

12. ÉVFOLYAM 2. SZÁM (2022)

TARTALOM

Tanulmányok

Németh Krisztina:

Az önkizsákmányolás fénytörései

A kertészet és a térbeli, társadalmi mobilitás összefüggései egy tanyán élő nő történetében 1–23

Farkas Eszter – Böcskei Balázs – Szabó Andrea:

Egy az ország, ha vakcina, kettő, ha tudomány

Tudomány- és vakcinaszkepticizmus az ideológiák és a pártos polarizáció tükrében

Magyarországon

24–40

Metz Rudolf:

Népi hős vagy népi ördög?

Érzelmegeneráló populisták repertoárjában Orbán Viktor politikájában

41–65

Kitekintő

Kovács Éva:

Kit érdekel még a társadalmi tények és cselekvések magyarázata?

Néhány ajánlat

66–77

Belépő: tézisek

Kovács Eszter:

Ellenségkép, hegemonia és reflexió

A gender fogalmának tartalma és funkciója az Orbán-rezsim és a német radikális jobboldal politikájában

78–90

In memoriam

Kovács Éva – Vajda Róza (szerk.)

„Mert hát mégis egy polgárlány voltam”

In memoriam H. Sas Judit

91–106

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség: Csizmady Adrienne, Csurgó Bernadett, Dupcsik Csaba, Hajdu Gábor (főszerkesztő), Kovács Éva, Kovács Mariann, Kristóf Luca, Megyesi Boldizsár, P. Tóth Tamás, Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám
Felelős kiadó: a TK főigazgatója
Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás
Arculat és tördelés: Kovács Mariann
ISSN: 2063-0468
Kapcsolat: socio.hu@tk.hu

NÉMETH KRISZTINA¹

AZ ÖNKIZSÁKMÁNYOLÁS FÉNYTÖRÉSEI

A KERTÉSZET ÉS A TÉRBELI, TÁRSADALMI MOBILITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI EGY TANYÁN ÉLŐ NŐ TÖRTÉNETÉBEN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.1>

ABSZTRAKT

A tanulmány egy tanyán élő egyedülálló idős nő történetén keresztül arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyiben tekinthető a fóliasátras kertészet a társadalmi mobilitás, avagy a boldogulás útjának. Az egyéni élet- és munkatörténetet egyfelől tágabb társadalmi összefüggésekben, a kertészet, mint kollektív mobilitási csatorna (Szelényi 1992:150) felől értelmezi, másfelől a boldogulás lehetőségét a mezőgazdasági termelést meghatározó párkapcsolati kooperáción keresztül, azaz a társadalmi nemi egyenlőtlenségek felől is vizsgálja. Az esettanulmány a társadalmi előrelépés lehetőségét behatároló strukturális korlátok és egyéni ambíciók összjátékát Bourdieu (2000) kései habitus fogalmán keresztül értelmezi, és külön figyelmet szentel a „testbe írt” tudásokra és társadalmi tapasztalatokra. Az önkizsákmányolás fogalmával egyszerre vizsgálhatók a strukturális korlátok, a társadalmi nemi egyenlőtlenségek, valamint a testi tapasztalatok és a saját testhez fűződő viszony, miközben a fogalom a hagyományos paraszti életmód és a bérmunkáslét közötti átmenetet, valamint a tanyai térbe ágyazott mobilitási mintázatokat is új megvilágításba helyezi. Az önkizsákmányolás fogalmára épített elemzésben ugyanakkor mindvégig feszültség van a két értelmezői perspektíva, a kutató nézőpontja és a saját megélt életösszefüggéseiről beszélő interjúalany nézőpontja között. Az esettanulmány ezért az önkizsákmányolás fogalmát problematizálva igyekszik megvonni az értelmezés határait.

Kulcsszavak: térbeli és társadalmi mobilitás, habitus, test, önkizsákmányolás, ágencia, kertészet

¹ Tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete

LAYERS AND MEANINGS OF SELF-EXPLOITATION

THE NEXUS BETWEEN HORTICULTURE, SPATIAL AND SOCIAL MOBILITY IN THE STORY OF A WOMAN LIVING ON A SMALL FARM

ABSTRACT

This paper analyses the family and life history of an old single woman who lives in a traditional farmhouse, and seeks to understand under what circumstances and to what extent vegetable growing can be considered as a way of social mobility or advancement. This individual story is interpreted firstly in a broader social context considering vegetable growing as a channel of collective mobility (Szelényi 1992: 150), secondly in the context of gender inequalities, since cooperation within a partnership strongly influences the chances of prosperity among agricultural producers. The fine dynamics of structural constraints and individual ambitions, which ultimately define the chances of social advancement, are interpreted through the lens of the Bourdieusian habitus concept which allows scrutiny of elements of know-how and social experience “written in the body” (Bourdieu 2000). The notion of self-exploitation allows examination of structural constraints, gender inequalities and the relationship to one’s own body, while it also links and explains the traditional peasant lifestyle and local patterns of social and spatial mobility. Although this analysis draws on the notion of self-exploitation, there is a tension between the two interpretative positions: the researcher’s analytical stance and the perspective of the interviewee who represents her own lived experiences and their meanings in her story. This tension complicates the analysis but also helps to establish limitations regarding the use of this notion and the scope of interpretation.

Keywords: spatial and social mobility, habitus, body, self-exploitation, agency, vegetable growing

AZ ÖNKIZSÁKMÁNYOLÁS FÉNYTÖRÉSEI

A KERTÉSZET ÉS A TÉRBELI, TÁRSADALMI MOBILITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI EGY TANYÁN ÉLŐ NŐ TÖRTÉNETÉBEN

Máriával a posztdoktori kutatásom² egyik terepén, egy kertészeti hagyományairól híres alföldi város tanyavilágában találkoztam. A története szinte teljes mértékben immobil, ami jó kiindulópontot nyújt a hagyományos paraszti lét és a térbeli-társadalmi mobilitás viszonyának vizsgálatához. Ugyanakkor a helyben kimunkált kertészeti hagyományok és az erre ráépülő a második gazdasághoz kötődő zöldségtermesztés sajátos társadalmi mobilitási csatornát jelent, ami kijelöli a társadalmi mobilitás helybeli horizontját (parasztpolgárosodás) és dinamikáit (Szelényi 1992, Márkus 1979, Órszigethy 1986). Az esettanulmány azonban nem a történeti és a társadalmi nagycsoportok közötti kontinuitás kérdését vagy a (paraszt)polgárosodás lehetőségeit firtatja, hanem a kertészet, a fóliás zöldségtermesztés, mint társadalmi mobilitási út „járhatóságát” vizsgálja egy egyéni eseten keresztül a habitus fogalmával. Az elemzés ezért különösen a bérmunkás és az önálló termelői, vállalkozói lét közötti köztes életmódra, a „paraszt-munkás” avagy „utóparaszti” életformára fordít figyelmet (Kovács T. 2018, Márkus 1979, 1991, Szelényi 1992).

Az elemzés másik fontos fogalma az önkizsákmányolás, ami egyszerre jelent kemény fizikai munkát, túlmunkát, a fogyasztás visszafogását, valamint az erre épülő életmódot, illetve mindezek testi lenyomatát. A paraszti munkaethozban gyökerező, a második gazdaságot és voltaképpen az egész szocialista modernizációt fémjelző önkizsákmányolás vizsgálható a habitus fogalmán keresztül. Bourdieu kései habitus fogalma (Bourdieu 2000, 2002) különösen alkalmas arra, hogy az önkizsákmányolás habituális tartalmait, főként a testbe vésett társadalmi helyzetet és tapasztalatokat és a saját testhez fűződő viszonyt is vizsgálat tárgyává tegye. Az esettanulmány végül reflektál az önkizsákmányolás fogalmának empirikus használhatóságára is, mivel az elemzést végigkísérte a kutatói fogalomhasználat és az egyéni, megélt tapasztalatokat értelmező narratíva közötti feszültség.

² A tanulmány a *Marginalizáció és (im)mobilitás: a habitus dinamikája* (124455 számú projekt) a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással a posztdoktori (PD_17) pályázati program keretében készült. A terepmunka és a posztdoktori kutatás kapcsolódik a *Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban* (119465) című, Virág Tünde által vezetett NKFIH kutatáshoz.

FOGALMI KÖZELÍTÉS: AZ ÖNKISZÁKMÁNYOLÁS KONTEXTUSAI

Az önkiszákmányolás paraszti hagyományokban gyökerező alapjai

Csajanov³ szerint a parasztgazdaság a munka és fogyasztás egyensúlyán alapul, amit a kedvezőtlen gazdasági körülmények az önkiszákmányolás felé tolhatnak (Molnár 2004). A fogyasztás visszafogása és a kemény munka a hagyományos paraszti gazdálkodás alappillére, a „parasztpolgárosodás” egyik katalizátora (Erdei 1973 [1938], Závada 2006 [1986], Juhász 2006, Márkus 1979 Szelényi 1992), de megjelenik a szegényparaszti értékrendben is a szűkösség, a „kényelmetlen élet”, magától értetődő elfogadásában (Erdei 1973 [1938], Márkus 1991). A túlmunka a második gazdasághoz kötődő mobilitási és boldogulási formák alapja; az önkiszákmányolás fémjelezte a szocialista („felemás”) modernizációt (Andorka 2006). Ebből kiindulva önkiszákmányoláson alapvetően az életmódszerűen rögzült, akár az egyéni fiziológiai szükségleteket is negligáló, feszített és tartós túlmunkát, valamint ezek testbe írt következményeit értem. Habitualis volta mellett az önkiszákmányolás társadalmi értelemben a boldogulás (anyagi gyarapodás, jobb életkörülmények megteremtése vagy társadalmi mobilitás) érdekében hozott áldozatként is értelmezhető, voltaképpen egy olyan egyéni vagy családi stratégia, ami más erőforrás híján, az egyén munkaerejét aknázza ki a társadalmi helyzetből fakadó hátrányok ellensúlyozására, „ledolgozására”.

A kertészet és később a második gazdaságban kibontakozó fóliasátras zöldségtermesztés ennek a sajátos, önkiszákmányoláson alapuló mobilitási útnak, illetve boldogulási stratégiának egyik markáns típusa (Molnár 2004, Őrszigethy 1986, Szelényi 1992). A kertészet a 20. században olyan sajátos, a kis- és a középparasztok előtt egyaránt nyitott, „kollektív mobilitási” csatorna (Szelényi 1992:150) volt, ami mind a (fél)proletarizációs, mind a parasztpolgárosodás, mind a megszakított polgárosodás elméleti keretei között értelmezhető (lásd például: Erdei 1973 [1938], Kovách 1988, 2012, Juhász 2006, Kovai–Vigvári 2020, Márkus 1991, Szelényi 1992). A második gazdaságbeli boldogulási és mobilitási stratégiák vidéken eredetileg a mezőgazdasági nagyüzemekhez és azok lefedetlen „réseikhez” kötődtek; alapvetően a jövedelemkiegészítést (esetleg –felhalmozást) szolgálták. Bizonyos esetekben a munkaidő utáni családi termelés árutermelő kisvállalkozássá fejlődhetett (Juhász 2006, Kovách 1988, Kovács T. 2018, Kuczi 1991, Márkus 1979, 1991, Szelényi 1992, Vigvári–Gerőcs 2017).

Az elemzés kiindulópontja a vizsgált tanyavilág termelési hagyományaiiba beágyazott kisüzemi kertészeti termelés, ami előbb szabadföldi, öntözéses, majd fóliasátras zöldségtermesztés formájában terjedt el és vált meghatározó mobilitási csatornává. Bár a kertészet már a II. világháború előtt is az árutermelés irányába fejlődött (Szelényi 1992), a mezőgazdaság kollektivizálása ebből inkább a „paraszt-munkás” lét kontinuitását erősítette meg. E kettősséget, avagy a paraszti és a munkáslet közötti átmeneti életformákat erősítette, hogy a zöldségtermesztés elsődlegesen a nagyüzem keretei között végzett bérmunkaként folyt, ami a munkaidő után a második gazdaság keretei között kisüzemi árutermelésként folytatódott. Ez a bérmunka és a jövedelemkiegészítésként végzett termelés kombinációján alapuló (félproletár) stratégia jelentette a kiindulópontját mind a szegényparaszti háttérű utóparasztok, avagy paraszt-munkások (Márkus 1991), mind a „polgárosodási pályára lépő”, korábbi közép-és nagygazdák boldogulásának, miközben eltérő mobilitási (polgárosodási) lehetőségeket rejtett magában (Kovách 1988, Szelényi 1992, Juhász 2006). Szelényi Iván (1992) a döntő különbséget az árutermelő paraszt-munkások (például a kertészek) és a (proto)vállalkozók között abban látja, hogy az előbbieket számára a mezőgazdasági árutermelés a bérmunka melletti jövedelemkiegészítés, amit alapvetően fogyasztásra fordítanak, miközben tartózkodnak a nagyobb volumenű beruházásoktól. A vállalkozói szemlélet

3 A. Csajanov elméletét tágabb értelemben, a háztartások boldogulásának és migrációs döntéseinek értelmezéséhez használja Melegh Attila szerzőtársaival: Melegh et al. 2018.

viszont éppen a jövedelemkiegészítésen és a fogyasztáson túlmutató tőkefelhalmozásban és a kockázatvállalásban rejlik, ami feltételezi, hogy a (proto)vállalkozás kilép a háztartás (alapvetően a családi fogyasztást szolgáló) hatóköréből, és piacorientált árutermelésen alapuló professzionális (kis)vállalkozássá válik (Kovách 1988, 2012, Kuczi 1991, Szelényi 1992, Vigvári–Gerőcs 2017). E keretek között a vállalkozás motorja már nem csupán a saját munkaerő kíméletlen kizsákmányolása⁴ (azaz a félproletár, avagy paraszt–munkás életmód lényegét jelentő önkizsákmányolás), hanem a tőkefelhalmozás és a kockázatvállalás (Szelényi 1992, Kovács T. 2018). Az ilyesfajta családi kisüzem azonban a második gazdaság keretei között sem volt gyakori; ezt jelzi a „középrétegesedés” és a „kispolgárosodás” fogalma: a rendszerváltás után a korábbi (proto)vállalkozók nem váltak tömegesen vállalkozóvá, bár a családi kistermelés (utó)paraszti formái fennmaradtak (Kovách 1988, 2012, Kovács T. 2018). A polgárosodás ugyanakkor a paraszti kultúrától eltérő iskolai és foglalkoztatási mobilitási utakat, értékorientációkat mentalitást és életmódot is feltételez (Juhász 2006, Szelényi 1992).

Az önkizsákmányolás szempontjából a mezőgazdasági proletár, főként a félproletár (utóparaszti vagy paraszt-munkás) életmód, valamint a parasztpolgári hagyományokból kinövő (proto)vállalkozói stratégiák elhelyezhetők egy kontinuumon (Szelényi 1992, Kovács T. 2018). Összeköti őket a kemény fizikai munka ethosza, a mozgósítható tőkék szűkössége, valamint a térbeli és társadalmi hátrányok kompenzálására tett erőfeszítések. Következésképpen az ideáltipikusan elkülöníthető stratégiák távolodhatnak vagy közelednek, egymásba alakulhatnak akár a külső gazdasági nyomás (munkaerőpiaci változások, konjunktúra), akár a családi hatások (a családi állapot megváltozása vagy párkapcsolati hatások) következtében. Az önkizsákmányolás voltaképpen a második gazdaság keretei között kibontakozó társadalmi előrelépés (az anyagi boldogulás, illetve a társadalmi mobilitás, avagy a polgárosodás) „ára” (Andorka 2006, Szelényi 1992, Juhász 2006, Márkus 1979). A megfeszített munka azonban a társadalmi változások, gazdasági fellendülések és visszaesések miatt nem feltétlenül vezetett eredményre. Az erőfeszítések esetenként a csökkenő reálbérek kompenzálására, a státusztartásra, vagy arra sem voltak elegendőek (Kovách 1988, Csurgó 2002, Kovács 2018, Kovai–Vigvári 2020, Vigvári–Gerőcs 2017). A megfeszített munka célja sokszor nem is a saját, hanem a következő generáció státuszának előre mozdítása volt, ezért az önkizsákmányolás intragenerációs mintázatainál sokkal jelentősebbek lehetnek az intergenerációs hatások. (Ez a paraszti, utóparaszti hagyományok felszámolásaként is értelmezhető (ld. pl. Márkus 1979, 1991).

Az önkizsákmányolás időben és térben stabil mintái ugyanakkor azt mutatják, hogy az nemcsak a paraszt és a polgár, illetve a paraszt- és munkáslét közötti átmenetet kíséri (Márkus 1991, Szelényi 1992, Kovách 1988), hanem az a vidéken élő, gazdasági, társadalmi erőforrásokkal kevésbé ellátott rétegek életmódjának tartós eleme, ami megmutatkozik a túlmunkában, a kétlakiságban és az ingázásban, a kalákában vagy a „fusizásban” (Andorka 2006, Kovách 1988, 2012, Kovács 2018, Kuczi 2011, Márkus 1991, Sik 1988, Szelényi 1992, Vigvári 2016). Az alacsony bérmunkából származó jövedelem kiegészítésének kényszere, így tehát az önkizsákmányoló életmód túlmutat a második gazdaság keretein és a vidéki tereken: időben és térben állandó mintázatai miatt a jelenség globális perspektívából is értelmezhető (Vigvári–Gerőcs 2017). Az önkizsákmányolás mindazonáltal nem pusztán racionális stratégia, hanem a habitusba (testbe) vésett munkarutinok és bensővé tett közösségi elvárások és cselekvési módok rendszere, nem vagy alig reflektált „létmód” (Bourdieu 2000:144, Fáber 2018, Hadas 2021). Mindez afelé mutat, hogy az önkizsákmányolás stratégiái és részben öntudatlanul működő cselekvési mintái mikroszinten is vizsgálhatók, mind család-, mind élettörténeti metszetben.

⁴ A saját munka értékét szisztematikusan figyelmen kívül hagyó, ezzel nem kalkuláló „önkizsákmányoló” boldogulási stratégiákat elemzi Melegh Attila szerzőtársaival (Melegh et al. 2018) a külföldön végzett házi idősápolás kontextusában.

Társadalmi nemi egyenlőtlenségek

Az önkizsákmányolás fogalma a családon belüli egyenlőtlenségek, a társadalmi nemi viszonyok értelmezésében is hasznos lehet. Jóllehet a vidéki terekben működő családi gazdaságok jobbra hagyományos nemi szerepeket körvonalaznak, a hagyományos parasztgazdaság alapvetően közös termelést és kiegyensúlyozott „társgazdálkodói” szerepeket feltételez (Csurgó 2002, 2011, Erdei 1973 [1938], Molnár 2004). Kovács Katalin és Váradi Monika (1997) egy alföldi városban végzett kutatása rámutat arra, hogy a térbeli elszigeteltség és az egymásra utaltság miatt a hagyományos tanyai parasztgazdaság olyan „organikus egység” (o.n.), ami szinte kikényszeríti a felek egyenrangú együttműködését, a közös döntéseket és a munkamegosztást.

Ugyanakkor a családi kisüzemi termelés, a kertészet kifejezetten kedvez a női egyenrangúságnak, mivel bővíti a nők döntési jogköreit és növeli az önállóságukat. A közvetlen piaci értékesítés teret adott a nők munkabírásának, üzleti érzékének és öntudatának kibontakozásához. Molnár Ágnes (2004) a „kiskanizsai saskák” példáján bemutatja, hogy miként kamatoztatták már a 19. század végétől nők generációi a családon belüli női (anya–lánya, anyós–meny stb.) együttműködések. Az erre alapozott mezőgazdasági kistermelés jövedelmezősége, valamint az önállóság, a munkabírás és ágencia tapasztalata eközben erősen befolyásolta a családon belüli szerepeket és a nőket mind nagyobb döntési jogkörökhöz juttatta. Órszigethy Erzsébet szociográfiája (1986) hasonló összefüggéseket talál a Galga-menti településeken, ahol ugyancsak a kertészet és a közvetlen piaci értékesítés volt a nők növekvő egyenrangúságának alapja. Hasonló mintázatra mutat rá Márkus István Nagykörsőről írt munkájában (1979): sokszor a nők vitték piacra a megtermelt zöldségeket, míg a férfiaknak a téeszekben betöltött teljes állásuk mellett jobbra csak kiegészítő szerep jutott ebben. Következésképpen elég általános volt, hogy ezekben a családokban a nők diszponáltak a profit felett. Ahogy azonban a második gazdaságbeli fóliás termelés jövedelmezőbbé vált, a férfiak egyre érdekeltébbé váltak benne. Ez egyfelől mélyítette a férfiak és nők közötti kooperációt, ami esetenként bizonyos háztartási munkákra is kiterjedt (Molnár 2004, Órszigethy 1986). Másfelől a rendszerváltás megmutatta a munkaerőpiachoz éppen a kisüzemi termelés miatt kevésbé kötődő nők pozíciójának sérülékenységét. Ők eleve könnyebben hagyták ott fizetett állásukat a kisüzemi családi gazdaság miatt; később, a vidéki munkahelyek megszűnésével vagy teljesen kiszorultak a munkaerőpiacról, vagy kényszerből kezdték újra a családban női munkaként számon tartott piacozást (Kovács–Váradi 1997, Molnár 2004). *Visszaháziasszonyosodásuk* (Németh 2007: 263) következtében a munkájuk is visszahúzódott a háztartás keretei közé, és (újra) láthatatlanná vált (Csurgó 2002, Csurgó–Megyesi 2006).

A mezőgazdasági termelésben betöltött „társgazdálkodói” szerep, bár döntési jogköröket, öntudatot és növekvő ágenciát nyújt a kertészkedő-piacozó nőknek, nem feltétlenül jelent kooperációt és fejlett munkamegosztást a háztartáson belüli reprodukív munkákra nézve. Jóllehet az anyagi prosperitás mögött az önkizsákmányolás egészen extrém példái állhatnak (Molnár 2004, Órszigethy 1986), a nemi egyenlőtlenségek a termelésen kívül is nagy munkaterheket vetítenek előre. Az önkizsákmányolás lehetősége ugyanis szintúgy benne rejlik a tradicionális családformában és a „gazdasszony” a gazdaság működtetésének *alárendelt* reprodukív munkájában, mint az átmeneti családtípusként leírt, bérmunka mellett „háztájizó feleségek” „szabadidős” jövedelemtermelésében (Csurgó 2002, 2011). Kovács Katalin és Váradi Monika (1997) kutatása is rámutatott arra, hogy a gyereknevelés és a háztartásvezetés többletfeladatát a kisvárosi nők szinte társadalmi pozíciótól függetlenül a saját kötelességüknek tekintik, és nemigen gondoltak a megosztásukra. Jóllehet alapvetően a hagyományos nemi szerepfelfogás továbbra is elterjedt, napjaink családi vállalkozásaiban egyenrangú félként résztvevő „farmerfeleségek” életében ugyanakkor jóval kiegyensúlyozottabb a nemi munkamegosztás (Csurgó 2002, 2011, Csurgó–Megyesi 2006). Itt megjelenik az „önkímélés és egymás kímélésének” (H. Sas, idézi Molnár 2004: 188) emancipatorikus lehetősége is: a kész termékek és piaci szolgáltatások megvásárlása tehermentesítheti a nőket

a reprodukzív munka bizonyos kényszerei alól (Csurgó 2002). Az önkímélet lehetősége ugyanakkor nagy (és a jelek szerint növekvő) társadalmi különbségeket mutat.⁵

Az önkizsákmányolást mindazonáltal nem tekintem eredendően vagy kizárólagosan női jelenségnek. Egyfelől azért, mert annak erős térbeli és társadalmi meghatározottságai vannak társadalmi nemtől függetlenül is (például a vidéken, még inkább kistelepülésen élés, az alacsony jövedelem, a hagyományos mezőgazdasági munka), másfelől azért, mert a nemi egyenlőtlenségek a családi munkamegosztáson, szerepegyeztetéseken, döntéseken keresztül folyamatosan formálódnak (Csurgó 2002, 2011, Megyesi–Csurgó 2006, Molnár 2004). Az alsóbb osztályokhoz tartozó vidéki nők többletterhei ugyanakkor olyan tartós mintázatokba rendeződnek, amelyek azt mutatják, hogy a társadalmi és térbeli hátrányok mellett a hagyományos női szerepelvárások a reprodukzív munkák terén is többletmunkára hajlamosítanak, így az önkizsákmányolást sem korlátozzák „pusztán” a bérmunkára vagy a mezőgazdasági termelésre (Gregor–Kováts 2019, Gábrriel 2019, Kovács–Váradi 1997, Fekete 2020, Váradi 2018).

A saját testhez fűződő viszony

Az önkizsákmányolás fogalmán keresztül végül az egyén önmagához, a saját testéhez és az egészségéhez fűződő viszonya is problematizálható. Bourdieu kései habitusfogalma (Bourdieu 2000, 2002) a testet a „*memory pad*”-ként értelmezi (Bourdieu 2000: 141), amivel a közvetlenül a „testbe vésett” társadalmi tapasztalatokat is vizsgálat tárgyává teszi. Ily módon nem csak a begyakorolt és öntudatlanul kivitelezett mozdulatok, a testtartás vizsgálható például a hekszisz fogalmával (Bourdieu 1984, 2000, 2002, Fáber 2018, Hadas 2021), hanem a test fizikai állapota is. A test ugyanis rögzíti a fizikai megerőltetés, a túlmunka és túlhasználtság (alváshiány, időhiány, stressz) tapasztalatait, ami megmutatja, hogy miként „hagy lenyomatot” a testben a térbeli és társadalmi egyenlőtlenségeket kompenzálni igyekvő, belső normává tett önkizsákmányoló életmód. Ez egyfelől megmutatkozik a rossz fizikai állapotban, a túlerőltetésből származó betegségekben, mozgásszervi bajokban, másfelől a testhez való viszonyban: a fogyasztás visszafogásában, a fájdalom ignorálásában és a saját testi erő kíméletlen kiaknázásában. Az önkizsákmányolás végső soron azon társadalmi tapasztalat testi lenyomata, hogy erőforrások híján a boldogulás csak komoly erőfeszítések árán, megfeszített munkával lehetséges. Mindezt legitimálhatja vagy normalizálhatja a „kényelmetlen élet” (Márkus 1991) generációs tapasztalata, miközben ezt a családon belüli hagyományos társadalmi nemi munkamegosztás további „láthatatlan” munkákkal súlyosbíthatja (vö: Gregor–Kováts 2019, Csurgó 2002). Ez az általam vizsgált tanyai térben is hozzá tartozik a mindennapokhoz.

⁵ Az erőforrások szűkében élő vidéki nők nem csak az alacsonyan fizetett (bér)munka és a láthatatlan munka összeegyveztetésével, hanem egyre növekvő gondoskodási terhekkel is küzdenek, amit a lokális intézményi ellátás hiánya és a hagyományos társadalmi nemi szerepek továbbélése is súlyosbít (Fekete 2020, Gregor–Kováts 2019, Gábrriel 2019, Váradi 2018).

A TANYAI TÉR JELENTÉSEI

A vizsgált mikrotér egy a kertészetéről és fóliás zöldségtermesztéséről híres alföldi tanyás város külterülete. A tanyavilág a magyar település- és társadalomtörténet egyik kitüntetett témája mind a tanyai élet kétlakisága, mind az ezzel összefüggő sajátos társadalmi mobilitási út, a parasztpolgárosodás, illetve a megszakított polgárosodás miatt (Erdei 1973 [1938], Juhász 2006, Márkus 1991, Kovách 1988, Kovács 2018, Szelényi 1992). E társadalomtörténeti, valamint életmódbeli előzmények máig alakítják a tanyai látképet. A tanya már nem kizárólag a mezőgazdasági termelés helyszíne, miként sosem volt kizárólagosan az, mivel a funkciói eleve vegyesek voltak, és időben dinamikusan változtak (Erdei 1971, Timár 1990, Vasárus–Bajmóczy–Lennert 2018, Tamáska 2013).

A látkép is visszatükrözi, hogy ez a „tanyavilág” (is) egyre inkább egy sajátos patchwork,⁶ amelyben eltérő életformák kerülnek egymás mellé (vö: Timár 1990, Vasárus–Bajmóczy–Lennert 2018). Jóllehet a hagyományos paraszti életmód már a múlté, ennek továbbélő hagyományai, a kiskerti termelés és a porta rendben tartása az itt élő idősök számára máig norma. Az ő helykötődésükben (Dúll 2015a, 2015b) nagy szerepet játszik a természet közelsége, a (sokszor már csak szimbolikus) önellátás, aminek a helyszíne és a szimbóluma a tanya. Nekik és a városból kiszoruló legelesettebbeknek a tanyagondnoki szolgálat jelenti a legnagyobb segítséget a mindennapokban. Az elhagyott tanyák a tanyai élet nehézségeit és ezen életmód felszámolására tett kísérleteket jelzik (Tamáska 2013). Bár a fóliásátrak ma is a látképhez tartoznak, akadnak használaton kívüliek is: a fiatalabbak egyre kevésbé látnak perspektívát a fóliás termelésben, és egyre kevésbé hajlandók a nehéz fizikai munkára. A mezőgazdasági telephelyek tulajdonosai a tanyák termelési funkcióját használják, míg a lakhatási funkció a városból inkább megfizethetőségi problémák miatt kiszoruló alsó-középosztályi (Nagy 2021) és a tanyavilágra esztétizáló vagy szuburbán attitűdökkel tekintő (Németh 2022, Vasárus–Bajmóczy–Lennert 2018) középosztályi családokat vonzza.

A tanyák és fóliásátrak nem csak a paraszti, utóparaszti életmód és az önellátás szimbólumai, hanem a helyi termelési hagyományokba ágyazott „kollektív mobilitási stratégia”, a kertészet és az erre épülő fóliás zöldségtermesztés helyszínei, egyszersmind a kemény munka, az önkiszákmányolás mementói is. Ebben a tanyavilágban a porckorongsérv gyakran felbukkant az élettörténetekben, miközben a szomszédok és családtagok jellemzésének is magától értetődő fordulata volt (Kovács–Váradai 1997). A tanyán a fizikai munka nem csupán a boldogulás előfeltétele, hanem a mindennapi élet része. E tapasztalati keretben (következésképp a tanyai térben) az önkiszákmányolás jórészt észrevétlen marad, mivel a tanya és a fólia (legalábbis az itt élő idősöknek és középkorúaknak) a boldogulás és a társadalmi előrelépés eszköze és szimbóluma, egyszersmind az önkiszákmányolás tájba írt normája is.

⁶ Kovács Katalin és Váradai Monika ezzel a kifejezéssel jellemezték a vizsgált tanyavilágot az 1990-es évek közepén zajló kutatásukban. (Szóbeli közlés.)

MÓDSZERTAN

Az elemzés alapja két félig strukturált családtörténeti interjú, amit 2018-ban és 2019-ben készítettem Máriával a tanyáján. Mindkétyszer a tanyagondnok mikrobuszával érkeztem, és vele is mentem vissza a városba. Az interjúk az élet- és családtörténet főbb pontjain túl a tértapasztalatot és a mindennapi térhasználatot, rutinokat és a helykötődést (Düll 2015a, 2015b) firtatták. A terekhez kötődő élmények és tapasztalatok felidézésekor hagytam, hogy a válaszokat asszociációk irányítsák, ily módon az interjúfelvétel bizonyos pontokon teret engedett a narratív kérdezéstechnikának (ld.: Kovács–Vajda 2002, Kovács É. 2007, Vajda 2003).

Az elemzés lépései nagy vonalakban követik a hermeneutikai esetrekonstrukció (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002, Kovács É. 2007) logikáját, de nem teljesen felelnek meg annak. Mivel nem narratív életútinterjúk készültek – az élet- és családtörténet kibontakozását kutatói kérdések segítették, és nem kizárólag a visszaemlékező asszociációi szervezték (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002, Vajda 2003) –, az interjúátírat is más típusú szöveg, mint az élettörténeti narratíva, így részben más elemzési fogásokat igényel.

A szó szerinti interjúátíratokat két módszer kombinációjával elemeztem. Első lépésben az interpretatív fenomenológiai elemzést (IPA) alkalmaztam a terek megélt jelentéseinek és a tértapasztalatok feltárására, miközben a rutinokban, affinitásokban a habitus működés módját kerestem. Ezek mellett ügyeltem más „felmerülő témákra” is (Rácz–Pintér–Kassai 2016): így például a testi fájdalomra, a női mozgástérre és a párkapcsolati szerepekre, melyekből az önkizsákmányolás kutatói fogalma is kibontakozott. Ez utóbbiak „felfedezése” a szövegben alapvetően induktív, míg a habitus és a tértapasztalatok szövegbeli nyomainak detektálása deduktív tartalomelemzési logikát feltételez, hiszen egy tudományos fogalom egyéni jelentésváltozatait, „nyomait” kerestem a szövegben. A hagyományos paraszti életet szervező munka és immobilitás a szövegből „bukkant elő”, bár ezek értelmezése a szakirodalom és a habitus fogalmának vonzásában történt. Jóllehet az interpretatív fenomenológiai elemzés (IPA) eredendően induktív módszer, e két logika az elemzésben kombinálható volt (Rácz–Pintér–Kassai 2016, Vicssek 2006), és feszültségük nem csak a kategóriaalkotásban volt gyümölcsöző, hanem az elemzés további lépéseiben is.

Az elemzés első lépéseit tehát az IPA és a tartalomelemzés határmezsgyéjén alapvetően fenomenológiai keretben végeztem. Mivel az IPA kimondottan a tapasztalatok feltárására és interpretálására alkalmas, ez jól illeszkedett mind a tér, mind a praxisokba ágyazódó habitusrétegek megközelítéséhez. A második lépésben az IPÁ-val „felszínre hozott” (tér)tapasztalatokat, a habitus működés módját sűrítő részleteket és az újonnan „felmerülő témákat” az előzetesen „rekonstruált” élet- és családtörténeti keretbe visszailllesztve folytattam az elemzést. Ez a lépés sokat merít a hermeneutikai esetrekonstrukcióból ismert tematikus mezőelemzésből és a finomelemzésből, ám az elemzést nem a szekvencialitás elve vezette (vö: Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002, Kovács É. 2007, Vajda 2003). Ebben az elemzési szakaszban ugyanakkor nem csak a kategóriák közötti összefüggésekre figyeltem, miként a tartalomelemzésben szokás, hanem arra is, hogy ezek miként árnyalják az előzetesen feltárt összefüggéseket: azaz a kategóriák (avagy „témák”) mint „részek” hogyan viszonyulnak az élet- avagy családtörténethez mint „egészhez”. Ez a lépés nagyon közelít a hermeneutikai esetrekonstrukcióból ismert finomelemzéshez, és mozgósította az abdukciót az részek és az egész viszonyának értelmezésekor. Ez a hermeneutikai mozzanat gyümölcsözőnek bizonyult a habitus dinamikájának, azaz a generációról generációra átadott habituális tartalmak folytonosságának, valamint az egyéni habitus esetleges változásának értelmezéséhez.

Az elemzés tehát a család- és élettörténeti összefüggésekre koncentrál, amelyek feltárásához az egyéni esetelemzés a legmegfelelőbb keret. A hermeneutikai esetrekonstrukció szemlélete mélyen empirikus, induktív abban az értelemben, hogy a tudományos (például a Gestalt pszichológiában vagy a pszichoanalízisben

gyökerező) fogalmakat jószerével csak segédfogalomként használja (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002, Vajda 2003); nem egy-egy fogalom egyéni alakváltozataira kíváncsi, hanem a megélt élményt, életösszefüggéseket „nyitja fel”, interpretálja a fogalomkészlettel. Az itt használt kombinált elemzési stratégia azért tartalmaz deduktív elemeket, mert a vizsgálódás fókuszában nem az egyén (narratív) identitása (Kovács–Vajda 2002), hanem a habitusa áll, ezen belül is a tér- és testtapasztalatok, valamint a habitus összefüggései. Ez az identitáshoz képest egy kisebb (ám így is komplex) szeletét fedi le az egyén individualitásának, miközben ehhez a fókuszhoz a deduktív (elméleti fogalmakra alapozott) keret is jól illeszkedik. Összességében az elemzés a társadalmi meghatározottságok megragadásának egy lehetséges módját körvonalazza, amelyben a partikuláris élet- és családtörténeti összefüggések főként a habitus fogalmán keresztül válnak vizsgálódás tárgyává. Ezért az elemzés valamelyest ellép a hermeneutikai esetrekonstrukció mélyen idiografikus, individuális értelmezési keretétől (Kovács É. 2007, Kovács–Vajda 2002, Vajda 2003); mivel azonban a habitus „transzindividuális” (Bourdieu 2000:157), azaz a habitus mélyen társadalmi, de bizonyos fokig egyéni is, ez az elemzést is a „tipikus” vonások, a társadalmi meghatározottságok felé „húzza”.

ÉLET- ÉS CSALÁDTÖRTÉNETI VÁZLAT

Mária 1953-ban született, néhány tanyányi távolságra jelenlegi otthonától. A szülei szabadföldi kertészetből éltek, akik a bolgárkertészeketől átvett fogásokat kamatoztatták. Mária jóval fiatalabb, mint a városban élő bátyja, aki a feleségével évtizedekkel ezelőtt a városba költözött a tanyáról. A szülei jobb sorsot szántak Máriának, mint a kertészkedés, ám ő hamar abbahagyja a vendéglátóipari tanulmányait a közeli városban. A szülők ezután a cipőgyárban találnak neki munkát, de Mária kis idő múlva már a helybeli nagy presztízsű, kertészetre szakosodott téészen dolgozik. Az üzemegység hamarosan megszűnik. Alig húszévesen férjhez megy egy szintén a tanyavilágban élő férfihoz. Előbb Mária szüleivel élnek a tanyán; két év múlva megvesznek egy rossz állapotú tanyát, és apránként felújítják. A házasság első időszaka boldog, de később az ugyancsak a nagy presztízsű téészen dolgozó férj komoly alkoholbeteg lesz.

Mária az üzemegység megszűnte után sokfelé dolgozik: közel két évtizeden keresztül fizikai munkát végez különféle üzemegységekben, kertészetekben, üvegházakban, de dolgozik parkgondozóként és elvégez egy virágkertész tanfolyamot is. Bár minden lehetőséget megragad, mégis nehéz a téli időszakban munkát találnia; időközben megfordul a kertészetben eladóként és a városgondnokság irodájában is, de ezektől a munkáktól szabadulni igyekszik. 1991-től 2006-ig a kisebb presztízsű téészen dolgozik, fóliákban és üvegházakban kertészkedik. 1993-ban elválik a férjétől, a közös tanyán marad, a férj részét kifizeti. A férj ekkor már intézményi gondozásban van, Mária egy ideig fizeti az ápolás költségeit, de a váláskor a férfi feletti gyámságról is lemond. A tanyát tovább komfortosítja.

Kicsivel később új párkapcsolata lesz az egyik közeli tanyán fóliázó férfival. Közös dolgoznak, fóliasátrakat vesznek, és fizetett munkaerőt alkalmaznak a munkacsúcsokban. Saját gazdaságuk a helyi zöldség- és gyümölcs termelői és értékesítő szervezet (TÉSZ) integratív keretei között működik, ahol a TÉSZ a fő felvásárló, de minőségi és adminisztrációs elvárásokat is támaszt a termelők felé. 2007-ben Mária „lerobban”; súlyos porckorongsérve miatt azonnal operálni kell, de a felépülése alatt és után is dolgozik a fóliasátrakban. A második párja kevéssel Mária műtétje után súlyos beteg lesz, néhány hónap múlva meghal. Ez után Mária még két szezonban termel, majd a következő években bérbe adja a fóliákat. 2014-ben végül eladja mindet, azóta csak a tanya körüli kertet gondozza. Az interjúk között eltelt időben Mária volt férje is meghal az otthonban. Mária több, mint 10 éve egyedül él, gyereke nincs. Karban tartja a tanyát, megtartó szomszédsági és rokoni viszonyok veszik körül; a tanyagondnok segítségével hetente látogatja a városban élő bátyját, a helyben élő rokonai rendszeresen látogatják.

A HAGYOMÁNYOS TANYAI ÉLETET SZERVEZŐ KERETEK: IMMOBILITÁS ÉS MUNKA

Immobilitás

Mária életének középpontja a tanyavilág, szinte alig mozdult ki innen. A tanyához és a tanyasi élethez való ragaszkodásában gyökerezik életének két fő szervező elve: a paraszti munkaethosz és az immobilitás. A mostani tanyájához közeli tanyán nőtt fel, a férje egy közeli tanyán élt, a későbbi párja (bár a városban lakott), egy közeli tanyán felhúzott fóliasátorban termesztett zöldségeket. Mária életútja szinte teljesen immobil, alig akad benne térbeli mobilitás. Mindössze egy továbbtanulással kapcsolatos, rövid ideig tartó ingázás és egy tanyavilágon belüli költözés fordul elő benne a házassága kezdetén, amikor a közösen vett tanyába költöztek. Erősen a kötődik a tanyai térhez és élethez: „...imádom ezt a sok fát. Imádom a virágokat. Imádom a jószágokat. (nevet) Imádom a kertet! (boldogan nevet) Tehát én ezt, ezt mind nagyon szeretem.” Az erős pozitív helykötődést (Dúll 2015a, 2015b) azonban az otthon elhagyásával járó kényelmetlenség, szorongás is árnyalja. „Nem szerettem máshol lenni, csak otthon. Mondjuk, eléggé itthon ülő is vagyok, nem igazán szeretek menni sehova.”⁷ Még a fiatalok összejövetele, a szórakozás is a tanyavilághoz kötődött Mária életében; a szülei is jobban szerették, ha a lányuk körülöttük van. Bár fiatalon a munka miatt bejárt a városba, a munkahelyei jobbára a városszéli mezőgazdasági telephelyek voltak. Voltaképpen ma gyakrabban jár be (a bátyjához) a városba, mint fiatalkorában. Ahogy idősödött, többször hívták a városban élő rokonok, hogy költözzön hozzájuk, ezt rendre visszautasította. Mária nem tudja elképzelni bent, a városban az életét, az olyannyira fenyegető, hogy „bele sem mer gondolni” abba, hogy milyen lenne otthagyni a tanyát.

Mária egy közeli város vendéglátóipari iskolájába járt; a kollégium szoba sem került, mindennap hazajárt.⁸ A középiskolából szinte elmenekült, mivel nem bírta elviselni gyakornokként a söntésben italozó férfiak megjegyzéseit. Ez az egyetlen momentum, amin keresztül meg tudja fogalmazni az ellenérzését a városi munkahellyel (tulajdonképpen a városi léttel és a foglalkozási mobilitással) szemben. A szülei tehát hiába szántak neki az ő fogalmaik szerint jobb, kevésbé megterhelő „tiszta” munkát és kényelmesebb életet, Mária ellenállt. Hiába volt Mária szemében némi respektje a felszolgálásnak, hiszen az is „nehéz munka,” számára mégis idegen és elviselhetetlen volt. Fél év után a cipőgyárat is otthagya, és (bérmunkásként) visszatért a szülei által folytatott zöldségtermesztéshez.

Ezt követően az átmenetileg „zűrzavarossá” váló munkatörténete jelenti a legnagyobb kihívást az immobilitáson alapuló (egyébként nem teljesen tudatos) „életstratégiájára” nézve. Az 1980-as években már egyre nehezebben talált munkát, főként a téli időszakokban. A zaklatott munkatörténet mögött nemcsak a mezőgazdasági termelés változásait és a teljes foglalkoztatás problémáit láthatjuk (Kovács 2012, Szelényi 1992, Vígvári–Gerőcs 2017), hanem azt is, hogy ez megviselte Máriát. Egyszerre nyomasztotta feleslegesség érzése, a sodródás és a megkapaszkodás kényszere, miközben hiányzott neki a kertészeti nagyüzem jelentette stabilitás. A történetéből úgy tűnik, hogy alapvetően a városgondnokság berkeiben mozgott: volt, hogy a hozzá közelebb álló, növénygondozással kapcsolatos munkákat talált, de megalázónak találta a közterületek tisztítását, a szemétszedést. A legnagyobb kihívást azonban mégsem ez jelentette, hanem az, hogy két, előrelépésként is felfogható munkára is beosztották. Ezek a növénytermesztéstől távolabb eső „tiszta” munkák magukban rejtet-

7 Az erős helykötődés (Dúll 2015a, 2015b), az otthoni térbe ágyazottság egy volt uradalmi pusztán gyűjtött interjúknak is jellemző vonása. A pusztára, a pusztához tartozó 'tanyákra' született nők gyakran összegezték ifjúkorukat úgy, hogy „ők jobban szerettek otthon lenni”, és vonakodtak elmenni otthonról (Németh 2015, 2016).

8 Az erős helykötődés (Dúll 2015a, 2015b), az otthoni térbe ágyazottság másik jele a pusztai interjúban, hogy a kollégiumba kerülő fiatalok naponta bejártak vagy bentlakás esetén „hazamenekültek” a kollégiumból: ha tehették, délutánonként is hazagyalogoltak vagy hazabicikliztek (Németh 2013, 2015, Németh 2016).

ték a foglalkozási mobilitás lehetőségét is: az egyik egy irodai adminisztrációs, a másik egy eladói munkakör az egyik telephelyen. Mindkettő „mélyvíz” volt Mária számára, aki nagyon nehezen viselte az ezekkel járó nagyobb felelősséget; nyomasztotta, hogy pénzzel kell bánni, telefonokat kellett fogadni. *„Eljött a következő tél, akkor megint beledobtak a mélyvízbe. Be kellett mennem a nagyirodába telefonközpontosnak, meg iktatni. (kicsit nevet) Hát ez megint... szörnyű. Szörnyű. (kicsit nevet) Én vagy két hétig olyan fejfájással, fejfőrcsével jártam haza, azt én nem tudom kimondani.”* Az új munkakörökkel kapcsolatos félelmei, averziói testi tüneteket öltöttek, így akár csak tizenévesen a felszolgálástól, ezektől a munkáktól is szinte elmenekült, vissza a zöldségtermesztéshez. A munkahelyek közötti bolyongás után került a legkedvesebb közegébe, a kisebb presztízsű téesz üvegházaiba és fóliasátraiba, ahol egészen a „lerobbanásáig” dolgozott.

Munka

Mária történetében a paraszti életutakhoz hasonlóan⁹ az élettörténetet a munka keretezi: *„Hát öhm most töltöm be majd a hatvanötöt, de meg se gondoltam, hogy eddig élek (nevet). Amennyit dolgoztam. (sóhajt) De hát, hála a jó istennek, azért csak segít rajtam annyit, hogy még, még, bírom csinálgatni a kis munkájaimat.”* Már az első mondatából is kitűnik, hogy a talpon levés olyan alapvető „parasztörvény” (Erdei 1973 [1938], Závada 2006 [1986]), ami továbbra is szervezi a tanyavilágban élő idősök életét. Az élet és a munka összekapcsolódásának e kétmondatos sűrítménye után következik egy valamivel hosszabb élettörténeti összefoglaló, ami szintén a munka köré épül:

Hát öhm egy hét-nyolc házzal odébb, a másik oldalba, ott születtem. És ahogy férjhez mentem, akkor utána megvettük ezt a kis romhalmazt [a mostani tanyát], aztán dolgoztunk, újítottuk, csinálgattuk, akkor hát lassan haladtunk, de mindegy. Csak haladtunk valamire; aztán az életem története elég bonyolult lett, mert a férjem, az öh alkoholista lett, és ilyen agyzugorodása van neki, ő kint van [...] az otthonba. Aztán egyedül maradtam, aztán összejöttem egy, hát fiatal voltam még, akkor összejöttem egy másik emberkével, az meg 2007-ben meghalt. És azóta magam tengetem az életemet.

Ahogy az egyes életesemények, döntések, úgy a párkapcsolatok is összefonódnak a munkával Mária történetében. Mindkét párja beágyazott a tanyavilágba, mind a párválasztás, mind a közös élet a közeli tanyai terekben játszódik. Azonban ennél többről van szó: a hagyományos paraszti kultúrában, s talán még inkább a kertészetben, a párválasztást még a gazdatársadalom tagolódásánál is erősebben meghatározta a párválasztók munkaethoszáinak, munkabírásának és ambícióinak egyezése vagy különbsége (Illyés 2005 [1936], Molnár 2004, Závada 2006 [1986] Erdei 1973 [1938]).

9 Ld. Németh 2013 (Bár ez az esettanulmány egy volt uradalmi pusztán élő idős asszony élettörténetét értelmezi, a fenti szövegben idézett, a munka és az élet szoros összefonódását mutató mondat szinte szó szerinti ismétlődése ebben fontos életmódbeli, mentalitásbeli hasonlóságokra is rávilágít. Az uradalmi pusztákon dolgozó mezőgazdasági cselédek helyzete és kultúrája egyfelől a mezőgazdasági munkáslét miatt a proletariátushoz közelít (Tamáska 2013), ám több kulturális és társadalmi vonása parasztnak tekinthető. [Szilágyi 2018.]

A ZÖLDSÉGTERMESZTÉS ÉS A PÁRKAPCSOLATOK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Mária történetéből is felsejlik, a párkapcsolatok minősége elsősorban a közös munka terepén „mérték meg”. A párkapcsolat sikerességét az együttműködés hatékonysága és mikéntje erősen befolyásolja. Ez az összefüggés a hagyományos (tanyai) parasztgazdaság működését visszhangozza (Kovács–Váradi 1997), ugyanis nem mindegy, hogy mik a kooperáció keretei, a két fél termelő munkáját milyen elvek és rutink alapján egyeztetik össze akár egymás között, akár a háztartás egyéb szegmenseiben (Kovács–Váradi 1997, Csurgó 2002, Csurgó–Megyesi 2006, Márkus 1979, Molnár 2004)

A férjével a házasság első, harmonikus időszakában „csak haladtak:” apránként újították a tanyát, miközben mindketten mezőgazdasági fizikai munkások voltak a térszében. Az élet akkor lett „bonyolult”, amikor a férj erősen italozni kezdett, ami egy lefelé tartó spirálhoz vezetett. Ennek lehetséges okairól Mária nem beszél, nem lép ki a saját nézőpontjából, csak a következményeit meséli. Túl a két kereset nyújtotta anyagi biztonság felbomlásán és az érzelmi megterhelésen, a bonyodalom abban állt, hogy a férj súlyos alkoholbetegségével nemcsak a saját munkaképességét tette tönkre, hanem Máriáét is folyamatosan rombolta. *„Akkor én egész éjszaka egy szemhunyaszt nem aludtam tőle, akkor öhm, ugye, hát én már, fél négykor mennem kellett dolgozni, tehát négy órára én már kinn voltam a [kisebb presztízsű] térszében. Mihelyt egy kicsikét kezdett virradni. Akkor százalékos voltam, és uborkát szedtünk.”*

Hiába próbálta Mária a szakadatlan házimunkával rendben tartani a tanyát, fenntartani az otthon határait, és felügyelni a háztartási kiadásokat, ha eltűnt a pénz és az állatoknak megvásárolt termény, miközben a másik fél gyakorlatilag teljesen munkaképtelenné tette magát, ezzel pedig ellehetetlenítette a közös törekvéseket. Mária a férj önpusztítása láttán így fogalmazott: *„Negyvenévesen azt hittem, hogy elsüllyedek (sóhaj) szégyenembe, mikor azt mondta, hogy ő már dógozott az életibe eleget.”* Ez világossá teszi, hogy ezt a kapcsolatot a függőség jelentette probléma mellett a munkaethozok különbsége, az eltérő ambíciók is feszítették. Nem tudhatjuk, hogy mi minden húzódtott a férj alkoholbetegsége mögött, milyen „hozott” fájdalmak, hiányok, milyen párkapcsolati dinamikák vezettek ehhez, az azonban biztosnak látszik, hogy ő megelégedett a jó hírű térsz nyújtotta bérmunkával.

A helyzet eszkalálódásával a férj sorsa is fordulóponthoz érkezett: a többszöri hosszas kórházi kezelés után a függőség és a csökkenő cselekvőképesség miatt a férfit gyámság alá helyezték. A válásig Mária fizette utána az ápolási díjat. Ez jelentős anyagi megterhelést is jelentett; a gyámság fenntartása végső soron Mária szemében azt jelentette volna, hogy ő vállal felelősséget a férje állapotáért és tetteiért, valamint lemond arról, hogy a helyzetét valamiképp stabilizálja, és gondoskodik önmagáról. A saját logikája szerint tehát arról döntött, hogy magával rántja-e a férfi kontrollálhatatlan függősége a mélyszegénységbe és „a hajléktalanságba.” Annak ellenére, hogy a döntés fájdalmas volt, Mária voltaképpen a köztük évek óta fennálló viszonyt törvényesítette: azt a megélt tapasztalatot, hogy már rég egyedül van, csak magára számíthat mind az anyagi biztonság megteremtésében, mind a tanya körüli munkákban.

Az új párja szintén beágyazott volt a tanyavilágba, mind a térbe, mind az életmódba, hiszen a férfi a városi lakhelye ellenére évtizedek óta termesztett zöldségeket, a szomszéd tanyán is voltak fóliasátra. Így őket közvetlenül a munka hozta össze. *„És akkor egyszer megkért, hogy nem-e segítenék neki a fóliába.”* Ezt a párkapcsolatot a munkaethozok összesimulása jellemezte. Míg a férje mellett az önálló fóliás termelésre „gondolni sem mert”, addig az élettárs behozta Mária életébe az 1970-es évek óta terjedő új fóliásátras termelési módot, aminek kitapasztalásában a férfi élen járt. Maga a kertészeti munka nem volt idegen Máriától: bár a fóliásátras zöldségtermesztés némiképp eltér a hagyományos öntözéses szabadföldi kertészettől, összességé-

ben jól illeszkedett Mária szülőktől „örökölt” tudásához és munkaethoszához, valamint a térszben elsajátított munkarutinjaihoz. Az ambíciók tekintetében újdonságot jelentett, Mária már nemcsak bérmunkásként, illetve jövedelemkiegészítésként („paraszt-munkásként” [Márkus 1991, Széleányi 1992]) kertészkedett, hanem az új párjával közösen is vásároltak fóliasátrakat. Miközben a saját gazdaságukban éjt nappallá téve dolgoztak, a munkacsúcsokra alkalmi munkásokat is kellett fogadniuk. Ezzel párhuzamosan a zöldségtermesztés Mária életében betöltött szerepe is megváltozott: a műtét után már nem bérmunka mellett végezhető jövedelemkiegészítés volt, hanem a táppénzt, később a rokkantnyugdíjat kompenzáló alapvető bevételi forrás.

Míg a férj mellett töltött évek alatt Mária megtapasztalta a saját erejét és a kompetenciáit, a válás elmélyítette a függetlenség tudatát, hiszen kiépítette az önálló életét. A második párkapcsolat a közös munkán alapult, és egy rövid ideig felvillantotta a boldogulás (az anyagi biztonság) lehetőségét. Ezt azonban előbb Mária „lerobbanása”, az azonnali műtétet igénylő porckorongsérv, majd a párja gyors lefolyású és végzetes betegsége felülírta. A kertészet mint boldogulási stratégia ugyanakkor erősen tematizálja a fájdalom, az erő és erőltetés toposzait, amelyek az elemzéskor felmerült témákként alakították az elemzés fókuszát, és rámutattak a habitus testbe írt aspektusainak (*hekszisz*) jelentőségére (Bourdieu 1984, 2000, 2002, Fáber 2018, Hadas 2021). A következő lépésben az önkizsákmányolás fogalmával próbálom a különféle elemzési szinteket (a saját testhez fűződő viszonyt, a párkapcsolaton belüli pozíciókat és a társadalmi előrelépés lehetőségét) összekötni, végül az önkizsákmányolás fogalmának használatát problematizálva az értelmezés határait firtatom.

AZ ÖNKIZSÁKMÁNYOLÁS JELENTÉSRÉTEGEI

Testi tapasztalatok: fájdalom, erő és erőltetés

Mária történetének egyik fő szervező eleme a fizikai munka. A testi erő, a munkabírás fiatalkorában szinte korlátlanul kizsákmányolható erőforrásnak tűnt, amit a paraszti hagyományok, a kemény munka ethosza mintegy előírtak a tanyai térben. A fiatalon „elfecsérelt”, szinte fitogtatott erőre Mária is többször utalt a visszaemlékezéseiben.

Meg hát azért’ vót olyan, hogy egy köteg cseréplécezt fogtam, és kitoltam biciklin. Tehát öhm megvan az oka, hogy miért fáj az én derekam, meg kezeim ennyire! (nevet) Meg öhm azt még soha nem felejttem el, mikor a takarmányt két zsákjával hordtam kifele, hát, toltam. És meglátta a öhm anyukáméknál a szomszéd néni: „Ej, kislányom, majd – aszongya–, eszedbe jutok én még neked, hogy jó lesz az az erő még a fenekedet is kitűrülni.” Hát, bizony, nagyon sokszor eszembe jut! Bizony, hogy nagyon sokszor, főleg, mikor ugye, ezzel a porckorongsérvvvel kínlódtam, úristen, úmm, hát az katasztrófa...

Fiatalon és a házasság krízisében a „férfimunkák” elvégzése bizonyította az önállóságot és a tetterőt, miközben a kertészetben, majd önálló termelőként végzett nehéz fizikai munka akár a testi szükségleteket (például alvásra, regenerálódásra szánt idő) is háttérbe szorította. A test fokozatos leromlásával megjelenik a fájdalom, ami a porckorongsérvvben kulminál. Ez egyfelől szavakkal nehezen kifejezhető fájdalommal jár. „Azt hittem, hogy, hogy mondom, ennél már nagyobb fájdalom talán a világon sincs. Kisétáltam az udvar közepéig és sírtam, mert nem tudtam, hogy hogy jövök vissza bottal. Szörnyű, úhh, bele se szeretek gondolni.” Másfelől Mária története azt is visszaigazolja, hogy tanyavilágban ez normalizált tapasztalat, amit az irónia is jelez: „úristen, – aszongya [az orvos] –, porckorongsérv, meg a csigolyájaim így állnak, össze-vissza. Hát, gondolom, a könnyű munkáktól...”

A fájdalom szisztematikus negligálását mutatja az is, hogy Mária ehhez a tapasztalathoz rendre az erőltetést illeszti. „2007 tavaszán robbantam le. Olyan szinten, hogy akkor már nem igazán bírtam csinálni semmit. Vagyis hát bírtam, bírtam, hát erőltettem, amennyire csak bírtam, de öhh mikor már annyira leestem lábról öhm, tehát alig bírtam kimenni az üvegházból.” Így a ’fájt, de erőltettem’, formulája végső soron a mindennapi munkát kísérő fájdalom elviselhetőségének határát is folyamatosan kitolja. A fájdalom tűrésének végpontja „a leestem a lábról”, azaz, amikor a fájdalom és betegség fizikailag lehetetlenné teszi a munkavégzést. Eddig a pontig azonban a fájdalom negligálása, illetve csillapítása a fő stratégia. A „leesni lábról” egyfelől olyan archaikus kifejezés, ami felfedi az aktivitás kényszerét, ami mélyen a testbe, a habitusba vésett „paraszttörvény” (Erdei 1973 [1938], Závada 2006 [1986]). Másfelől rávilágít arra, hogy ebben a társadalmi pozícióban a test jó-szerével az egyetlen kizsákmányolható erőforrás, aminek az elhasználódásával, leromlásával mindenki számol, ám nem tehet ellene túl sokat. Ezt a kollektív társadalmi tapasztalatot mutatja az idős szomszédasszony keserű figyelmeztetése és a porckorongsérv elterjedtsége a tanyavilágban (Kovács–Váradi 1997).

A talpon levés egyfelől a közösségi elvárások, normák mélyen interiorizált és testbe vésett parancsa, amit a munkaképtelenségtől, a feleslegességtől való félelem tovább erősít. „Leesni a lábról” ugyanis annyit tesz, mint elveszíteni a munkabírás és az önellátás képességét, a rászorultság¹⁰ pedig kiszolgáltatottságot jelenthet mind a családban, mind a faluközösségben (Erdei 1973 [1938], Németh 2013). A talpon levést ebben a történetben mindazonáltal a munkaerőpiaci és anyagi helyzet is kikényszeríti. Az évtizedes kertészeti munkába belerokkáló Mária a műtét után nem sokkal újra a fóliasátrokban hajlong, bár a fájdalmai miatt egyre nehezebben és lassabban végzi a munkát. A belátás, hogy a fóliasátrokban végzett munkával fel kell hagynia, ugyanakkor csak évekkel később érik meg benne, és nem tisztán a fájdalomhoz kapcsolódik. A fájdalom és erőltetés gondolati összetartozása a mondandójában pontosan mutatja, hogy a testi fájdalom önmagában nem elég ahhoz, hogy Mária azt mondja: „nem bírom”.

Az önkizsákmányolás társadalmi nemi vetületei

Mária története azt mutatja, hogy a kertészet sikere, akár boldogulási, akár mobilitási stratégiaként értelmezzük, összefügg a párkapcsolattal: mivel eredendően a paraszti gazdálkodásban gyökerezik, munkamegosztást és kooperációt követel (Kovács–Váradi 1997, Molnár 2004, Csurgó 2002, Csurgó–Megyesi 2006). A volt férjjel ellehetetlenült az együttműködés: egyfelől a függőség, másfelől az ambíciók különbözősége miatt egyedül Máriára hárult minden munka. A másik párkapcsolatban a közös tervezés és boldogulás a felek együttműködésén alapul. Jóllehet ebben az élettárs kertészeti jártassága, önálló termelői tapasztalata miatt a kertészeti áruterelésben (piacozásban) előforduló női dominanciáról (Molnár 2004, Őrszigethy 1986) nemigen lehet szó, a közös életük a kertészeti munka szempontjából sikeres kooperációnak tekinthető. Ez ugyanakkor nem csak pozitív terminusokban megfogalmazható, mivel az önkizsákmányolás ugyan egyenlőbbé teszi, de lefelé nivellálja a felek közti viszonyokat. A gazdasági kényszerek és a kertészet állandó élők munkáigénye miatt nemcsak Mária próbált porckorong-műtétje után mihamarabb visszatérni a munkába. Amikor a párja leleteit vitte be az orvoshoz, Mária próbált időt nyerni maguknak, hogy le tudják szedni az érés csúcán lévő paprikát. (Ekkor ő még nem sejtette azt, ami az orvos előtt már nyilvánvaló volt, tehát hogy milyen súlyos az élettársa állapota).

*Azt mondja, na, akkor holnap reggel, nyolc órára itt a kórházba. Mondom, mer mi baj van, doktor úr?
Azt mondja, mindegy, nem érdekes, azt mondja, holnap reggel nyolc órakor találkozunk. Mondom, ne*

¹⁰ A rászorultság kezelésének és az önállóság megőrzésének kényes egyensúlyában a tanyagondnok által nyújtott „pont megfelelő” szintű segítség kulcsfontosságú Mária életében: „Éppen mondtam Ferikének [a tanyagondnoknak], mondom Ferikém, az Isten áldja meg, nehogy itt hagyja a [tanyavilágot], mire leesek lábról! (röviden nevet) Mert, mondom, akkor mi lesz velem?”

találkozunk má' holnap reggel nyolc órakor, mer', mondom, menni kell paprikát szedni. Hát, persze, rám förmedt, ugye, hát ő tudta, hogy komoly a probléma, azt mondja, akkor mikor akarja hozni. Hát, utána való nap. Jó, de – aszongya – akkor már biztos legyen. – Jó.

A kooperáció egyik fokmérője az egyenrangúság a termelésben. A házimunkák termelőmunkához viszonyított helyzete, illetve a házimunkák esetleges megosztása ugyanakkor még érzékenyebben rajzolhatja ki a társadalmi nemi egyenlőtlenségeket (Molnár 2004, Csurgó 2002, Csurgó–Megyesi, 2006, Gregor–Kováts 2019). Máriában a férje mellett fel sem merült a háztartási munkák megosztása. A férje függősége és kieső munkája a produktív munkát is aláásta, miközben Mária még a saját munkaerejének újratermeléséről sem tudott gondoskodni (evés, alvás), és a városba költözött öregedő szüleiről is csak alig. Mindez többszörösen egyenlőtlen munkamegosztást körvonalaz.

A második párja mellett a kertészeti munkát együtt végzik, bár a házimunkák megosztására úgy tűnik, hogy nem terjedt ki a kooperáció, ami hagyományos nemiszerep-felfogást sejtet. A műtét után Mária nem kelhetett fel, és egyáltalán nem hajolhatott. Viszont nagy segítségnek tekintette, hogy a párja a főzéshez mindent előkészített, hogy neki ne kelljen lehajolnia. Jóllehet a főzés ekkor is Mária feladata maradt, a házimunka időleges átvállalása és a másik megkímélése akkor is informatív gesztus, ha megvannak a segítség (kompetencia) határai. Mária úgy élte ezt meg, hogy hathatós segítséget kapott a párjától, miközben ez a korábbi párkapcsolatában tapasztalt egyenlőtlenségek meghaladását jelentette. Emellett az is feltételezhető, hogy Mária sem feltétlenül adta volna ki a kezéből a főzést. Ezt látszik megerősíteni egy későbbi történet is. Amikor már egyedül élt, balesetet szenvedett: meggyet szedett, és leesett a létráról. Több csigolyája megrepedt, az orvosi javaslat ellenére otthon lábadozott. A szigorúan előírt pihenés ellenére a házimunkát mégis elvégezte, egyfelől azért, mert talán nem volt ebben gyorsan elérhető segítség, másfelől – gyaníthatóan – nem is kérte volna más segítségét ebben, mert megszokta, hogy nem szorul más segítségére. A szomszédai, rokonai látogatták, nem hagyták egyedül. Mindazonáltal a házimunkák napi, heti rutinja nem zökkenhetett ki. A történetben bujkáló humor a helyzet felett relatíve megőrzött kontrolról és némi büszkeségről is árulkodik.

Aszongya [az orvos] jó, de akkor, aszongya, fogadja meg a tanácsomat, hogy pihen és pihen. Hát tényleg úgy is történt, de hát azért próbálkoztam én (nevet). Nagyon erős fájdalomcsillapítókat kaptam, próbáltam, ugye, fölsöpröttem, ugye, kevés vizet, elmosogattam, meg hát azért csak erőltettem én ezt a dolgot. (nevet) De hál' istennek nagyon szépen meggyógyult.

A házimunka megosztásának kérdése a kutató és az interjúalany értelmezői horizontjának különbségébe ütközik. Ami a kutató nézőpontjából a munkamegosztás rugalmatlansága és egyenlőtlensége, ami fokozhatja az önkizsákmányolást, az Mária történetében természetes és rendjén való. A főzés át nem vállalását értelmezhetjük a társ kompetenciahiányaként, rugalmatlanságaként, de rögzült kooperációs mintaként is, sőt, a besegítés gesztusát tekinthetjük ennek meghaladására tett erőfeszítésként is. Mária ugyanakkor a meggyzedés után sem kért segítséget rokonaitól vagy szomszédaitól, ami arra utal, hogy az önállóság és az önellátás képessége valami mélyebben gyökerező belső igényre is rávilágít. A talpon levés parancsa egyfelől olyan mélyen interiorizálódhatott, hogy önmagával szemben támasztott elvárásként, mindenféle közösségi ellenőrzés nélkül is működött. Másfelől a fájdalmak vagy az orvosi intelmek ellenére is fontosabb volt Máriának a napi rutin és a tanya rendben tartása, mint az önkímélés lehetősége. A női szerep tartása és a házimunkák elvégzése nemcsak a környezet felé tükrözi vissza a tetterőt és önállóságot, hanem a saját énképét, cselekvőképességét is megerősíti.

AZ ÖNKISZÁKMÁNYOLÁS MÉRLEGE

A társadalmi mobilitás lehetősége

Mária története azt mutatja, hogy a második gazdaság keretei között kibontakozó árutermelő zöldségkerészet nem feltétlenül jelentett jelentős társadalmi mobilitást az egyéni erőfeszítések ellenére sem. Ennek egyik oka az, hogy Mária, az élettársával ellentétben, viszonylag későn csatlakozott a fóliásátrás zöldségtermesztéshez. Ám a strukturális meghatározottságoknál is fontosabb Mária és párja életkora és élethelyzete, valamint az, hogy mit vártak a kertészeti munkától. Kettejük történetében – legalábbis Mária szempontjából értelmezve – a fóliázás célja nem is a társadalmi előrelépés, hanem egy minimális anyagi biztonság megteremtése, ami éppen a romló egészségük miatt vált egyre sürgetőbb feladattá. Miként Mária fogalmaz: *„Hát, az a nyavalyás pénz. A pénz. Hogy tudjon az ember félretenni valamennyit. Hogy tudjon egy kicsit öh, tehát, ha valamelyikönkkel valami történik, hogy legyen mihöz hozzányúlni.”* Az évtizedes kemény fizikai munka azonban egyre súlyosbodó mozgásszervi bajokat okozott, és komolyan megterhelte őket. Így az orvosi kezelések fedezésére félretett pénz voltaképpen a saját testi erőforrásokat merítette ki, ezáltal vált a kertészet még inkább önkiszákmányolássá. Az önálló termeléstől remélt stabilitást még inkább aláásta, hogy a fóliákban folytatott növénytermesztés immár nem a biztos bérmunka melletti jövedelemkiegészítést, hanem a megélhetést és a takarékoskodást szolgálta.

Mária történetében láthatóvá válik a rendszerváltás körüli strukturális átrendeződés is. A második gazdaságból hasznot húzó, a piacon kockázatokat vállaló párok egyik tagja általában megtartotta a bérmunkás státuszát, ami alapvető létbiztonságot nyújtott (Szelényi 1992). Mária munkatörténetének „zűrzavaros időszaka”, „amikor minden megszűnt”, viszont éppen a vidéki, képzetlen bérmunkás pozíció bizonytalanságára és sérülékenységre világít rá, ami már a rendszerváltás előtt is megmutatkozott. Eközben ők a 2000-es években kistermelőként a mezőgazdasági árutermelésre alapozták a biztonsági stratégiájukat, legfőképp azért, mert ennek volt helyben hagyománya és beágyazottsága, ez tűnt „járható” útnak.

Affinitások és habituális kötöttségek

Hogy miért nem vált ebben az egyedi esetben a kertészet, illetve a fóliás zöldségtermesztés a társadalmi előrelépés terepévé azonban nem csak strukturális, hanem habituális korlátokkal is magyarázható. Mária családtörténetében a szülők kertészkedése egy jó eséllyel felfelé mobil pályát vetít előre: a kertészet a 20. század folyamán a kisparasztok kollektív mobilitási csatornájának tekinthető, ami az 1960–70-es évektől a második gazdaság keretei között a polgárosodás, a vállalkozóvá válás felé is erőteljesen nyitott volt (Juhász 2006, Kovács T. 2018, Márkus 1979, Molnár 2004, Szelényi 1992). Különösen igaz ez az általam vizsgált városra és tanyavilágra (Szelényi 1992, Jelinek–Virág 2020). A családban meglévő kertészeti tudás kamatoztatása helyett Máriának könnyebb sorsot szántak a szülei, és igyekeztek bérmunkás-proletár pályára állítani lányukat. Ő ellenállt; egyszerre taszította a városi „tiszta” munka, és vonzotta az „otthonról hozott” kertészeti munka. Ugyanakkor Mária is proletarizálódott, hiszen mindvégig bérmunkás volt, a téveszkekben is, miközben a férje az alkoholproblémái előtt ugyanezen a pályán haladt. Erre az időszakra vonatkoztatva viszont megjelenik Mária elbeszélésében, hogy „százalékos volt”, ami azt jelzi, hogy a bérmunka mellett megpróbálta kihasználni a mezőgazdasági nagyüzem nyújtotta jövedelemkiegészítő lehetőségeket, amire a testiesült szaktudása, ambíciói és munkabírása predesztináltak, miközben a férje negligálta a túlmunkán alapuló jövedelemszerzési lehetőségeket. Mindez azt mutatja, hogy Mária a szülei mobilitási ambícióihoz, törekvéseihez képest először nem felfelé, a második gazdaságbeli (proto)vállalkozói lét felé, hanem inkább lefelé lépett, és a proletarizálódás útján indult el. Majd a férje mellett a maga erejéből újra a szülei életmódja és pályája felé, a paraszt-munkás lét felé indult – egyedül

(Szelényi 1992, Márkus 1991). A második párkapcsolatában a sikeres együttműködés azt mutatja, hogy az önálló termeléshez szükséges *kertészeti* tudása, testbe vésett mozdulatokból, gyakorlati fogásokból álló munkarutinja és munkaethosza is megvolt, ugyanakkor az önállótermelésben mégsem tudott tartósan benne maradni. Ennek egyik, de talán nem döntő oka lehet az élettárs hirtelen halála, mivel ez után Mária még évekig folytatja egyedül is a zöldségtermesztést.

Ugyanakkor Mária számára a kisebb presztízsű téeszben alkalmazottként végzett munka volt a legideálisabb; ebben a munkában találta meg magát. Ennek legfőbb oka, hogy itt a szülőktől örökölt kertészeti tudás és diszpozíciók könnyedén kamatoztathatók voltak. A begyakorolt mozdulatok, a testbe írt rutin és munkapasztalat, az ismert környezet és termelési mód tette a kertészetet a megerőltető mivolta ellenére is örömteli munkává. Ez a lefelé lépés, a proletarizáció azonban egyfajta biztonságot nyújtott: alkalmazotti lét a téeszben stabilitást és biztonságot adott, mivel megvédte Máriát mind a munkahelyek közötti bolyongástól, mind az önálló termelői léthez tapadó kockázatoktól, döntésektől és felelősségtől. Eközben a zöldségtermesztés a begyakorolt mozdulatok, a mindennapi tevékenységek érvényességének biztonságát is jelentette.

A bérmunkásként végzett kertészeti munkán kívül minden más munkánál megszólalt Máriában a „vészcsengő”: a tudata és a teste egyszerre tiltakozott az új munka és az új munkakörnyezet ellen. Fejgörcsök kísérték az irodai munkát, de hasonlóan megterhelő volt számára az eladói munkakör. A testbe vésett tudásával, munkarutinjával a kisebb presztízsű téeszben a nők között dolgozva viszont úgy érezte magát „mint hal a vízben” (Bourdieu–Chartier, idézi Fáber 2018:151), mivel habitusa illeszkedett a környezethez és az elvárásokhoz. Az ettől eltérő munkakörök iránti averzió azonban jól azonosítható testi tünetekben is jelentkezett, és egyértelműen lezárt más foglalkozási mobilitási utakat. Jóllehet a zöldségtermesztés mindennapi gyakorlata problémamentesen illeszkedett Mária habitusához, munkaethoszához, a termelés növekvő volumene, az önállósággal járó felelősség, az adminisztráció kihívásokat jelentett. Bár élettárs is jártas volt a fóliasátras termelésben, a termelési és értékesítési szövetkezet növekvő minőségi elvárásai és a termelés feletti ellenőrzése egyre nyomasztóbbá vált számukra. A műtét utáni hajnalban Mária nem csak azért volt talpon, mert megszokta a korai kelést, hanem a fóliák állapota és a műtét miatti kiesése is aggasztotta: *„a következő reggel már öt órákor az ablaknál álltam, négy órákor már lefűrödtem, letisztálgodtam magamat, és jött be [az orvos], aszongya, maga, mér nem alszik? »Há’ mondom, nem tudok.« Ugye, csak nyugtalan voltam, még akkor azér’ megvótak a fóliák is, öhm az üvegház is, hogy mi fog ebből majd kiszülni, mondom, fogalmam sincs.”*

A TÉSZ minőségi és adminisztrációs elvárásai végül hasonlóképp „szörnyűvé” váltak, mint a korábban elutasított munkakörök, a túlvállalás, az egyre több stresszt és az adminisztráció nehézséget okoztak, ami szintén a fóliasátrak eladása felé mutatott. A nehézségek ellenére Mária az élettársa halála után még két szezonban dolgozik a fóliákban a műtét és a fájdalmak ellenére is, de egyre nehezebb tud a munkával megbirkózni. Átmeneti megoldásként bérbe adja a fóliasátrakat, de „nem bírja elviselni”, hogy azok nincsenek karban tartva. Egy ponton enged a rokonok unszolásának és maga is arra jut, hogy el kell adnia a fóliákat. Az érvelésében újra megjelenik a „nem bírom” fordulat, és új jelentéssel bővül.

És nem is bírtam úgy csinálni, hát, hogy bírtam műtét után is, mikor annyira fáj a derekam, hát nem bírtam. A bátyám is, a lányok is, hogy add már el, ne csináld már, de azt hittem, a szívem megszakad, mikor eladtam. Először kiadtam bérbe, hát az jó volt, öt-hat évig bérbe volt, igaz, hogy ki nem mentem, de akkor is éreztem, hogy az enyéem. És hát utána meg, nem, hát, egyszerűen nem bírom csinálni. Hát mondom, nem bírom. Már akkor én is beláttam, hogy több már a öh veszteségem, – majdnem, vagy nullára futok –, mint a nyereségem. Hát, mondom, ennek így értelme nincs. És akkor végül rászántam magam, eladtam.

A testi fájdalom ugyanakkor önmagában itt sem indok az önálló termelés feladására, miközben a „nem bírom” már a csökkenő munkabírásra is utal. A fóliasátrakhoz Mária egyfelől racionálisan ragaszkodik, hiszen mindenképpen tőkét, tartalékot jelentenek, miközben a bérbeadás is hoz némi pénzt. Mindazonáltal nem csak racionális indokok játszanak szerepet a megtartásukban: a tulajdon biztosságot és biztonságérzetet is ad („éreztem, hogy az enyém”). Jóllehet a fóliák további bérbeadásának is meglehetne a maga anyagi racionalitása, Mária akkor kezd érzelmileg is „leválni” a fóliasátráról, amikor meglátja, hogy azokat a bérlők nem tartják rendben; inkább látni sem akarja már őket. A *nem bírom* végül azt is jelenti, hogy Mária nem bírja anyagilag, azaz nem éri meg fenntartani fóliasátrakat, mert félő, hogy veszteséget termelnek. Megjelenik tehát a racionális kalkuláció a döntésében, ami azt mutatja, hogy Mária az egyszerű bérmunkás pozíción túlmunkát (piaci) logikákat is elsajátított, legalább részben, ugyanakkor a habitusa nem tudott igazán adaptálódni az önállósággal járó kihívásokhoz. Mária a kertészetben nem a mobilitási perspektívát és nem is annyira az anyagi boldogulás lehetőségét látta, hanem a zöldségtermesztést, mint tevékenységet szerette. Az immobilitásra és a paraszti munkaethoszra alapozott önkiszákmányolás, és az ezzel szorosan összefüggő a paraszt-munkás létforma, továbbra is a legfőbb szervező eleme maradt Mária életének.

Az „immobilitás dinamikái”¹¹

Miközben társadalmi értelemben ezt a történetet a kertészet potenciális társadalmi felhajtóereje, a kollektív mobilitás lehetősége és ennek szaktudásbeli és habituális alapjai keretezik, Mária társadalmi értelemben és térben is immobil maradt. A társadalmi pozíciója jószerevével nem változott: mobilitási pályáját egyfelől a (foglalkozási) mobilitási lehetőségek következetes (és zsigeri) elutasítása, másfelől a kertészeti munka szeretete is behatárolja. A munkatörténete alapvetően a kertészet körül forog, legfeljebb hangsúlyeltolódások mutatkoznak benne.

Mária a szülei kertész pozíciójából a potenciális mobilitási pálya helyett immobil pályára állt; habitusa alapvetően az árutermelő paraszt-munkás (Szelényi 1992) pozíciójában tartotta. Jóllehet a pályáivét befolyásolta a férje proletarizálódása majd lecsúszása, csakúgy, mint az élettársa (proto)vállalkozói habitusa, hosszabb távon igazából egyik sem tudta ebből a habituális középpontból kibillenteni. Bérmunkásként is túlmunkát vállalt a térszben jövedelemkiegészítésként, a második párjával folytatott mezőgazdasági kistermelői létből viszont inkább visszalép. A találkozásaink idején is arra vágynak, hogy jövedelemkiegészítésként valamelyik fóliában vagy üvegházban dolgozzon: „...annyira szeretnék őh elmenni valahova dolgozni, csak bírnám. De hát így fóliába, mondjuk paradicsomot szedni, vagy kötni, vagy éppen uborkát szedni, vagy paprikát szedni, teljesen mindegy lenne, de nem bírom. És ez nagyon-nagyon rossz. Mert én nagyon szeretném. De hiába.”

Ragaszkodása a kertészeti munkához erősen beágyazza a tanyai térbe: a hétköznapi útvonalai, munkarutinjai a tanyavilághoz, illetve a zöldségtermesztés helyszíneire, a fóliasátrakhoz, üvegházakhoz kötik. A városi „tisztá” munkahelyekről és munkaköröktől szinte menekült, ugyanakkor a városszéli térszbe járt dolgozni. A várost, ha nem is kerüli, nemigen használja; miközben öregkorára gyakrabban jár be, mint fiatalon egyfelől a növekvő rászorultság (orvos, napi bevásárlás, ügyintézés) miatt, másfelől a feszített munkával töltött évtizedek után most több szabad ideje van a testvérét látogatni. A térszbeli mobilitás és immobilitás mintázatait tehát nem a város teljes kerülése szervezi, sokkal inkább azon helyek következetes kerülése jellemzi, amelyek a hagyományos kertészeti habitushoz nem illeszkedő rutinokat, cselekvéseket követelnek. Mindez nem abszolút térbe zártágot, inkább erős térbe gyökerezettséget¹² körvonalaz. Mindazonáltal ebből a történetből is látszik, hogy

¹¹ A kifejezést Váradi Monika tanulmányából (2020) kölcsönöztem.

¹² Hummon ezt nevezi „hétköznapi gyökerezettségnak” (*everyday rootedness*) (idézi Düll 2015a:21).

a tanya a termelők és fogyasztók közötti közvetlen piaci kapcsolatok és a mezővárosi hagyományok miatt nem csak településmorfológiai, hanem társadalmi kapcsolatok szempontjából is erősebben kötődik a városhoz, mint az egykori uradalmi pusztá (Erdei 1971, 1973 [1938], Márkus 1979, Tamáska 2013).

Az önkiszákmányolás végül mind a térbeli meggyökerezettséget (immobilitást), mind a társadalmi immobilitást megvilágítja: míg a paraszt-munkások alapvetően a munkaerejükkel gazdálkodnak, ami szinte észrevétlenül tolja őket az önkiszákmányolás felé, a vállalkozói létet (jóllehet az sem mentes a túlmunkától), döntően a kockázatvállalás határozza meg (Szelényi 1992). E tekintetben már önmagában paradox, hogy Mária és párja az önálló termelőként folytatott zöldségtermeléstől várták az anyagi biztonságot, miközben a TÉSZ által támasztott minőségi elvárásokat és adminisztrációt komoly akadályként élték meg. A középkorú pár (főként Mária) ilyen attitűdökkel és ambíciókkal talán sosem tudott volna „igazi” vállalkozóvá válni. A polgárosodás más kritériumai, így például az iskolai mobilitás vagy a más foglalkozási pályák iránti nyitottság nem jelenik meg Mária történetében (Szelényi 1992, Juhász 2006). Végül bizonyos fokig a gyerektelenség is a tanyavilágba ágyazza Máriát, hiszen nem kellett például a városi intézményekhez, legfőképp az óvodához, iskolához közelebb költözni, így a városi intézmények könnyebb elérése nem követelte meg a tanyavilág elhagyását¹³. A második gazdaság keretei között folytatott háztáji termelés kimondott-kimondatlan célja sokszor a következő generáció térbeli és társadalmi mobilitásának elősegítése volt (Juhász 2006; Márkus 1979, 1991), ami az önkiszákmányolás értelmét kibővítette és intergenerációs távlatokba helyezte. Mária történetében viszont a gyerektelenség inkább az immobilitást erősíthette.

BOLDOGULÁS ÉS ÖNKIZSÁKMÁNYOLÁS – BOLDOGSÁG ÉS ÁGENCIA? A FOGALOMHASZNÁLAT DILEMMÁI

Az önkiszákmányolás jelentésrétegei végső soron a hagyományos paraszti kultúra folytonosságára mutatnak rá Mária történetében. A porta rendben tartása, a szakadatlan munka és talpon levés egyfelől „paraszt-törvény” (Erdei 1973 [1938], Závada 2006 [1986]). Másfelől Mária más mozgósítható tőke híján mindvégig a saját munkaerejével gazdálkodik, akárcsak a szülei és a paraszt-munkások általában (Szelényi 1992). Az önkiszákmányolás tehát egyfelől normatív, mondhatni habituális, akár a kertészeti, akár a ház körüli munkákra gondolunk, miközben Mária a saját erőfeszítésein, ágenciáján keresztül is meghatározza önmagát. Következésképp nem meglepő, hogy a fájdalom nem tarthatja távol a mindennapi munkától, a tanya körüli kert művelésétől és a ház rendben tartásától. „Beveszem a fájdalomcsillapítót, fölraokom a gerincvédőmet, és akkor, ameddig bírom.” A mezőgazdasági fizikai munkát ma is hiányolja, úgy tűnik, hogy ez az egyik legnagyobb hiány az életében.

Mindezek alapján megkockáztatható, hogy Mária élet- és mobilitástörténetének kerete az önkiszákmányolás. Az elemzést ugyanakkor végigkísérte a kutató értelmező ('étikus') és Mária megélt ('émikus') perspektívája közötti feszültség, ami folyamatosan problematizálta a fogalom használatát. Az önkiszákmányolás fogalma egyfelől a megélt fájdalom és a teherbírás szubjektív élményének megközelíthetlensége miatt problematikus: a másik testi élményeiről csak nyelvileg közvetített információk lehet, közvetlen tapasztalatunk aligha. Hasonlóképpen értelmezési problémát jelent a megélt életösszefüggések, kevésbé tudatosult motivációk (rutincselekvés, habituális cselekvés (Bourdieu 2000, 2002, Fáber 2018, Hadas 2021) hozzáférhetlensége, mivel ezek még ha tudatosulnak, reflektálódnak is, nehezen önthetők szavakba (Pintér 2012). Továbbá nyilvánvaló az értelmezői perspektívák közötti feszültség is: Mária elbeszélésében az önkiszákmányolás fogalma természetesen fel sem merül; a szakadatlan munka más élettörténeti összefüggésekbe ágyazódik. Az elvégzett munka, az „erőltetés” a saját cselekvőképességét és önállóságát bizonyítja mind a külvilág, mind önmaga felé, valamint az

¹³ Az oktatási intézmények elérhetősége és az ezek miatti költözések fel-felmerültek a pusztákon, illetve a puszták körüli „tanyákon” élőkkal készített interjúkban. (Németh 2015, 2016)

e fölött érzet elégedettséget sűríti. Azon összefüggések, melyekhez a fentiekben a boldogulás és önkizsákmányolás fogalmával közelítettem, Mária elbeszélésében inkább a boldogság és ágencia, mi több, az önazonosság összefüggéseibe rendeződnek.

Mer' annyira hozzá vagyok szokva ehhez a jó kis tiszta levegőhöz, azt, hogy öhm mozgásba legyen az ember. Tehát nem szabad az embernek elhagynia magát, öhm, sőt, mit több, én gyógyszert is, fájdalomcsillapítókat csak akkor veszek be, hogy ha valami olyan nagyobb munkát csinállok.

Ebben a megélt perspektívában a mozgás, még ha fájdalommal jár is, a munkaképesség (az ágencia), bizonyítéka, ami elmélyíti és megerősíti az önellátás, a hétköznapi önállóság képességét. Az évtizedes 'önkizsákmányolás' célja nem a felfelé mobilitás vagy akár a számottevő anyagi előrelépés volt, hanem a „hétköznapi meggyökerezettség” (Dúll 2015a:21), a tanyai beágyazottság fenntartása és e keretek között az anyagi és hétköznapi önállóság fenntartása. Mária történetében végső soron a társadalmi és térbeli immobilitás, ha nem is életcélként, mindenképp értéként tételeződik, miközben a mind a társadalmi/foglalkozási, mind a térbeli mobilitás inkább fenyegető. Az életforma folytonossága, a kertészet generációs folytonossága és ezzel együtt a paraszt-munkás életmód és ethosz habituális rögzültsége is az immobilitás felé hat. Ebben az összefüggésben a tanya maga Mária élettörténetének egyik aktív formálója, az immobilitás egyik eredője (Tuitjer 2018).¹⁴ A tanya elhagyása és a tanyai életmód feladása, a városba költözés egyfelől elképzelhetetlen, másfelől olyan fenyegető, hogy Mária „bele sem mer gondolni” ebbe. Az önállóság megteremtése tehát mind anyagi, mind fizikai, mind párkapcsolati téren összefonódik. Mária szerint már nem tudna még egy férfihoz alkalmazkodni, mivel mind-egyik párja mellett le kellett mondania valamilyen neki fontos dologról. Egyedül a tanyáján viszont magára talált, a helykötődése és immobilitása egyben erős önazonosságot is hordoz (vö: Dúll 2015a, 2015b).

Én most vagyok önmagam. (kicsit nevet) [...] Mikorra magamra találtam. Hogy vissza arra, ahol voltam. Tehát, ami voltam. Ami vagyok: szeretek az emberekkel beszélgetni.

A „most vagyok önmagam” megállapítás sűríti mindazt a megélt életösszefüggést, melyben az immobilitás, a „hétköznapi meggyökerezettség”, a tanyához és tanyai élethez való ragaszkodás összefonódik az önállósággal és az önellátással, a mindennapi munkavégzés, a tanya rendben tartásának képességével. Bár mindezt fájdalom, erőltetés és önkizsákmányolás kíséri, mégis ez az önkizsákmányolás az önállóság és az ágencia megőrzésének a feltétele. Mária történetében a fóliasátras kertészkedés a strukturális körülmények és főként a habituális korlátok miatt nem vált a boldogulás útjává; nem vezetett társadalmi mobilitáshoz, nem nyitott utat az autonómabb, nagyobb önállóságot jelentő parasztpolgári vagy vállalkozói lét felé. A fóliasátrakban és a ház körül végzett munka azonban mégis a boldogságot jelenti Mária életében, mert a munkán keresztül megélheti az önálló életvezetés biztonságát, a saját tanya és a keze munkája felett érzett elégedettséget, ami a testi fájdalmak ellenére is értelmet jelent a hétköznapi életben.

¹⁴ A családi házhoz való kötődés, az ide kötődő rutinok, illetve a tulajdonlás miatt a ház értelmezhető a vidéki nők élettörténetét aktívan alakító ágensként, pontosabban a latouri fogalmi keretben aktánsként. Lásd bővebben: Tuitjer 2018.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (2006) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (2000) Bodily knowledge. In *Pascalian meditations*. California: Stanford University Press. 128–164.
- Bourdieu, P. (2002) Habitus. In Hillier, J. – Rooksby, E. (eds.) *Habitus: A sense of place*. Aldershot, Burlington: Ashgate. 17–37.
- Csurgó B. (2002) Gazdaasszonyok és farmerfeleségek: családi gazdálkodás Mezőtúron. *Századvég*, 25(7): 47–75.
- Csurgó B. – Megyesi B. (2006) Családi döntések, munkamegosztás és társadalmszerkezet In Kovách Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 293–310.
- Csurgó B. (2011) A gender téma a vidékszociológiában. In Dupcsik Cs. – Kovách I. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Fiatal kutatók tanulmányai*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 137-155. Hozzáférhető: https://szociologia.tk.hu/uploads/files/archive/st_soc_1_1.pdf [letöltve: 2022-08-05]
- Dúll A. (2015a) Amikor messze van az „odakinn” az „idebenn”-tól: a helyváltoztatás és az identitás összefüggései. In Keszei A. – Bögre Zs. (szerk.) *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L’Harmattan 19–33.
- Dúll A. (2015b) Az identitás környezetpszichológiai értelmezése: helyérvényesítés, helykötődés és helyidentitás. In Bodor P. (szerk.) *Emlékezés, identitás, diszkurzus*. Budapest: L’ Harmattan. 79–99.
- Erdei F. (1971) *Város és vidéke*. Budapest: Szépirodalmi.
- Erdei F. (1973) [1938] *Parasztok*. Budapest: Akadémiai.
- Fáber Á. (2018) *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág.
- Fekete D. (2020) „Nekem ez most jó a kislány végett”. Női tapasztalatok a közfoglalkoztatási programról. *Szociológiai Szemle* 30(3): 70–95. <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2020.3.4>
- Gábrriel D. (2019) Gondozói migráció és nemi szerepfelfogások. *Demográfia* 62(4): 385-417. <https://doi.org/10.21543/Dem.62.4.3>
- Hadas, M. (2021) *Outlines of a Theory of Plural Habitus. Bourdieu Revisited*. London-New York: Routledge.
- Illyés Gy. (2005) [1936] *Puszták népe*. Budapest: Osiris.
- Jelinek Cs. – Virág T. (2020) Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 30(2): 4–27.
- Juhász P. (2006) *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest: Új Mandátum – Jelenkor Alapítvány.
- Kovács I. (1988) *Termelők és vállalkozók. A mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Kovács I. (2012) *Vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.
- Kovács É. (2007) Narratív biográfia elemzés. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 373–396.
- Kovács É.–Vajda J. (2002) *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kovács K. – Váradi M. M. (1997) Kisvárosi nők. *Beszélő* 2(1): 38–60.
- Kovács T. (2018) A megszakított polgárosodás újraindítása – ahogy azt Szelényi Iván látta az 1980-as évek második felében. In Bozóki A. – Füzér K. (szerk.) *Lépték és irónia. Szociológiai kalandozások*. Budapest: L’Harmattan, 55–71.
- Kovai C.–Vigvári A. (2020) Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 34(3): 68–89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>.
- Kuczai T. (2011) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Jelenkutató Alapítvány. Hozzáférhető: <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4677/> [letöltve: 2022-09-01]
- Gregor, A. – Kovács, E. (2019) Work–life: balance? Tensions between care and paid work in the lives of Hungarian women. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 7,91–115. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.91>
- Márkus I. (1979) *Nagykőrös*. Budapest: Szépirodalmi.
- Márkus I. (1991) *Az ismeretlen főszereplő: tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi.
- Melegh, A. – Gábrriel, D. – Gresits, G. – Hámos, D. (2018) Abandoned Hungarian workers and the political economy of care work in Austria. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*. 28(4): 61–87.
- Molnár Á. (2004) Asszonyok és családközpontúság. A mezőgazdasági kistermelés és a nemi szerepek egymásra hatása a kiskanizsai „sáskák” esetében. *Századvég* 9(33): 164–192.

- Nagy G. (2021) Ciklikus fejlődés a lakáspiacokon In Koós B. (szerk.) *Területi riport*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, 139–168.
- Németh K. (2015) "A pusztá le van robbanva": helykötődés és nosztalgia a pusztai élettörténetekben In Keszei A. – Bögre Zs. (szerk.) *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 356–379.
- Németh K. (2016) *A rekonstrukciótól az interpretációig: Kísérlet két letűnt életvilág értelmezésére*. Doktori Disszertáció, ELTE TÁTK, Kézirat
- Németh K. (2022) Cosmopolitans in a farmhouse: Return migration and adaptation of habitus through the lens of a homemaking process. *Intersections East European Journal of Society and Politics* 8(2): 1–20. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v8i2.840>
- Németh K. (2013) „Koszorú lóra bársony nyereg nem illik.” *Cselédek és urak – egykor és most*. Belvedere Meridionale 5(3): 31–50.
- Németh K. (2007) Társadalmi metszetek (recenzió). *Szociológiai Szemle* 17(3-4): 259–265.
- Őrszigethy E. (1986) *Asszonyok férfisorban*. Budapest: Szépirodalmi.
- Pintér J. N. (2012) A tudattalan identitás. *Imago* 2(2): 67–72.
- Rácz J. – Pintér J. – Kassai Sz. (2016) *Az interpretatív fenomenológiai analízis (IPA) elmélete, módszertana és alkalmazási területei*. Budapest: L'Harmattan
- Rosenthal G. (1993) Reconstruction of life stories. In: Josselson, R. – Lieblich, A. (eds.) *The narrative study of lives 1*. London: Sage. 59–91.
- Sik E. (1988) Az "örök" kaláka. In Sik E. – Kelen A. *A társadalmi munka szociológiája*. Budapest: Gondolat.
- Szelényi I. (1992) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével). Budapest: Akadémiai.
- Szilágyi M. (2018) A Puszták népe társadalomnéprajzi nézőpontból. In *Személyes emlékezet, élettörténet, szépirodalom*. Budapest – Pozsony: Kalligram, 28–38.
- Tamáská M. (2013) *Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepes községeinek építészete 1945 után*. Budapest: Martin Opitz.
- Timár J. (1990) Kötőjelek és hiányjelek a magyar tanyakutatásban. *Tér és Társadalom*, 4(2):49–62. <https://doi.org/10.17649/TET.4.2.173>
- Tuitjer, G. (2018) A house of one's own – The Eigenheim within rural women's biographies. *Journal of Rural Studies*, 62:156–163. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.08.002>
- Vajda J. (2003) Az élettörténet szövegének szövete. *JEL-KÉP. Kommunikáció, közvélemény, média*, 22(1): 89–96.
- Várad M.M. (2018) Kisfalusi nők a gondozási piacon In Várad M. M. (szerk.) *Migráció alulnézetből*. Budapest: Argumentum – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 122–169.
- Várad M. M. (2020) Az (im)mobilitás dinamikái vidéki terekben – szakirodalmi kitekintés, empirikus kiegészítésekkel. *Tér és Társadalom* 34(3): 114–141.
- Vasárus, G. – Bajmócy, P. – Lennert, J. (2018) In the shadow of the city: demographic processes and emerging conflicts in the rural-urban fringe of the Hungarian agglomerations. *Geographica Pannonica* 22(1) 14–29.
- Vicsek L. (2006) *Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest: Osiris
- Vigvári, A. (2016) 'Rural poverty' in urban spaces of Budapest. Research proposal for examining spatial inequality in contemporary Hungary. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 6(4): 47–61. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016en.47>
- Vigvári, A. – Gerőcs, T. (2017) *The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures*. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia*. 62(1): 85–104. <https://doi.org/10.1515/subbs-2017-0006>
- Závada P. (2006 [1986]) *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia, Tótkomlós 1945–56*. (Harmadik, átdolgozott kiadás). Budapest: Magvető.

FARKAS ESZTER¹ – BÖCSKEI BALÁZS² – SZABÓ ANDREA³

EGY AZ ORSZÁG, HA VAKCINA, KETTŐ, HA TUDOMÁNY

Tudomány- és vakcinaszkepticizmus az ideológiák és a pártos polarizáció tükrében Magyarországon

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.24>

ABSZTRAKT

A koronavírus-járvány és az azzal járó egészségügyi és gazdasági válság negatív következményeinek enyhítése érdekében az egyik elsődleges eszköz a kormányok számára a lakosság minél magasabb arányú átoltottságának elérése. A vonatkozó diskurzusok azonban rendkívül átpolitizálódtak, különösen azokban az országokban, ahol a pártos polarizáció szintje a vélemények és médiadiskurzusok kapcsán olyan magas, mint az általunk vizsgált Magyarországon. Továbbá, ahogy arra korábbi, főként egyesült államokbeli vizsgálatok rámutatnak, a tudomány iránti általános bizalmat az egyének politikai ideológiai irányultsága is jelentősen meghatározhatja – a konzervatív ideológiát vallók vagy magukat annak tekintők nagyobb eséllyel kérdőjelezik meg a tudományos eredményeket.

Tanulmányunkban két kérdést vizsgálunk: egyrészt, hogy a magyar állampolgárok ideológiai irányultsága és pártos kötődése befolyásolja-e a tudomány iránti bizalmukat általánosságban, valamint hogy ugyanezen tényezők milyen szerepet játszanak abban, képesnek tartják-e a tudomány képviselőit a Covid–19 elleni vakcinák hatékony kifejlesztésére. Az online reprezentatív kérdőíves vizsgálat eredményei szerint minél konzervatívabbnak vallja magát valaki, annál nagyobb eséllyel szkeptikus mindkét kérdést illetően, a kormányt és ellenzéket támogatók között viszont nincs különbség a tudomány hatékony vakcinafejlesztési képességének megítélésében. Utóbbi jelenség, hogy a kormánypárti szavazók ebben az értelemben nem térnek el az ellenzékiektől, vélhetően a kormány oltásra buzdító intenzív kampányával magyarázható, illetve hogy a kormány az átoltottság kérdését erőteljes legitimációs eszköznek tekintette a kormányzati válságkezelésről való kommunikáció során.

Kulcsszavak: tudományszkepticizmus, vakcinaszkepticizmus, ideológia, pártos polarizáció, koronavírus

1 PhD jelölt, CEU Doctoral School of Political Science. A TK PTI tudományos segédmunkatársa.

2 Politikatudós, a TK PTI tudományos segédmunkatársa, a Milton Friedman Egyetem egyetemi adjunktusa, az IDEA Intézet igazgatója.

3 Szociológus, politikatudós, a politikatudományok doktora. A TK PTI tudományos főmunkatársa, az ELTE ÁJK egyetemi adjunktusa.

VACCINES UNITE, SCIENCE DIVIDES

Science and vaccine scepticism in terms of ideologies and partisan polarization in Hungary

ABSTRACT

In order to mitigate the negative consequences of the coronavirus pandemic and the related crisis, governments should inter alia facilitate the willingness to be vaccinated. However, related discussions became politicized, especially in countries with extremely high levels of partisan polarization in opinions and media discourses, as in Hungary, which is the selected case of our study. Moreover, as previous research mainly from the United States shows, general trust in science is also influenced by the ideological alignment of individuals – people with conservative identification are more likely to question scientific results.

We examine two main questions in our study: first, whether the ideological orientation and partisan alignment of Hungarian citizens influence their general trust in science, and second, whether the same factors influence their view of scientists' ability to develop effective vaccines against the coronavirus. According to the results of the representative online survey, the more conservatively citizens identify, the more likely that they will be sceptical in terms of both questions. However, there are no significant differences between government and opposition supporters regarding the ability of scientists to develop effective vaccines. This latter phenomenon, namely that government and opposition supporters do not differ in this regard, is most probably due to the government's intensive campaign encouraging vaccination, as well as the government's use of vaccination rates as a source of legitimacy regarding the effectiveness of its crisis management.

Keywords: science scepticism, vaccine scepticism, ideology, partisan polarization, coronavirus

EGY AZ ORSZÁG, HA VAKCINA, KETTŐ, HA TUDOMÁNY

TUDOMÁNY- ÉS VAKCINASZKEPTICIZMUS AZ IDEOLÓGIÁK ÉS A PÁRTOS POLARIZÁCIÓ TÜKRÉBEN MAGYARORSZÁGON

BEVEZETÉS

A koronavírus-járvány válság exogén sokk jellege (Illés–Körösényi–Gyulai 2020) nem csak a politikai rendszerekre, hanem a vakcina mint elsődleges válságkezelő eszköz percepciójára is jelentős hatással volt. A politikai cselekvésre jellemző kontingencia a vírus generálta helyzetben különösen jelentős bizonytalansággal terhelődött, a vakcinák gyors kifejlesztése, hagyományos engedélyezési eljárásokon túli alkalmazása, az egyes vakcinatípusokkal kapcsolatos nagy mennyiségű és gyakran egymásnak ellentmondó hírek és információk növelték a velük szembeni bizalmatlanságot a társadalomban. Ugyanakkor a koronavírussal és a vakcinákkal járó kivételes helyzet gyors döntéseket és azonnali cselekvéseket várt el a kormányzatoktól. Az exogén sokk további velejárója, hogy a politikai intézmények legitimitása, az azokkal kapcsolatos bizalom megőrzése elsődleges, ezek elvesztése tovább mélyíti a válságot. Az intézményi bizalom magasabb foka mind az egyes intézkedések (pl. maszkviselés vagy távolságtartás), mind a járványkezelés hatékonyságának megítélését jelentősen befolyásolja (Lieberoth et al. 2021). A politikai vezetőknek egy ilyen helyzetben nem lehet más céljuk, mint a kontingencia és a bizonytalanság csökkentése, a bizalmi környezet erősítése (Körösényi–Illés–Metz 2017:18). Ez különösen kihívás olyan politikailag szélsőségesen polarizált országokban, mint Magyarország, mellyel a későbbiekben foglalkozunk. Mivel a szakirodalomban a pártosság és polarizáció mérésének számos módszertani megközelítése létezik, ennek megfelelően ezek mértékében sincs teljes tudományos konszenzus. Abban azonban igen, hogy a pártos polarizáció tekintetében európai demokráciákat meghaladó – ebben az összehasonlításban visszatekintve is – Magyarország az egyik legpolarizáltabb besorolással bír (Körösényi 2012, Palonen 2009, Patkós 2019).

Mint arra Patkós Veronika a politikai polarizáció és a gazdasági sikertelenség összefüggéseit taglaló tanulmányában is utalt, a polarizáció kapcsán megkülönböztethetünk törvényhozási, szakpolitikai, érzelmi, ideológiai és kapcsolati polarizációt (Patkós 2015:30). Ha az ideológiai polarizáció alapján vizsgálódunk, a leggyakrabban használt mérési mód a bal-jobb skálán történő elhelyezés, besorolás. Körösényi András *A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra* című tanulmányában is arra a megállapításra jutott, hogy Magyarországon a rendszerváltás óta az előbbi bal-jobboldal fogalmiság mellett a liberális-konzervatív a további leggyakrabban használt fogalompár – a továbbiakban a tanulmány is ez utóbbi nyomán és alapján is vizsgálódik (Körösényi 2012:3). A polarizáció egyik fontos jellemzője, hogy a támogatott párt álláspontja az egyes közpolitikai kérdésekben jelentős mértékben meghatározza szavazóik véleményét. A Patkós Veronika által megfogalmazott pártos polarizáció fogalma – visszanyúlva a pártidentitás-elmülethez – a választók közpolitikai preferenciát nem adottnak tekinti, hanem a pártkötődést tekinti minden álláspont vagy vélemény alapvető meghatározójának, azaz a közpolitikai preferenciákat – így például egy-egy vakcina megítélését – is a pártidentitással magyarázza (Patkós 2015:31).

Amennyiben elfogadjuk, hogy a vakcinák számítanak az elsődleges válságkezelő eszköznek a koronavírus esetén, a tudomány iránti bizalom és az abban szerepet játszó politikai ideológiai és pártkötődésre vonatkozó

attitűdök rendkívüli módon meghatározók a válságkezelésben, éppen ezért részletes vizsgálatra érdemesek. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy utóbbiak kizárólagos szempontok lennének a vakcinák megítélését illetően. Ismert, hogy a tudományt elutasító nézetek és a tudományos ismeretek hiánya közötti kapcsolat erősíti a hamis hiedelmek kialakulását, ahogyan bizonyított hatás van az oktatás minősége (természettudományos ismeretek átadásának hangsúlya) és az oltás- vagy vírustagadók relatív száma között (Miller 2020).

Az egyesült államokbeli vonatkozó kutatások évtizedekre visszamenőlegesen és konzisztensen rámutattak a republikánus szavazók tudománnyal szembeni szkepszisére, bizalmatlanságára. A klímaválsággal, valamint a tudomány általános jelentőségével kapcsolatos szkepszisen túl az amerikai konzervatívok a koronavírus-járványt illetően is jóval kisebb arányban mutatnak aggodalmat a liberális szavazókkal szemben (Conway et al. 2021), illetve kevésbé tartják szükségesnek a koronavírus-járvány kapcsán bevezetett kormányzati intézkedéseket is (Cakanlar–Trudel–White 2020). Cakanlar és munkatársai ezen felül arra is rámutattak, hogy ezen meggyőződések mögött sokkal inkább politikai, mint tapasztalati érvek állnak. Másképpen fogalmazva: nem mutatható ki, hogy a konzervatív gondolkodásúak bármilyen oknál fogva jobban ki lennének téve a koronavírus egészségügyi vagy gazdasági kockázatainak, következményeinek. Arra vonatkozóan is születtek kutatások, hogy a republikánus érzelmű szavazók nagyobb eséllyel osztanak meg olyan tartalmakat a különböző közösségimédia-felületeken, amelyek a koronavírus-járvány jelentőségének kisebbítésével élnek, vagy éppen összeesküvés-elméletekkel magyarázzák a vírus jelenségét (Calvillo et al. 2020, Havey 2020). A koronavírus-járványról alkotott vélemények kapcsán viszont a média polarizáló hatását a vonatkozó kutatások nem igazolták (pl. Myers 2021), így – szemben a napi hírfogyasztás forrásaival és tartalmával – a véleménypolarizáció mögött jelen esetben mélyebben gyökerező meggyőződések állhatnak.

A témában született kutatások jelentős része azonban az amerikai kontextust vizsgálta, az európai polarizált országokban tapasztalható tudományszkeptikus attitűdökről egyelőre kevesebb tudásunk van. A fentiekből következően kutatásunk fókuszában a magyar állampolgárok ideológiai irányultsága, pártos kötődése és a tudományba vetett hitük közötti összefüggések feltárása állt. Utóbbi tényező vizsgálatakor szétválasztottuk a tudományról való általános vélekedést attól, hogy mennyiben tartják képesnek a tudományt a Covid–19 elleni vakcinák hatékony kifejlesztésére.

Tanulmányunkban elsőként bemutatjuk a politikai ideológia, pártos polarizáció és a tudománnyal szembeni bizalom közötti összefüggések mögötti elméleti megfontolásokat, illetve a vonatkozó – főként amerikai egyesült államokbeli – kutatási eredményeket. Ezt követően prezentáljuk kutatási kérdéseinket, melyeket egy online reprezentatív kérdőíves kutatás segítségével válaszolunk meg, amely a koronavírus-járvány második hulláma idején zajlott Magyarországon. Az eredmények részletes értelmezésére és a következtetések levonására a tanulmány záró fejezetében kerül sor.

TUDOMÁNSZKEPTICIZMUS ÉS POLITIKAI IDEOLÓGIÁK

Az intézményekkel szembeni és a tudományos eredményekbe vetett bizalom kulcskérdés a vakcinák hatékonyságának megítélése szempontjából, ugyanakkor a hatékonynak tekintett válságkezelési percepció is járhat együtt alacsony vakcinabizalommal (Figueiredo–Larson 2021). Nyilván az általános tudományszkeptizmus és a vonatkozó kulturális hatások befolyásolják az egyes nemzetállami vélekedéseket, hiszen a védőoltásokra vonatkozó diskurzusok is tágabb, általánosabb politikai és társadalmi diskurzusokba ágyazódnak. Ebben a tekintetben a társadalmi és politikai polarizációra ráerősítő kommunikációnak és az ebben a témában megjelenő médiatartalmaknak különösen nagy szerepük van. Egy a koronavírus-járvány kapcsán Brazíliában végzett kutatás világított rá arra, hogy a vírusszkeptikus elnök, Jair Bolsonaro követői nem csak kevésbé informáltak a vírusról és a járványról, hanem könnyebben is fogadják el a vírusra vonatkozó összeesküvés-elméleteket (Gramacho et al. 2021). Egyes populistának tekintett kormányok általános járványrelativizáló hatásának jellemzője mellett, mások potenciálisan nagyobb valószínűséggel túlozzák el a fenyegetést, hogy ezáltal a szükséges, alapvetően nem indokolt vészhelyzeti hatásköröket biztosítsanak maguknak. Teszik ezt annak érdekében is, hogy kommunikációjukban a „nép”, mint sértett fél képét keltsék, mellyel szemben állnak az „elitek”, úgymint a szakértők, a gyógyszergyárak vagy szupranacionális intézmények, mint például az Egészségügyi Világszervezet (WHO). Ennek következtében követőik kevésbé veszik komolyan a szakértők által előírt egészségügyi óvintézkedéseket, ezzel is erősítve a tudományszkeptizmust (Bayerlein et al. 2021). Jonathan Kennedy (2019) már egy COVID–19-járvány előtti vizsgálódásában kimutatta, hogy a populista pártokra jellemző intézménykritika, mely úgy a politikai, mint a tudományos közösségekkel szemben megmutatkozik, hatással van ezen pártok követőinek vakcinákkal kapcsolatos bizalmatlanságára.

Azonban a szakirodalomban az Amerikai Egyesült Államok példáján számos olyan eredmény született, melyek túlmutatnak a republikánusokra és demokratákra általában is jellemző tudománykritikus, illetve tudománypártoló állásponton (Bauer–Petkova–Boyadjieva 2000, Gauchat 2012). Korábbi kutatások elsősorban a konzervatívok tudományszkeptizmusára világítanak rá, és mindezt az utóbbi években felerősödő, a klímaváltozással és -válsággal kapcsolatos vélemények alakulásában is igazolva látjuk. Míg a demokraták (valamint a magasabb iskolázottságúak) körében a tudományos konszenzus elfogadása illeszkedik személyes meggyőződésükkel, addig a konzervatívok és republikánusok kevésbé fogadják el a globális felmelegedésről szóló tudományos diskurzusokat és bizonyítékokat, valamint a tudományos eredményeket általánosságban (Dunlap–McCright–Yarosh 2016). Meg kell jegyezni, hogy az amerikai republikánus agytrösztvilág is termel erre vonatkozó publikációkat, 1972 és 2005 között megjelent klímaszkeptikus könyvek 92%-a ezekből a műhelyekből került ki (Jacques–Dunlap–Freeman 2008).

A pártosságból fakadó véleménykülönbségek a járvány előrehaladtával az Egyesült Államokban csak növekedtek, mindez a beoltottsági arányokban is visszaköszönt. A Donald Trump-féle vírusszkeptizmus a rá szavazók körében a Biden-szavazókéhoz képest egyre kisebb oltási hajlandósággal járt (Kates–Tolbert–Orgera 2021). Magyarországon a polarizáció jelentős az egyes vakcinák megítélését illetően is. Egy 2021 márciusi felmérés szerint, míg a kormánypárti szavazók a kínai Sinopharm és az orosz Szutnyik vakcinatípusokkal szemben is bizalommal voltak, addig az ellenzéki szavazók jóval szkeptikusabbak voltak e két vakcinatípussal szemben (Policy Solutions 2021). Ennek magyarázata a már korábban is említett, Magyarországon kiemelkedően magas pártosság, amely a politikai alrendszer teljes spektrumában érezteti a hatását. A kormányzó párt „keleti nyitás” politikája a vakcinadiplomáciában is gyakorlatot nyert, míg az ellenzéki pártok és követőik inkább elkötelezettek a „nyugati” megoldások és intézményi javaslatok felé. A járvány és annak kezelése – így az ahhoz kapcsolódó politikai kommunikáció is – világszerte folyamatosan politizálódott át (Hart–Chinn–Soroka 2020), és

a várakozásoknak megfelelően alakult az egészségügyi rendszer felkészültségének, a járvány kezdeti szakaszára vonatkozó kormányzati válságkezelésnek vagy éppen a keleti-nyugati vakcinák megítélésének kérdése is (Policy Solutions 2021).

A koronavírus-járvány kezelésére vonatkozó intézkedések megítélését az Amerikai Egyesült Államokra jellemző magas fokú affektív polarizáció oly mértékben torzítja, hogy előbbieket kizárólag a Trump-adminisztráció támogatásának és elutasításának tükrében ítélik meg (Druckman et al. 2020). Magyarország – amely az extrém pártos polarizáció tankönyvi példája – esetében is hasonló jelenséget rögzíthetünk: a 2020 márciusa végén publikált eredmények alapján a kormánypárt, a Fidesz–KDNP szavazói – szemben az összes többi választói csoporttal – az egészségügyet a koronavírus-járvány kezelésére felkészültnek látták, és úgy gondolták, hogy a kormányzati tájékoztatási politika megfelelő, az egészségügy pedig elegendő kormányzati támogatást kap. Jól mutatja a kormány–ellenzék polarizáció mértékét, hogy ez utóbbi kérdést illetően egy felmérés szerint minden huszadik ellenzéki értett egyet a kormánypárti szavazókkal (Euronews 2020).

Vonatkozó kérdőíves kutatások szerint Magyarországon 2020 decemberében – a járvány második hulláma során – jelentős, majdnem 50% volt azoknak az aránya, akik egyáltalán nem kívánták beoltatni magukat (Azonnali 2020). Mindez annak tükrében különösen jelzésértékű, hogy bár a magyar társadalomban régiós szinten is magas a védőoltások általános elfogadottsága (Wellcome Global Monitor 2018), mégis a társadalom 20%-át jellemzi általános tudományoszkepticizmus és oltásellenesség (Political Capital 2018). A Központi Statisztikai Hivatal 2020. november végétől kezdve rendszeresen tette közzé a KSH Heti Monitor elnevezésű jelentését, amely a COVID–19 elleni oltásokra is rákérdezett (KSH 2020). A 2020. december 21-i jelentés szerint mindössze minden hatodik-hetedik megkérdezett volt biztos benne, hogy beoltatná magát. Az oltásokkal kapcsolatos bizalom érdemi növekedése és az oltások szükségességének elismerése a járvány harmadik, rendkívül nagy halálozási mutatókkal együtt járó felfutásának következményének tekinthető. 2021. május végére, az oltások elutasítása 15–16%-ra csökkent. Az oltásokkal kapcsolatos bizalmatlanságra a 2020. év végén az is ráerősített, hogy az akkor még tesztelés alatt lévő vakcinákkal kapcsolatban kevés volt a közvetlen tapasztalat, tudományos eredmény és nyilvánosan elérhető információ, visszacsatolás (Nardi–Troiano 2021).

A magyar társadalom oltásokkal kapcsolatos attitűdjeit erősen befolyásolhatta, hogy a kormány az Európai Unióban egyedülként diverzifikálta az elérhető vakcinák körét és különböző kísérleti vakcinákat is beszerzett: 24 millió adag nyugati oltóanyag mellett 7 millió adag keleti vakcinát is rendelt (a kínai Sinopharm, illetve az orosz Szputnyik oltóanyagokat (koronavirus.gov.hu 2021), amelyek hivatalos uniós elfogadása a tanulmány befejezéséig sem történt meg egyértelműen. Magyarország az EU-ban Málta után másodikként érte el az 50%-os átoltottságot, de azt követően lényegesen lelassult az átoltottság növekedési üteme, olyannyira, hogy 2021. szeptember elején már csak az uniós mezőny közepén helyezkedett el (Our World in Data 2021).⁴

Az eddig vázolt elméleti megfontolásokból és kutatási eredményekből kiindulva tanulmányunkban az alábbi kutatási kérdések megválaszolását kíséreltük meg:

- K1. Jellemző-e a magyar jobboldali kormánypárt, a Fidesz szavazóira is a szélsőségesen polarizált Amerikai Egyesült Államok konzervatív önbesorolású állampolgárainak általános tudományoszkepticizmusa?
- K2. Vajon fennáll-e az ideológiai és pártos polarizáció a magyar válaszadók véleményében a tudománnyal szemben egy olyan speciális téma kapcsán is, mint a Covid–19 elleni oltások?

4 Érdemes megjegyezni, hogy az átoltottság terén inkább a középmezőny az alsó peremén helyezkedik el Magyarország. Az EU-országok itt ábrázolt mezőnyében az utolsó 11 egyaránt posztkommunista ország; illetve, ettől nem függetlenül, a halálozási mutató is ebben az országcsoportban volt a legnagyobb; még a viszonylag jómódúbb Csehország, vagy Szlovénia sem kivétel.

ADATOK, VÁLTOZÓK, ELEMZÉSI MÓDSZER

Kutatási kérdéseinket survey vizsgálati módszerrel elemeztük. Az adatfelvétel két hullámban, a 2021. április 20–25. és a május 20–25. közötti időszakokban zajlott,⁵ önkitöltős online kérdőívek megválaszolásával. A mintavétel közösségi média alapú kérdőív segítségével és a teljes magyar weben történt. A teljes magyar weben (a Google hirdetési felületein) és a közösségi médiában történő adatfelvétel lekérdező szoftverrel, önkitöltős online kérdőíven keresztül (CAWI) történt. A minta (N=3410) reprezentatív az ország felnőtt népességére nem, életkor és régió tekintetében. Súlyozással a különböző internet- és Facebook felhasználási szokások kontrollálásra kerültek, kiegészítve ezzel a reprezentativitást biztosító súlyozási eljárásokat. Ennek során figyelembe vettük, hogy mennyi időt töltenek és mennyire aktívak a közösségi médiában a válaszadók, továbbá, hogy a különböző társadalmi csoportok milyen arányban, és milyen gyakran használják a közösségi médiát. A 3410 fős minta hibahatára az alapmegoszlások esetében legfeljebb $\pm 1,8$ százalékpont. Mindkét adatfelvétel a koronavírus-járvány harmadik, legmagasabb áldozatszámú járó hulláma utáni, fertőzőtségi adatok szempontjából nyugodtabb periódusban készült.

Az általános tudományszkeptizmussal kapcsolatos kutatási kérdésünket a kérdőívben az alábbi állítással való egyetértéssel operacionalizáltuk: *„A tudományos eredményekre való hivatkozás legtöbbször csak álca, a kutatások legtöbbször politikai és gazdasági érdekeket szolgálnak.”* A Covid-19-specifikus, hatékony vakcinák kifejlesztésével kapcsolatos bizalmat pedig az alábbi állítással való egyetértés mérte: *„A tudósok világszerte mindent megtesznek azért, hogy megfelelően kiismerjék a koronavírus természetét, és hogy hatékony vakcinát fejlesszenek a koronavírussal szemben.”*⁶

A kutatási kérdéseink megválaszolása két logisztikus regressziós modell felállításával és tesztelésével történt.⁷ A magyarázó változók értelmezésének megkönnyítése érdekében modelljeinkben 1-es indexet kaptak azok a válaszadók, akik inkább vagy teljes mértékben egyetértettek az általános tudományszkeptizmusra vonatkozó állítással és nem vagy egyáltalán nem értettek egyet a hatékony vakcinák kifejlesztésére vonatkozó állítással; 0-t pedig, ha nem vagy egyáltalán nem értettek egyet az első és inkább vagy teljes mértékben egyetértettek a második állítással. Így az 1-es érték mindkét esetben a tudománnyal kapcsolatos szkeptikus véleményt jelöli.

Az összehasonlíthatóság érdekében mindkét modellben ugyanazon magyarázó és kontroll változókat szerepeltettük, melyek három csoportra oszthatók: a válaszadók politikai irányultsága, médiafogyasztási szokásaik, illetve szocio-demográfiai jellemzőik. A kutatásunk szempontjából legfontosabb magyarázó változók a modellekben a kérdezettek ideológiai irányultságát mérik az 1-től 5-ig tartó liberális–konzervatív skálán, illetve pártpreferenciájukat, ahol is – a Magyarországon jellemző polarizált politikai helyzetből kiindulva – a kormánypárti Fidesz szavazókat hasonlítottuk össze az ellenzéki összefogás szavazóival. Kormánypártinak

5 Elemzésünkben a két adatfelvételi hullám adatait összevontan vizsgáltuk, mivel egy hónap alatt nem mutatható ki a vélemények változása még egy olyan intenzív téma esetén sem, mint amilyen a koronavírusról és a vakcinákról szóló diskurzus. A két adatfelvételi hullám eredményezte magas elemszám viszont kutatásunk megbízhatóságát erősíti.

6 Míg az első kérdés megfogalmazásakor elsősorban a korábbi klímaszkeptizmussal, valamint a tudomány politicizálódásával kapcsolatos kérdőíves gyakorlatból indultunk ki (pl. Yan–Schroeder–Stier 2021, Bolsen–Druckman 2015), a Covid-19 elleni hatékony vakcinák kifejlesztésére vonatkozó állítás megfogalmazását elsősorban az motiválta, hogy minél kevésbé lehessen mechanikusan és automatikusan megválaszolni az előző kérdésre adott válasz tükrében.

7 Mivel a függő változók mérése eredetileg 5 fokú skálán történt, modelljeink robusztusságát ordinális regressziós modellekkel is teszteltük, melyek értékeit a Függelék F1. és F2. táblázata tartalmazza.

tekintettünk mindenkit, aki arra a kérdésre, hogy „Ha csak az alábbiak közül tudna választani, akkor melyik párt, pártszövetség listájára szavazna egy most esedékes országgyűlési választás alkalmával?” a Fidesz–KDNP listáját jelölte meg. Az ellenzéki összefogás szavazója az a választó, aki e kérdésre az „Ellenzéki pártok közös listájára (DK+Momentum+Jobbik+MSZP+LMP+P)” kategóriát jelölte meg.

Mivel a tudományról, illetve a Covid–19 elleni vakcinákról kialakított percepciókban nagy szerepet játszanak a médiából szerzett információk, fontosnak tartottuk szerepeltetni a modellekben, milyen forrásokból tájékozódnak a kérdezettek a koronavírusról. Ennek megfelelően a televízióból, az online hírportálokról, valamint a közösségi médiából való tájékozódást tüntettük fel mint azon a forrásokat, ahonnan a kérdezettek elsősorban tájékozódnak a koronavírussal kapcsolatos hírekről, információkról. A válaszadók szocio-demográfiai tulajdonságai közül a válaszadó nemét, lakóhelyének típusát, iskolai végzettségét, életkorát, illetve anyagi helyzetének várható változását a koronavírus-válság következtében vettük figyelembe. A függő, illetve magyarázó változók legfontosabb leíró tulajdonságait az alábbi, 1. táblázat szemlélteti.

1. táblázat. A modellekben szerepeltetett változók leíró statisztikái

	Minimum	Maximum	Átlag	Standard eltérés
Függő változók				
A tudósok világszerte mindent megtesznek azért, hogy megfelelően kiismerjék a koronavírus természetét (0: egyetért, 1: nem ért egyet)	0,00	1,00	0,11	0,31
A tudományos eredményekre hivatkozás legtöbbször csak álca, a kutatások szinte minden esetben politikai és gazdasági érdekeket szolgálnak (0: nem ért egyet, 1: egyetért)	0,00	1,00	0,40	0,49
Politikai ideológia és pártpreferencia				
Ön inkább liberálisnak (1) vagy inkább konzervatívnak (5) gondolja magát?	1,00	5,00	3,00	1,15
Fideszre (1) vagy az ellenzéki szövetségre (0) szavazna?	0,00	1,00	0,44	0,50
Mely forrásokból tájékozódik a koronavírussal kapcsolatosan? 0: nem jelölte, 1: jelölte				
Televízió	0,00	1,00	0,51	0,50
Online hírportálok	0,00	1,00	0,64	0,48
Közösségi média	0,00	1,00	0,60	0,49
Hogyan alakult az Ön pénzügyi helyzete a következő területeken a koronavírus-járvány hatására? (-1: romlott, 0: nem változott vagy nincs, 1: javult)				
Jövedelme, bevétele	-1,00	1,00	-0,30	0,62
Megtakarítása, befektetései	-1,00	1,00	-0,24	0,62
Rezsizsámlák fizetése	-1,00	1,00	-0,25	0,51
Hitel, kölcsönök, tartásdíj fizetése	-1,00	1,00	-0,17	0,49
Család segítése	-1,00	1,00	-0,30	0,59
Szocio-demográfia				
Település nagysága	0,00	100,00	44,45	35,82
Elvégzett osztályok száma	0,00	20,00	12,32	2,66
Neme? 0: nő, 1: férfi	0,00	1,00	0,47	0,50
Életkor	17	89	47,89	16,06

Forrás: IDEA Intézet, 2021. április-május. Saját szerkesztés.

EREDMÉNYEK

A kutatási kérdések megválaszolásához kapcsolódó logisztikus modellek eredményei a 2. táblázatban láthatóak.⁸A modellek általános magyarázóereje elfogadható. A kérdezettek ideológiai irányultsága szignifikánsan befolyásolja mind a tudományhoz való általános viszonyulásukat, mind pedig az azzal kapcsolatos bizalmat, hogy a tudomány képes-e hatékony vakcinát fejleszteni a Covid–19-cel szemben. Minél konzervatívabb egy válaszadó, annál nagyobb eséllyel szkeptikus a tudománnyal szemben általánosságban ($\text{Exp}(B)=1,286^{***}$), illetve annál kisebb eséllyel bízik a tudósok erőfeszítésében a hatékony vakcinák kifejlesztésére ($\text{Exp}(B)=1,483^{**}$). Ezzel szemben a Fidesz iránti szimpátia mindössze a tudománnyal kapcsolatos általános vélekedésre van szignifikáns hatással. Tehát a hatékony vakcinák kifejlesztése kapcsán a magyar társadalomban egyébként jelen lévő magas fokú pártos polarizáció nem figyelhető meg.

2. táblázat. Logisztikus regressziós modellek

	Általános tudományszkepticizmus				Vakcinaszkepticizmus			
	B	S.E.	Sig.	Exp(B)	B	S.E.	Sig.	Exp(B)
Fidesz szavazó – ellenzéki szavazó	-2,18	0,29	0,000	0,113***	-0,08	0,43	0,852	0,923
Liberális – konzervatív	0,25	0,09	0,008	1,286***	0,39	0,16	0,014	1,483**
Televízió	-0,35	0,20	0,084	0,708*	-0,67	0,29	0,021	0,510**
Online hírportálok	-0,77	0,21	0,000	0,462***	-0,99	0,30	0,001	0,371***
Közösségi média	0,08	0,20	0,701	1,079	0,26	0,29	0,367	1,301
Anyagi helyzet (FAC)	-0,16	0,11	0,146	0,854	-0,68	0,18	0,000	0,506***
Település nagysága	-0,01	0,00	0,029	0,994**	0,00	0,00	0,302	1,004
Iskolázottság	-0,19	0,04	0,000	0,829***	0,04	0,06	0,481	1,042
Férfi	-0,01	0,20	0,951	0,988	0,20	0,29	0,491	1,220
Életkor	0,01	0,01	0,403	1,006	-0,02	0,01	0,108	0,984
Konstans	2,38	0,62	0,000	10,803	-2,89	0,97	0,003	0,056
-2 Log likelihood	676.164a				388.95 a			
Cox & Snell R2	0,21				0,049			
Nagelkerke R2	0,29				0,115			
A regresszióba bevont esetek száma	705				821			

*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$.

Forrás: IDEA Intézet, 2021. április-május. Saját szerkesztés.

⁸ A független változók között zavaró multikollinearitás nem tapasztalható. A multikollinearitás VIF-teszt értékeit a Függelék F3. táblázata tartalmazza.

Szignifikáns összefüggés mutatkozik továbbá a koronavírusról való tájékozódási csatornák és a tudomány iránti bizalom között. Azonban míg az online hírportálokról és a televízióból való tájékozódás jelentősen növeli a tudománnyal szembeni bizalmat mind általánosságban ($\text{Exp}(B)=0,462^{***}$ illetve $\text{Exp}(B)=0,708^*$), mind a koronavírus kapcsán ($\text{Exp}(B)=0,371^{***}$ illetve $\text{Exp}(B)=0,510^{**}$), a közösségi médiából való tájékozódásnak ebben nincs szerepe. A jelenséget részben vélhetően a televíziós tartalmakban megfigyelhető kormánypárti álláspontok túlsúlya okozza (Bajomi-Lázár 2013).

A korábbi tudományos eredményekkel összecseng, hogy a szocio-demográfiai változók közül elsősorban az oktatásnak van szignifikáns szerepe abban, hogy a kérdezettek mennyire bíznak a tudományban általánosságban: minél magasabb egy válaszadó iskolai végzettsége, annál kisebb eséllyel szkeptikus a tudománnyal szemben ($\text{Exp}(B)=0,829^{***}$). Ezen túl: minél nagyobb településen lakik a kérdezett, annál kisebb eséllyel képvisel általános tudományszkeptikus álláspontot ($\text{Exp}(B)=0,994^{**}$). A hatékony vakcinák kifejlesztésével kapcsolatos véleményekben a szocio-demográfiai változóknak nincs szignifikáns szerepe. Amennyiben a válaszadó pénzügyi helyzete javult a koronavírus válság következtében, úgy kevésbé szkeptikus a vakcinák hatékonyságát illetően ($\text{Exp}(B)=0,506^{***}$).

KÖVETKEZTETÉSEK

Ahogy azt már a bevezetőben kiemeltük, a koronavírus-járvány exogén sokk hatása szerte a világon érvényesült. Egy az Amerikai Egyesült Államokhoz hasonlóan polarizált országban, mint például Magyarországon, a kormány mint politikai cselekvő legfontosabb feladata az exogén hatás endogenizálása, a kontingencia és bizonytalanság csökkentése, a bizalmi környezet erősítése (Illés–Körösi–Gyulai 2020). A magyar kormány, bár eleinte nem ismerte el a koronavírus-járvány valódi következményeit, hamar az ügy élére állt, és lett a terület egyetlen valódi ügygazdája a politikai térben. 2020 végétől elsősorban erre az egy dimenzióra, a járvány elleni átoltottság mértékének sikerére tette fel saját politikai legitimitációját. A társadalom minél magasabb átoltottságát saját politikai sikereként kommunikálta, annak ellenére, hogy az ellenzéki politikusok is az oltás felvételére biztattak.

A szélsőségesen polarizált magyar politikai környezetben nem magától értetődő azonban, hogy a magyar választók követték a COVID–19 oltásokkal kapcsolatos határozott kormányzati szándékot és akaratot. Amennyiben ugyanis a magyar jobboldali kormánypárt, a Fidesz szavazói tudományszkepticizmusukban hasonlítanak az USA konzervatív önbesorolású állampolgáraihoz (Lewandowsky–Gignac–Oberauer 2013), akkor ezek a tudomány eredményeivel szembeni fenntartások jó eséllyel a vakcinákkal kapcsolatos attitűdökben is megnyilvánulhattak volna. A tudománnyal szembeni fenntartások kivetülhettek volna az oltás elutasítására, ez pedig alacsonyabb átoltottsághoz, sőt a jobboldali kormánypárt legitimitációjának csökkenéséhez vezethetett volna.

Az eredményeink azonban jóval árnyaltabb képet mutatnak. A tudománnyal és konkrétan a Covid–19 elleni vakcinával szembeni fenntartások elkülönítésére van szükség. Míg a tudományszkepticizmus a Fidesz szavazóknál, valamint a konzervatív beállítódásúaknál nagyon hasonló az USA-ban leírtakhoz, vagyis a kormánypárti szavazók – akárcsak a republikánusok – inkább fenntartásokkal kezelik a tudomány vívmányait, addig a COVID–19 elleni oltással szemben finomabb a véleménystruktúra. Az a vélemény, miszerint „A tudósok világszerte mindent megtesznek azért, hogy megfelelően kiismerjék a koronavírus természetét, és hogy hatékony vakcinát fejlesszenek a koronavírussal szemben” pártpreferencia-független, vagyis a kormánypárti és az ellenzéki választók is statisztikailag hasonló arányban értenek vele egyet. Figyelemre méltó, hogy a konzervatív gondolkodásúak véleménye is némiképp módosul, és a tudományszkepticizmus ellenére

a vakcinák kifejlesztésével kapcsolatos tudományos erőfeszítések elutasítása már csak 10%-os valószínűségi szinten érhető tetten. Ennek hátterében véleményünk szerint a pártos polarizáció állhat. Azaz: a kormányzat kommunikációjával való azonosulás csökkentette szavazóik oltások iránti bizalmatlanságának mértékét.

Míg a Fidesz mint jobboldali kormánypárt a tudomány egészével kapcsolatban nem küldött világos üzeneteket, addig a koronavírus-járvány kezelése politikájuk központi elemévé vált. A valódi cselekvőként fellépő kormány intézkedései és annak erőteljes politikai kommunikációja jól dekódolhatóak voltak az őket támogatók számára: az oltás nemcsak életet ment, de a gazdaságot is, ami viszont az egyéni egzisztenciák fennmaradását segíti elő. Ennek következtében fordulhatott elő, hogy a tudományszkepticizmus és a vakcinaellenesség elváljon egymástól: a pártpreferencia egyáltalán ne befolyásolja a vakcinával kapcsolatos általános attitűdöt, és a tudományszkeptikus konzervatívok véleménye is árnyaltabbá váljon. Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy a tájékozási forrásoknak – ezen belül is az online hírportáloknak – jelentős szerepe van az általános tudományellenesség és a vakcinák kapcsán tapasztalható szkepticizmus alakulásában.

HIVATKOZÁSOK

- Bajomi-Lázár P. (2013) The party colonisation of the media-the case of Hungary. *East European Politics and Societies*, 27(1), 69–89. <http://dx.doi.org/10.1177/0888325412465085>.
- Bauer, M. W. – Petkova, K. – Boyadjieva, P. (2000) Public Knowledge of and Attitudes to Science: Alternative Measures That May End the ‘Science War’. *Science, Technology, and Human Values*, 25(1), 30–51. <http://dx.doi.org/10.1177/016224390002500102>
- Bayerlein, M. – Boese, V. A. – Gates, S. – Kamin, K. – Murshed, S. M. (2021) *Populism and COVID-19: How Populist Governments (Mis) Handle the Pandemic*. Kiel Institute for the World Economy, Working Paper, No. 2192.
- Bolsen, T. – Druckman, J. N. (2015) Counteracting the politicization of science. *Journal of Communication*, 65(5), 745–769.
- Cakanlar, A. – Trudel, R. – White, K. (2020) Political Ideology and the Perceived Impact of Coronavirus Prevention Behaviors for the Self and Others. *Journal of the Association for Consumer Research*, 7(1), 36–44. <https://doi.org/10.1086/711834>
- Calvillo, D. P. – Ross, B. J. – Garcia, R. J., – Smelter, T. J. – Rutchick, A. M. (2020) Political ideology predicts perceptions of the threat of COVID-19 (and susceptibility to fake news about it). *Social Psychological and Personality Science*, 11(8), 1119–1128. <http://dx.doi.org/10.1177/1948550620940539>
- Clinton, J. – Cohen, J. – Lapinski, J. S. – Trussler, M. (2021) Partisan pandemic: How partisanship and public health concerns affect individuals’ social mobility during COVID-19. *Science Advances*, 7(2), 1–7. <http://dx.doi.org/10.1126/sciadv.abd7204>
- Conway liiIII, L. G. – Woodard, S. R. – Zubrod, A. – Chan, L. (2021) Why are conservatives less concerned about the coronavirus (COVID-19) than liberals? Comparing political, experiential, and partisan messaging explanations. *Personality and Individual Differences*, 183, 111124. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2021.111124>
- Druckman, J. N. – Klar, S. – Krupnikov, Y. – Levendusky, M. – Ryan, J. B. (2020) How Affective Polarization Shapes Americans’ Political Beliefs: A Study of Response to the COVID-19 Pandemic. *Journal of Experimental Political Science*, 8(3), 223–234. <http://doi:10.1017/xps.2020.28>.
- Dunlap R. E. – McCright, A. M. – Yarosh, J. H. (2016) The Political Divide on Climate Change: Partisan Polarization Widens in the U.S. Environment. *Science and Policy for Sustainable Development*, 58(5), 4–23. <https://doi.org/10.1080/00139157.2016.1208995>
- Dunlap, R. E. – McCright, A. M. (2011) The Politicization of Climate Change and Polarization in the American Public’s Views of Global Warming, 2001–2010. *The Sociological Quarterly*, 52(2), 155–194. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2011.01198.x>
- Figueiredo, A. – Larson, H. J. – Figueiredo, A. (2021) Exploratory study of the global intent to accept COVID-19 vaccinations. *Communications Medicine*, 30(1), 1–10. <https://doi.org/10.1038/s43856-021-00027-x>
- Gauchat, G. (2012) Politicization of Science in the Public Sphere: A Study of Public Trust in the United States, 1974 to 2010. *American Sociological Review*, 77(2), 167–187. <https://doi.org/10.1177/0003122412438225>.
- Gauchat, G. (2012) Politicization of science in the public sphere: A study of public trust in the United States, 1974 to 2010. *American Sociological Review*, 77(2), 167–187. <https://doi.org/10.1177/0003122412438225>
- Gramacho, W. – Turgeon, M. – Kennedy, J. – Stabile, M. – Mundim, P. S. (2021) Political Preferences, Knowledge, and Misinformation About COVID-19: The Case of Brazil. *Frontiers in Political Science*, 3, 1–13. <https://doi.org/10.3389/fpos.2021.646430>
- Hart, P. S. – Chinn, S. – Soroka, S. (2020) Politicization and polarization in COVID-19 news coverage. *Science Communication*, 42(5), 679–697. <https://doi.org/10.1177/1075547020950735>
- Havey, N. F. (2020) Partisan public health: how does political ideology influence support for COVID-19 related misinformation? *Journal of Computational Social Science*, 3(2), 319–342. <https://doi.org/10.1007/s42001-020-00089-2>
- Illés G. – Körösenyi A. – Gyulai A. (2020) Gátépítéstől az ultipartiig – A természet elleni játszma endogenizálása az Orbán-rezsimben. In Körösenyi A. – Szabó A. – Böcskei B. (szerk.) *Vírusba oltott politika. Világjárvány és politikatudomány*. Budapest: TK Politikatudományi Intézet – Napvilág, 17–30.
- Jacques, P. J. – Dunlap, R. E. – Freeman, M. (2008) The organisation of denial: Conservative think tanks and environmental scepticism. *Environmental Politics*, 17(3), 349–385. <https://doi.org/10.1080/09644010802055576>
- Kates, J. – Tolbert, J. – Orgera, K. (2021) The Red/Blue Divide in COVID-19 Vaccination Rates. *Policy Watch*, szeptember 14. Elérhető: <https://www.kff.org/policy-watch/the-red-blue-divide-in-covid-19-vaccination-rates/>. [Letöltve: 2021-10-06].
- Kennedy, J. (2019) Populist politics and vaccine hesitancy in Western Europe: an analysis of national-level data. *European Journal of Public Health*, 29(3), 512–516. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz004>
- Körösenyi A. – Illés G. – Metz R. (2017) A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben: fogalmi-elméleti keret és kutatási kérdések. In Körösenyi A. (szerk.) *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*. Budapest: MTA TK PTI, 9–45.
- Körösenyi, A. (2012) A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra. Magyar politika, 1990–2010. *Working Papers in Political Science*, 1. Budapest: MTA TK Politikatudományi Intézet. Elérhető: https://politikatudomany.tk.hu/uploads/files/2012_1_wp.pdf [Letöltve: 2022-04-14].

- Latkin, C. A. – Dayton, L. – Yi, G. – Colon, B. – Kong, X. (2021) Mask usage, social distancing, racial, and gender correlates of COVID-19 vaccine intentions among adults in the US. *PLOS ONE*, 16(2), e0246970. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0246970>
- Lewandowsky, S. – Gignac, G. E. – Oberauer, K. (2013) Correction: The Role of Conspiracist Ideation and Worldviews in Predicting Rejection of Science. *PLOS ONE*, 10(8), 1–11. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0134773>
- Lieberoth, A. et al. (2021) Stress and worry in the 2020 coronavirus pandemic: relationships to trust and compliance with preventive measures across 48 countries in the COVIDiSTRESS global survey. *Royal Society Open Science*, 8(2). <https://doi.org/10.1098/rsos.200589>
- McCright, A. M. – Dentzman, K. – Charters, M. – Dietz, T. (2013) The influence of political ideology on trust in science. *Environmental Research Letters*, 8(4), 044029. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/8/4/044029>
- Miller, B. L. (2020) Science Denial and COVID Conspiracy Theories: Potential Neurological Mechanisms and Possible Responses. *JAMA*, 324(22), 2255–2256. <https://doi.org/10.1001/jama.2020.21332>
- Mooney, C. (2012) *The republican brain: the science of why they deny science--and reality*. John Wiley & Sons.
- Myers, C. D. (2021) No effect of partisan framing on opinions about the COVID-19 pandemic. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 31(sup1), 132–144. <https://doi.org/10.1080/17457289.2021.1924747>
- Nardi, A. – Troiano, G. (2021) Vaccine hesitancy in the era of COVID-19. *Public Health*, 194, 245–251. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2021.02.025>
- Palonen, E. (2009) Political Polarisation and Populism in Contemporary Hungary. *Parliamentary Affairs*, 2. 62(2), 318–334. <https://doi.org/10.1093/pa/gsn048>
- Patkós V. (2015) Politikai polarizáció és gazdasági sikertelenség az európai demokráciákban. *Politikatudományi Szemle*, 26(4), 29–52.
- Patkós V. (2019) *Szekértáborharc – Eredmények a politikai megosztottság okairól és következményeiről*. Budapest: TK PTI – Napvilág.
- Policy Solutions (2021) *Koronavírus és válságkezelés – A magyarok tapasztalatai egy év után*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. Elérhető: https://www.policysolutions.hu/userfiles/Policy_Solutions_Koronavirus_es_valsagkezeles.pdf. [Letöltve: 2021-12-03].
- Political Capital (2018) *Összeesküvés-elméletek, álhírek, babonák a magyar közvéleményben*. Elérhető: <https://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/pc-boll-konteo-20181107.pdf>. [Letöltve: 2021-10-06].
- Wellcome Global Monitor 2018 (2019) *How does the world feel about science and health?* Elérhető: <https://wellcome.org/reports/wellcome-global-monitor/2018>. [Letöltve: 2021-10-06].
- Yan, P. – Schroeder, R. – Stier, S. (2021). Is there a link between climate change scepticism and populism? An analysis of web tracking and survey data from Europe and the US. *Information, Communication & Society*, 1–40. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2020.1864005>

INTERNETES HIVATKOZÁSOK:

A magyarok többsége szerint az egészségügy nem kap elég támogatást a járvány megfékezésére. Euronews, 2020. március 26. Elérhető: <https://hu.euronews.com/2020/03/26/idea-a-magyarok-tobbsege-szerint-az-egeszsegugy-nem-kap-eleg-tamogatast-a-jarvany-megfekez>. [Letöltve: 2022-01-15].

A tudományban és az EU-ban bíznak azok, akik beoltatnák magukat koronavírus ellen. Azonnali, 2020. december 22. Elérhető: https://azonnali.hu/cikk/20201222_a-tudomanyban-es-az-eu-ban-biznak-azok-akik-beoltatnak-magukat-koronavirus-ellen. [Letöltve: 2022-01-15].

KSH Heti Monitor. Elérhető: <https://www.ksh.hu/heti-monitor/covid.html>. [Letöltve: 2022-01-15].

Magyarországra érkezett vakcinák típusa és mennyisége. Elérhető: <https://koronavirus.gov.hu/cikkek/magyarorszagra-erkezett-vakcinak-tipusa-es-mennyisege-22> [Letöltve: 2022-01-15].

Our World in Data (2021) Elérhető: <https://ourworldindata.org/> [Letöltve: 2022-01-15].

FÜGGELÉK

F1. táblázat. Ordinalis regressziós modell. Független változó: Általános tudomány-skepticizmus

	Estimate	S. E.	Sig.	95% CI	
Általános tudomány-skepticizmus=1	-1,000	0,484	0,039	-1,949	-0,051
Általános tudomány-skepticizmus=2	0,149	0,483	0,758	-0,798	1,096
Általános tudomány-skepticizmus=3	1,108	0,485	0,022	0,158	2,057
Általános tudomány-skepticizmus=4	2,144	0,490	0,000	1,183	3,105
Anyagi helyzet (FAC)	-0,317	0,077	0,000	-0,469	-0,165
Iskolázottság	-0,098	0,026	0,000	-0,150	-0,047
Életkor	0,004	0,005	0,386	-0,005	0,013
Fidesz=0	0,984	0,198	0,000	0,595	1,373
Fidesz=1					
Lib-konz=1	-0,558	0,276	0,043	-1,098	-0,017
Lib-konz=2	0,015	0,262	0,954	-0,498	0,529
Lib-konz=3	0,515	0,221	0,019	0,083	0,948
Lib-konz=4	0,084	0,209	0,687	-0,326	0,494
Lib-konz=5					
Televízió=0	0,291	0,139	0,036	0,019	0,563
Televízió=1					
Online=0	0,329	0,148	0,027	0,038	0,620
Online=1					
Közösségi média=0	-0,198	0,137	0,148	-0,467	0,070
Közösségi média=1					
Településnagyság=0	0,736	0,194	0,000	0,355	1,117
Településnagyság=33,3	0,106	0,191	0,577	-0,267	0,480
Településnagyság=66,6	0,613	0,206	0,003	0,209	1,017
Településnagyság=100					
Férfi=0	-0,097	0,134	0,470	-0,359	0,166
Férfi=1					
Cox and Snell R2	0,201				
Nagelkerke R2	0,210				
McFadden R2	0,072				

Forrás: IDEA Intézet, 2021. április–május. Saját szerkesztés.

F2. táblázat. Ordinális regressziós modell. Független változó: Vakcinaszkepticizmus.

	Estimate	S. E.	Sig.	95% CI	
Vakcinaszkepticizmus=1	0,273	0,528	0,605	-0,762	1,308
Vakcinaszkepticizmus =2	1,892	0,533	0,000	0,847	2,936
Vakcinaszkepticizmus =3	2,597	0,54	0,000	1,539	3,655
Vakcinaszkepticizmus =4	3,585	0,562	0,000	2,484	4,687
Anyagi helyzet (FAC)	-0,31	0,088	0,000	-0,481	-0,138
Iskolázottság	0,033	0,029	0,258	-0,024	0,09
Életkor	-0,013	0,005	0,009	-0,023	-0,003
Fidesz=0	0,239	0,227	0,293	-0,207	0,685
Fidesz=1					
Lib-konz=1	-0,671	0,316	0,034	-1,291	-0,052
Lib-konz=2	-1,022	0,302	0,001	-1,614	-0,429
Lib-konz=3	-0,199	0,249	0,425	-0,686	0,289
Lib-konz=4	0,116	0,219	0,598	-0,314	0,545
Lib-konz=5					
Televízió=0	0,403	0,151	0,008	0,107	0,7
Televízió=1					
Online=0	0,394	0,16	0,014	0,079	0,708
Online=1					
Közösségi média=0	-0,254	0,15	0,089	-0,548	0,039
Közösségi média=1					
Településnagyság=0	0,229	0,219	0,296	-0,201	0,659
Településnagyság=33,3	0,459	0,206	0,026	0,055	0,863
Településnagyság=66,6	0,617	0,224	0,006	0,177	1,056
Településnagyság=100					
Férfi=0	-0,214	0,146	0,141	-0,5	0,071
Férfi=1					
Cox and Snell R2	0,074				
Nagelkerke R2	0,084				
McFadden R2	0,035				

Forrás: IDEA Intézet, 2021. április–május. Saját szerkesztés.

F3. táblázat.

A regressziós modellekben szereplő független változók közötti multikollinearitást tesztelő VIF értékek

	Általános tudományszkepticizmus		Bizalom a hatékony vakcinák fejlesztése kapcsán	
	Multikollinearitást mérő statisztikák			
	Tolerancia	VIF	Tolerancia	VIF
Fidesz szavazó – ellenzéki szavazó	0,489,	2,047,	0,448,	2,234,
Liberális - konzervatív	0,610,	1,641,	0,551,	1,813,
Televízió	0,863,	1,158,	0,874,	1,144,
Online hírportálok	0,873,	1,145,	0,857,	1,166,
Közösségi média	0,939,	1,065,	0,948,	1,055,
Anyagi helyzet (FAC)	0,707,	1,415,	0,680,	1,471,
Település nagysága	0,895,	1,117,	0,904,	1,106,
Iskolázottság	0,822,	1,217,	0,814,	1,228,
Férfi	0,912,	1,096,	0,930,	1,075,
Életkor	0,866,	1,154,	0,843,	1,187,

Forrás: IDEA Intézet, 2021. április–május. Saját szerkesztés.

METZ RUDOLF¹

NÉPI HŐS VAGY NÉPI ÖRDÖG?²

Érzelemgeneráló populista repertoár Orbán Viktor politikájában

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.41>

ABSZTRAKT

A populista politikusok megerősödését egyszerre kísérik szélsőséges pozitív és negatív érzelmi hullámok, amelyek erősítik a különböző politikai szereplők és a társadalom polarizációját. Politikai elkötelezettségtől függetlenül sokan – köztük a tudomány képviselői is – értetlenül állnak a kérdés előtt: hogyan képesek egyesek támogatni olyan vezetőket, akik politikai érdekeiktől vezérelve a vélt vagy valós problémákért előszeretettel tesznek egyes egyéneket vagy csoportokat bűnbakká, míg mások épp ezért elutasítják őket. A cikk ezt az összefüggést vizsgálja a társadalmi címkézési elméletekre (morális pánik és eufória, morális vállalkozás) és a hősiesség/karizmatikus vezetés elméletére támaszkodva. Ezen elméletek azt kívánják megmagyarázni, hogy az egyes egyének és társadalmi csoportok hogyan válnak a társadalom számkivetettjeivé („népi ördögökké”) vagy példaképeivé („népi hősöké”). A cikk amellett érvel, hogy a populista politikusok stratégiai megfontolások alapján indítják el saját morális vállalkozásukat, amely során kijelölik azokat, akik a korrumpált elithez vagy a veszélyes/deviáns másokhoz tartoznak, és szándékosan polarizálják a róluk alkotott percepciókat. A tanulmány a populista repertoár egyes elemeinek megkülönböztetésére is kísérletet tesz, amelyet Orbán Viktor karizmatikus és populista elemeket felmutató vezetésével illusztrál. Olyan esetek kerülnek tárgyalásra, mint a migrációs válság, az implicit módon homofóbiát mutató gyermekvédelmi törvény, a felhatalmazási törvény és az Európai Néppártból való kilépés.

Kulcsszavak: populizmus, karizmatikus vezetés, morális pánik, morális eufória, morális vállalkozás

1 TK Politikatudományi Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem.

2 A kutatás feltételeit az NKFIH PD 134685: Populista vezetők a követők szemében. A kortárs populista politika követőközpontú magyarázata és vizsgálata című kutatási projekt teremtette meg. A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4-II kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Köszönettel tartozom a TK PTI Demokrácia- és Politikaelméleti Osztályának, hogy vibráló, inspiratív és konstruktív közeget teremtettek a szöveg korábbi változatának megvitatására és hasznos javaslatokkal látták azt el. Ahogy a két anonim bírálónak és a szerkesztőknek is hálás vagyok a hasznos megjegyzéseikért. Az empirikus esetek feltárásában segítségemre volt gyakornokként Contu Sarah, Haramati Ferenc, Jenei Norbert, Tari Ádám és Ery Márton. Köszönöm a munkájukat!

FOLK HERO OR FOLK DEVIL?

The emotion-generating populist repertoire in Viktor Orbán's policies

ABSTRACT

The rise of populist politicians is accompanied by a combination of extreme positive and negative emotional waves, which reinforces the polarization of different political actors and society. Regardless of political affiliation, many – including academics – are baffled by the question of how some people can support leaders who, for purely political reasons, are willing to scapegoat individuals or groups for perceived or real problems, while others reject them for doing so. The article explores this polarized emotional relationship by drawing on social labelling theories (moral panic and euphoria, moral entrepreneurship) and heroic/charismatic leadership theory. These theories seek to explain how certain individuals and social groups can become outcasts (“folk devils”) or role models (“folk heroes”) in society. The article argues that populist leaders strategically launch their own moral enterprise by designating those who belong to the corrupt elite or the dangerous/deviant others and deliberately polarising citizens’ perceptions about them. The paper also attempts to distinguish between different modes of this strategy, using the example of Viktor Orbán, whose leadership exhibits charismatic and populist political elements. The argumentation is illustrated by the cases of the migration crisis, the anti-gay child protection law, the enabling law and the withdrawal from the European People’s Party.

Keywords: populism, charismatic leadership, moral panic, moral euphoria, moral entrepreneurship

NÉPI HŐS VAGY NÉPI ÖRDÖG?

ÉRZELEMGENERÁLÓ POPULISTA REPERTOÁR ORBÁN VIKTOR POLITIKÁJÁBAN

„[S]zeressék-e inkább az uralkodót, mint féljék, vagy ellenkezőleg. Azt feleljük, egyik is, másik is szükséges lenne (...) [M]ivel az emberek akaratától függ, szeretik-e az uralkodót, viszont a fejedelem akaratától, hogy félnek-e tőle, igazodják a bölcs uralkodó aszerint, ami tőle függ, s nem aszerint, ami másoktól” (Machiavelli 2015:88, 90)

„Játék a félelemmel” – ezzel a címmel jelent meg a brit *The Economist* hetilap egyik száma 2015-ben, amelynek címlapjára Donald Trump és Marine Le Pen mellé Orbán Viktor is felkerült (The Economist 2015). Elterjedt vád, hogy a populista vezetők felerősítik azokat a félelmeket és frusztrációkat az emberekben, amelyek a csoporton kívüliekkel kapcsolatos veszélyeknek, az országos vagy nemzetközi politikai elit nemtörődöm-ségnek, tehetetlenségnek vagy rossz szándékának feltételezésén alapulnak. A populizmus nem más, mint a politika definitív elemének, a barát-ellenség szembeállításnak érzelmi és identitásalapon való újraértelmezése és kiélezése (vö. Körösényi–Illés–Gyulai 2020:52–54).³ S bár az érzelmekre való apellálás és a barát–ellenség megkülönböztetés a politikában elkerülhetetlen, nem lehetnek kétségeink afelől, hogy a populizmus egy rendkívüli érzelmi állapotot hoz létre a társadalomban (Bonansinga 2020, Cossarini–Vallespín 2019). A politikai szereplők szintjén a kutatók (Widmann 2021) elsősorban olyan negatív érzelmek megjelenítésében látják a különbséget a populista és nem populista politika között, mint a félelem, a düh, a felháborodás, az undor vagy a szomorúság. Sőt, a populista pártok támogatói is érzelmi alapon távolodnak el a politikai közösség többi tagjától. A nyugat-európai empirikus vizsgálatok arra mutatnak rá, hogy erős ellenérzéseket táplálnak a nem populista politikai erők és támogatóik irányába, de ők is hasonló ellenszenvet váltanak ki ellenfeleikből, amely a nem populista szereplők közötti viszonyokhoz képest kimagasló identitásalapú, affektív polarizációt eredményez (Harteveld–Mendoza–Rooduijn 2021, Gidron–Adams–Horne 2022).

A tanulmány ezt a viszonyrendszert kívánja egy új elméleti-analitikus kontextusban értelmezni, segítségül hívva a társadalmi címkézési elméleteket (morális pánik és eufória, morális vállalkozás) és a hősies/karizmatikus vezetés elméletét, melyek majd részletesen is kifejtésre kerülnek. Amellett fogok érvelni, hogy ezt a komplex és szerteágazó érzelmi kapcsolatot a populista politikusok stratégiai megfontolások mentén egy performansz keretében kívánják beindítani, formálni és befolyásolni. A populizmus diszkurzív-performatív megközelítése (Os-

³ Carl Schmitt politikai, vagy barát és ellenség fogalmát komoly elméleti diskurzus övezi azt illetően, hogy mennyire alkalmas a politika leírására, amelyre ehelyütt nincs mód. Sokan erre vezetik vissza érveiket, miszerint a modern demokratikus politikát alapvetően meghatározza a populizmus, s így annak nézőpontjuk szerint nincsen valójában analitikus ereje. Követve a korábbi szakmai diskurzust (Körösényi–Illés–Gyulai 2020:52–54) tanulmány értelmezésében a populizmus a barát és ellenség megkülönböztetés egy merőben eltérő módját jelenti, amely időről-időre a történelem folyamán felszínre tör.

tiguy–Panizza–Moffitt 2021) a populizmust nem tartalmi (ideológiai) vagy szervezeti ismérvek szerint, hanem a politikai cselekvés és kommunikáció egy bizonyos módjaként, logikájaként vagy stílusként fogalmazza meg. Benjamin Moffitt és Simon Tormey (2014) szerint a politikai stílus a politikai kapcsolatok létrehozására használt előadásmódok repertoárja. Ehhez az eszköztárhoz sorolható a népreprezentációja, a válságenerálás és a normasértés. A megközelítés azzal is számol, hogy a populista repertoárt a vezetők tudatosan, stratégiai megfontolások mentén a politikai haszonszerzésért alkalmazzák (Ostiguy–Panizza–Moffitt 2021:3). A tanulmány fő kérdése az, hogy milyen repertoárral rendelkeznek a populisták azt illetően, hogy a kívánt érzelmeket előhívják és a felfokozott érzelmi állapotot fenntartsák.

A tanulmány három tézisre épül. Első tézisem szerint a populizmus – definíció szerint – a morális pánik fogalma által leírt érzelmi dinamikára épül azzal, hogy élesen megkülönbözteti a morálisan tiszta népet és a nép ellenségeit (a korrump elitet és a veszélyes másokat). A morális pánik egy érzelmi reakció a társadalom vélt, morális kategóriákkal leírt állapotára és az azt megtestesítő deviáns csoportok vagy személyek (népi ördögök) jelenlétére. A populista politikusok ezen érzelmi hullám-generálásnak cselekvő alanyai vagy mozgatórugói. A társadalom morális válságban van függetlenül attól, hogy annak gazdasági vagy épp politikai tünetei vannak. Egyes populizmuskutatók szerint ezeket a válságokat tudatosan prezentálják és generálják a populista vezetők (Moffitt 2016). Ők gerjesztik a vélt ellenségek irányába mutató negatív érzelmeket és állandósítják a felfokozott érzelmi állapotot. A szakirodalomban nem ismeretlen, hogy a morális pánikot összekössék a populizmus jelenlétével (Vincent 2009). Olyannyira nem, hogy még a kriminálpszichológus elméletalkotók (Goode–Ben-Yehuda 2009:57–58, Cohen 2011 [1972]:xx, xxxi, xxxix) is számoltak azzal, hogy a populista retorika könnyen katalizálja a negatív érzelmek hirtelen fellángolását egyes deviánsnak vélt csoportokkal vagy személyekkel szemben.

A populista politikában tapasztalt éles identitásalapú mi és ők dichotómia és a „nép ellenségeinek” kijelölése fontos elemei a morális küzdelemnek. Több kutatás is vizsgálta empirikus szinten ezt: Trump 2015–16-os kampánya (Joose 2018b) és transzgender-ellenes politikája kapcsán (Pepin-Neff–Cohen 2021), valamint a bevándorlásra adott politikai reakciók viszonylatában Magyarországon (Bernáth–Messing 2015, Erős 2019, Gerő-Sik 2020) Szlovákiában (Androvičová 2017) és Lengyelországban (Krzyżanowski 2020). A politikai elit ugyancsak a démonizálás célpontjává (tárgyává) válik (Flinders 2012). A populizmus által felhangosított elitellenesség, amely a politikusok immoralitását hangsúlyozza, letaszítja az elitet a „morális barikádról”, amely elválasztja a morálisan helyes cselekvést és viselkedést a helytelenőtől. Az elit elveszíti monopóliumát azt illetően, hogy meghatározza ki számít csoporton kívülinek, „népi ördögnek” a társadalomban.

Második tézisem arra vonatkozik, hogy bár a populizmus-szakirodalom elsősorban a negatív érzelmekre fókuszál (lásd például: Wodak 2015), de a populizmusra ugyancsak jellemzőek az erős pozitív érzelmek, úgymint a nép áldozati státuszából fakadó büszkeség, a közösségtudat/közösséghez való tartozás érzete, a nosztalgia, a remény, a bizalom és a boldogság. A pozitív érzelmek egyik csúcspontja a megváltást vagy védelmet ígérő karizmatikus vezető figurájának megjelenésében mutatkozik meg. A populista politikusok gyakran ígérnek egy idealizált új vagy múltbéli (igazságosabb, reménytelibb vagy demokratikusabb) politikai rend megalkotását, amelynek záloga a morális tisztaságuk és képességeik. Saját narratívájukban és támogatóik szemében Stanley Cohen (2011 [1972]) fogalmát használva „helyesen gondolkodókként” tűnnek fel. Ezt a dinamikát legjobban a morális pánik tükörfogalma, a morális eufória (Flinders–Wood 2015) írja le, amelyet a „népi hősök” helyesnek ítélt cselekvése idéz elő.

A morális eufória szoros összefüggést mutat a morális pánikkal. A nép ellenségeivel való küzdelem és az azok felett aratott győzelmek felpeszsdítik és reménnyel töltik el a populista politikusok támogatóit. Viszont,

ahogy arra korábban Machiavelli (2015:88–90) is felhívta a figyelmet, a vezetőnek csak közvetett módon lehet ráhatása arra, hogy mások szeressék. A követők elismerése (hősi státusz vagy karizma) nem magától értetődő. Max Weber elméletét továbbgondolva a karizmatikus vezetéssel (Conger–Kanungo 1987, Gardner–Avolio 1998, Joosse 2014) és a hősiességgel (Klapp 1949, 1954; Goethals 2019) foglalkozó szakirodalom azt hangsúlyozza, hogy az a különleges képesség vagy azok a tulajdonságok, amelyek kiemelik a vezetőket a közösségből, a szemlélők percepciójától függenek. A vezetők persze törekednek arra, hogy pozitív színben tüntessék fel magukat eredményeik és képességeik demonstrálása révén (Reicher–Haslam–Platow 2007) még úgy is, hogy azok nem rendelkeznek valóságallappal (Machiavelli 2015:93–94). Ennél nagyobb és közvetlenebb befolyásuk lehet az emberek negatív érzelmeire. Aktív résztvevői annak a címkézési folyamatnak, amelyben a társadalmi vagy politikai szereplők a normák formálása révén meghatározzák a közösség határait és kijelölik az azon kívüliek csoportját. Ezt a tevékenységet Howard S. Becker (1963) morális vállalkozásnak nevezi. A cél a morális hegemonia kialakítása, amely elengedhetetlen a morálisan „tisztá” nép hiteles képviseléséhez.

Harmadik tézisemmel azt hangsúlyozom, hogy a populista politikusok tudatosan osztják meg a közvéleményt és válnak önként maguk is népi ördögökké, és így a morális pánik tárgyává. A populista politika szembe megy a főáramú politikában konszenzus által övezett írott vagy íratlan normákkal. A populizmuskutató ezt normasértő vagy határsértő viselkedésmódként írja le, amely ugyan közel állhat a képviselni kívánt emberek hétköznapi felfogásához és magatartásához, de eltér a nem-populista politika bevett, viselkedést és kommunikációt illető magas elvárásaitól (Moffitt 2016, Ostiguy 2017). Esetünkben a határsértés túlmutat az íratlan szabályok be nem tartásánál, hiszen az – legalábbis az ellenfelek szerint – kikezdheti a liberális demokrácia alapjait. Ez a normasértés viszont elindít egy ellentétes negatív érzelmi dinamikát (csalódottság, reményvesztettség, harag, düh, félelem) azok részéről, akik nem tudnak a populista vezetővel azonosulni vagy, akik vállalt életmódjuk, érték- és hitrendszerük miatt kívül rekednek a morális barikádon. Ők devianciaként élik meg ezt a viselkedést, és így ellenérzést válthat ki belőlük azt eredményezve, hogy kétségbe vonják e politikusok szándékait és legitimitását.

Általánosságban a populista morális küzdelem népi történetekbe (Klapp 1949), népi elméletekbe (Stoker et al. 2018:255–265) vagy populista mítoszokba (Casullo 2020) ágyazódik, ahol a népi hős (karizmatikus vezető) legyőzi a népi ördögöt (elit, veszélyes mások). Gerry Stoker és kollégái (2018) megközelítésében ezek a népi elméletek az emberek azon hiedelmeit sűrítik magukba, amelyek a világ működésére adnak valamilyen választ függetlenül attól, hogy azok gyakran ellentmondásosak. A népi elméletek különböznek a koherens politikai tudástól, gondolkodástól és ideológiáktól abban, hogy kevésbé összetett, szisztematikus, lazább és leegyszerűsítő hálózatait a képzeteknek, ötleteknek és ideáknak. Röviden: arra szolgálnak, hogy érzelmeket mobilizáljanak és az emberek értelmezni, értékelni tudják a politikai, társadalmi és gazdasági történéseket és folyamatokat. Képesek lesznek azonosítani az egyes szereplőket, kategóriákat, ideálokat és antiideálokat, azaz: a jó és a rossz politikát és politikusokat.

A vezetők számára több stratégia is rendelkezésre áll a populista stílus repertoárjából, hogy a kívánt érzelmeket előcsalják a választókból. Orbán Viktor példáján keresztül szemléltetem a különböző stratégiákat. A magyar miniszterelnök régóta tudatosan vállalja magára a populista politikus szerepét és látja annak kettős értékelését: egyfelől igazmondással azonosítja, amely része az általa képviselt közösség „természetrájának” (Orbán 2016b), másfelől olyan bélyegként írja le, amit a „globalista elit” süt rá azokra, akik kiállnak a valóság, a valóságos emberek életösztönei, vágyai, álmái és reményei mellett (Orbán 2017). De pontosan látja azt is, hogy a populizmus egy célravezető stratégia a modern politikában:

„[E]gyetlen megkerülhetetlen, kiválthatatlan és leválthatatlan erő, hatalmi tényező van, és ez a magyar nép. Ahogy Lincoln mondta: a népből, a néppel, a népért. Ma már ilyet persze nem szabad mondani, mert ez populizmus. De amelyik párt ezt megérti, rájön a nyitjára, megtalálja a módját, hogy ne vezérlőeszméket, hanem az embereket, a népet, a nemzetet szolgálja, és hajlandó is e szerint cselekedni, az maga is megkerülhetetlen erővé válik. Ezek vagyunk ma mi” (Orbán 2021d).

Ez a stratégia a morális felsőbbrendűség érzetével párosul. A magyar miniszterelnök a migrációval kapcsolatos politikai vitákban úgy fogalmaz: „Ebben a küzdelemben, bevallom őszintén, mi erkölcsi fölényben érezzük magunkat” (Orbán 2019). A populisták számára ez a pozíció cél és eszköz is egyszerre.

A jelen írás egy tipológiát állít fel arra vonatkozóan, hogy a vezetők miként alakíthatnak ki saját maguk körül egy negatív és pozitív pólussal rendelkező mágneses mezőt, illetőleg milyen stratégiákra támaszkodhatnak az érzelmi hullámok generálása tekintetében. Négy eltérő stratégiát különböztetek meg a vezető szerepétől (a démonizáció alanya vagy tárgya) és (proaktív vagy reaktív) jellegétől függően. A magyar empirikus példák e stratégiák illusztrálására szolgálnak. A magyar eset kifejezetten gazdag példákban, hiszen azzal, hogy a rezsím (Körösényi–Illés–Gyulai 2020) középpontjában a karizmatikus vezető és a populizmus áll a populista repertoár alkalmazása is teljesebb. A tárgyalt négy eset: a migrációs válság, az implicit módon homofóbiát mutató gyermekvédelmi törvény, a felhatalmazási törvény és az Európai Néppártból való kilépés. Ahhoz azonban, hogy populista politikáról vagy stílusról beszéljünk nem szükséges, hogy minden stratégia megjelenjen. Ezért fontos azt is aláhúzni, hogy az érzelmgeneráló stratégiák kutatói elemzése és megértése jelentőségükben jóval túlmutatnak az egyes eseteken, hisz azok bár eltérő mértékben, de jellemzőek lehetnek a világ más populista politikusaira is, ahogy azt számos esettanulmány is mutatja (lásd pl.: Androvičová 2017, Bernáth–Messing 2015, Erős 2019, Gerő–Sik 2020, Joosse 2018b, Pepin–Neff–Cohen 2021).

Bár az illusztrálásra szolgáló esetek jobboldali szereplőkhöz köthetők, ugyanakkor a jelenség nem ismeretlen a baloldali populizmus számára sem. A morális pánik tudatos használata mutatkozhat meg azon vélt vagy valós (strukturális) egyenlőtlenségek (például: a #metoo, a *Black Lives Matter* és az *Occupy* mozgalmak) és veszélyek (például: atomenergia, kapitalizmus, klímaváltozás, illiberalizmus, szegénység) felnagyításában is a baloldalon, amellyel a társadalom morális állapotát kívánják leírni. Ezen a ponton azt is meg kell jegyezni, hogy lényegtelen a tudományos elemzés szempontjából, hogy a morális pánik és eufória mögött meghúzódó érzelmek indokolhatók, igazolhatók vagy, hogy van-e valóságalapjuk. Ennél kritikusabb, hogy ezeket a generált attribúciós folyamatokat elemzőként és kutatóként felismerjük-e. Döntő tényező tehát a kutatói távolságtartás, azaz, hogy a jelenséget vizsgáljuk, de morális alapon ne értékeljük, mert akkor a kutató is részévé, sőt akár gerjesztőjévé is válhat a morális pániknak (vö. Cohen 2011 [1972]:xxxix–xliv).

A tanulmány két módon járul hozzá a jelenség megértéséről folyó szakmai diskurzushoz. Bár az analitikus keret kulcsfogalmai, mint a morális pánik, morális eufória, morális vállalkozás és hősies/karizmatikus vezetés több ponton kapcsolódnak érintőlegesen a szakirodalomban, kevesen tárgyalják a fogalmak átfedéseit. Az érvelés központjában a vezető és az általa keltett érzelmek állnak. Morális vállalkozói tevékenysége teremti meg és tartja fent a saját maga és a mások felé irányuló morális pánikot. Ezzel párhuzamosan igyekszik a pozitív érzelmi hullámokra fókuszálni és kihasználni azokat azáltal, hogy magát a referenciacsoport képviselőjeként és a követők által nagyra értékelt tulajdonságok birtokosaként tünteti fel. Amennyiben sikerrel jár, karizmával ruházzák fel követői. A két dinamika elválaszthatatlan egymástól. A második hozzájárulás az olyan populista repertoár feltárása, amely az érzelmi kapcsolatok kialakítására és fenntartására használhatnak a politikai vezetők. A morálispánik-generálás stratégiáit egy új tipológia keretében különböztetem meg, amely a magyar eset feltárásán túl kiinduló pontként vagy analitikus keretként szolgálhat a későbbi empirikus elemzések számára.

A tanulmány négy további fejezetre tagolódik. Az első fejezet röviden bemutatja a morális pánik és eufória elméletét, valamint kapcsolatát. A második fejezet az érvelést az említett fogalmak relációjába helyezi, kibontva a vezetők körül kialakuló érzelmi viszonyrendszert. A harmadik fejezet elmozdul az elméleti szintről és az említett magyar eseteken keresztül feltárja az érzelemgerjesztő stratégiák különböző típusait. Ennek eredményeit egy tipológiában összegzem. Végezetül, az utolsó fejezet visszatér egy absztraktabb szintre: az elméleti érvelésből és a magyar esetekből levont következtetések alapján előrevetít néhány lehetséges jövőbeli kutatási irányt.

MORÁLIS PÁNIK ÉS EUFÓRIA

A morális pánik fogalma elsősorban azon kutatók számára lehet ismerős, akik a társadalmi problémák (devianciák) és konfliktusok létrejöttét és az azokra adott állami, társadalmi és médiareakciókat vizsgálják (lásd a fogalomról magyarul bővebben: Kitzinger 2000). Általánosságban a fogalom egy olyan állapotot vagy helyzetet jelöl, amelyben a társadalom érzelmi reakciót ad egy veszélyforrásként észlelt etnikai, vallási vagy életviteli szempontok mentén jól körül határolható kisebbségi csoportra vagy egyénekre. A fogalmat Jock Young (1971) vezette be, de csak Cohen (2011 [1972]) munkájának köszönhetően vált igazán ismertté. Cohen az 1960-as évek angol „mod” és „rocker” zenei szubkultúrák zavargásai által keltett társadalmi reakciókat vizsgálta. Azt is szemlélteti, hogy az adott érzelmi reakciók hogyan hatottak a szociálpolitika formálódására és a veszéllyel kapcsolatos percepciókra. Megfogalmazásában a morális pánik létrejöttének folyamatára fókuszál:

„[e]gy állapotot, epizódot, személyt vagy személyek csoportját fenyegetésnek nyilvánítják a társadalmi értékekre és érdekekre nézve; természetét stílizáltan és sztereotip módon mutatja be a tömegmédiá; a morális barikádokon hírszerkesztők, püspökök, politikusok és más, helyesen gondolkodó emberek állnak; társadalmilag elismert szakértők fejtik ki diagnózisukat és megoldásaikat; kidolgozzák az azzal való megküzdés módjait vagy (még gyakrabban) elfogadják azt; az állapot ezután eltűnik, elsikkad vagy rosszabbra fordul és jobban láthatóvá válik. A pánik tárgya néha egészen újszerű, máskor pedig olyasvalami, ami már elég régóta jelen volt, de hirtelen a rivaldafénybe kerül. Néha a pánik elmúlik és feledésbe merül, s csak a folklórban és a kollektív emlékezetben marad meg; máskor komolyabb és tartósabb következményei vannak, és változásokat idézhet elő a jogszabály vagy a társadalompolitika alkotásban vagy akár abban, ahogy a társadalom felfogja saját magát” (Cohen 2011 [1972]:1).

Ezt a társadalmi szorongást elsősorban a „népi ördögök” megjelenése vagy jelenléte váltja ki. Viselkedésüket deviánsnak ítélik meg a társadalom egyes tagjai. A népi ördögök kikezdek és „veszélyeztetik” a társadalom építőköveit: az addig megkérdőjelezhetetlennek tűnő, konszenzuális értékeket és normákat. Cohen (2011 [1972]:2) egyenesen úgy fogalmaz, hogy ők a „vizuális emlékeztetői mindannak, amilyenek nem szabad lennünk.” Az észlelt eltérés félelmet kelt, beindítva azt az attribúciós folyamatot, amelyet démonizációnak nevezünk (Goode–Ben-Yehuda 2009).

Az érzelmi dinamikák másik oldala sem ismeretlen a devianciakutatók számára, bár lényegesen kevesebb figyelmet kapott. Cohen (2011 [1972]:5) expliciten hivatkozik Orrin E. Klappre (1954), aki a hős, a gonosztevő és a bolond társadalmi kategóriáival és azok megkonstruálásával foglalkozott munkáiban. A hős sztereotipikus figurája elsősorban a jó és a rossz morális küzdelmében jelenik meg (Goode–Ben-Yehuda 2009:38, Cohen 2011 [1972]:11–12). A démonizáció folyamatában a mi és ők megkülönböztetését a népi hős és a népi ördög reprezentálja. Persze ezek a szerepek mindig függenek attól, hogy a morális barikád melyik oldalán állunk.

Flinders és Wood (2015) munkája volt az első, ami elméleti keretbe foglalta a morális pánik tükörfogalmait:

- Morális eufória: „*a »népi hősök« feltételezett morálisan igaz tevékenysége kapcsán kialakult öröm, megkönnyebbülés és remény pillanatnyi intenzív, aránytalan és drámai megnyilvánulása a társadalomban.*”
- Népi hős: társadalmi cselekvő (csoport, közösség, egyén), „*akit feltételezett morális áldozatvállalása miatt szeretet és áhítat övez a társadalomban.*”
- Istenítés: „*olyan szimbolikus, keretező és diszkurzív folyamat, amely révén bizonyos szereplők isteni tulajdonságokkal ruházzák fel*” (Flinders–Wood 2015:644).

Leegyszerűsítve: a népi hősök megtestesítik a közösség törekvéseit, értékeit és megszemélyesítik mindazt, amit jónak tartunk. A morális eufória pillanatában „*a »népi hősnek« bizonyos jellemzőket tulajdonítanak, amelyeket annyira figyelemre méltónak vagy kivételesnek tekintenek, hogy azonnal szinte emberfeletti, isteni státuszba helyezik őket*” (Flinders–Wood 2015:645). Az elismerés nem csak a korábbi eredményeknek szól, hanem annak az ígéretnek is, hogy a társadalmi problémákat orvosolják a jövőben. Támogatóik beléjük investálják reményeiket és olyan tulajdonságokat vélnek felfedezni a hősben, amelyek számukra ideálissá vagy vonzóvá teszik (Conger–Kanungo 1987, Gardner–Avolio 1998). A kollektív erőfeszítések katalizátorává és szimbólumává válnak.

A szakirodalom alapján összesen hat kritérium segítségével fogalmazhatjuk meg a két érzelmi dinamikát (1. táblázat). Egyrészt Erich Goode és Nachman Ben-Yehuda (2009:33–39) öt pontban sűrítették definíciójukat, amelyet Flinders és Wood is alkalmazott támpontként a morális eufória definiálása során. Másrészt ezt egészíthetjük ki David Garland (2008) egy további kritériumával arra vonatkozóan, hogy milyen mélyebb jelentést hordoz a népi ördögök és hősök megjelenése (6. pont).

1. táblázat. A morális pánik és a morális eufória kritériumai (Flinders–Wood 2015: 646 táblázata alapján)

<i>Morális pánik</i>		<i>Morális eufória</i>	
1. Negatív feltételezések:	Fokozott aggodalom, amely egy bizonyos egyén vagy csoport tettei és viselkedése és azok feltételezett negatív következményei miatt alakul ki.	1. Pozitív feltételezések:	Fokozott imádat, amely egy bizonyos egyén vagy csoport viselkedése és azok feltételezett pozitív következményei miatt alakul ki.
2. Ellenséges hangulat:	Az érintett egyént és csoportot „népi ördöggként” azonosítják, úgy ítélve meg, hogy veszélyt jelentenek a meglévő társadalmi értékekre és normákra.	2. Eufórikus hangulat:	Az érintett egyént és csoportot „népi hősként” azonosítják, úgy ítélve meg, hogy a társadalom értékeit és normáit valósítják meg vagy védik meg.
3. Konszenzus:	Minimális egyetértés jön létre a társadalom egészében vagy meghatározott szegmenseiben azt illetően, hogy a fenyegetés valós, súlyos, és azt az érintett egyén vagy csoport deviáns tevékenysége és viselkedése eredményezi.	3. Konszenzus:	Minimális egyetértés jön létre a társadalom egészében vagy meghatározott szegmenseiben azt illetően, hogy az érintett egyén vagy csoport tevékenysége és viselkedése pozitív hatással van a társadalomra.
4. Aránytalanság:	A kockázat vagy fenyegetés mértékéhez viszonyítva aránytalan érzelmi válaszreakció.	4. Aránytalanság:	A reálisan megvalósítható változáshoz képest túl magas elvárások a feltételezett pozitív hatással kapcsolatban.
5. Változékonyság:	A morális pánik rendkívül ingatag, és olyan gyorsan eltűnhet, ahogy megjelent a közérdeklődés csökkenése vagy a híradások más témára váltása miatt.	5. Változékonyság:	A morális eufória rendkívül ingatag, és hajlamos gyorsan eltűnni, amit gyakran a szertefoszlott remények és ellenséges/elégedetlen hangulat vált ki előidézve egy átmenetet a „népi hősből a népi ördögbe”.
6. A romlás megjelenítése:	A népi ördög megjelenését egy mélyebb probléma tüneteként értelmezik a társadalomra vonatkozóan.	6. A kiválóság megjelenítése:	A népi hős megjelenése a társadalom morális státuszát és fölényét szimbolizálja.

A morális pánik és az eufória mindig párhuzamosan, egymással kölcsönhatásban jelentkeznek. A népi ördög konstrukciója a hős meglétét feltételezi (Klapp 1954). S fordítva: a hősiesség ambíciókkal rendelkező vezetők méltó ellenfeleket keresnek. A közösség szintjén a kollektív áldozati szerep válik dominánssá erősítve azt a védekező mechanizmust, amelyben a közösség eltúlozza önértékelését és morálisan felsőbbrendűnek írja le magát (Erős 2019:33). Ezen a ponton azonban felmerül a kérdés: milyen szerepet játszhatnak a morális pánik és a morális eufória kialakulásában és fenntartásában a populista vezetők?

VONZÁSOK ÉS TASZÍTÁSOK: A KARIZMATIKUS VEZETÉS ÉS A MORÁLIS PÁNIK

A tanulmányban amellet érvelek, hogy a populista politikusok „mágneses mezőt” (1. ábra) hoznak létre maguk körül, s annak fényében egyesek távolodnak, elhatárolódnak tőlük, míg mások vonzódnak hozzájuk, azonosulnak velük és követik őket a végsőkig. Ezt a mezőt három érzelmi dinamika határozza meg: (1) a morális eufória, amely során a populisták népi hősként tűnhetnek fel, (2) a morális pánik, amely a politikai elit és a veszélyes mások megcímkezésére szolgál, valamint (3) az a morális pánik, amelyet a populisták a saját maguk irányába gerjesztenek.

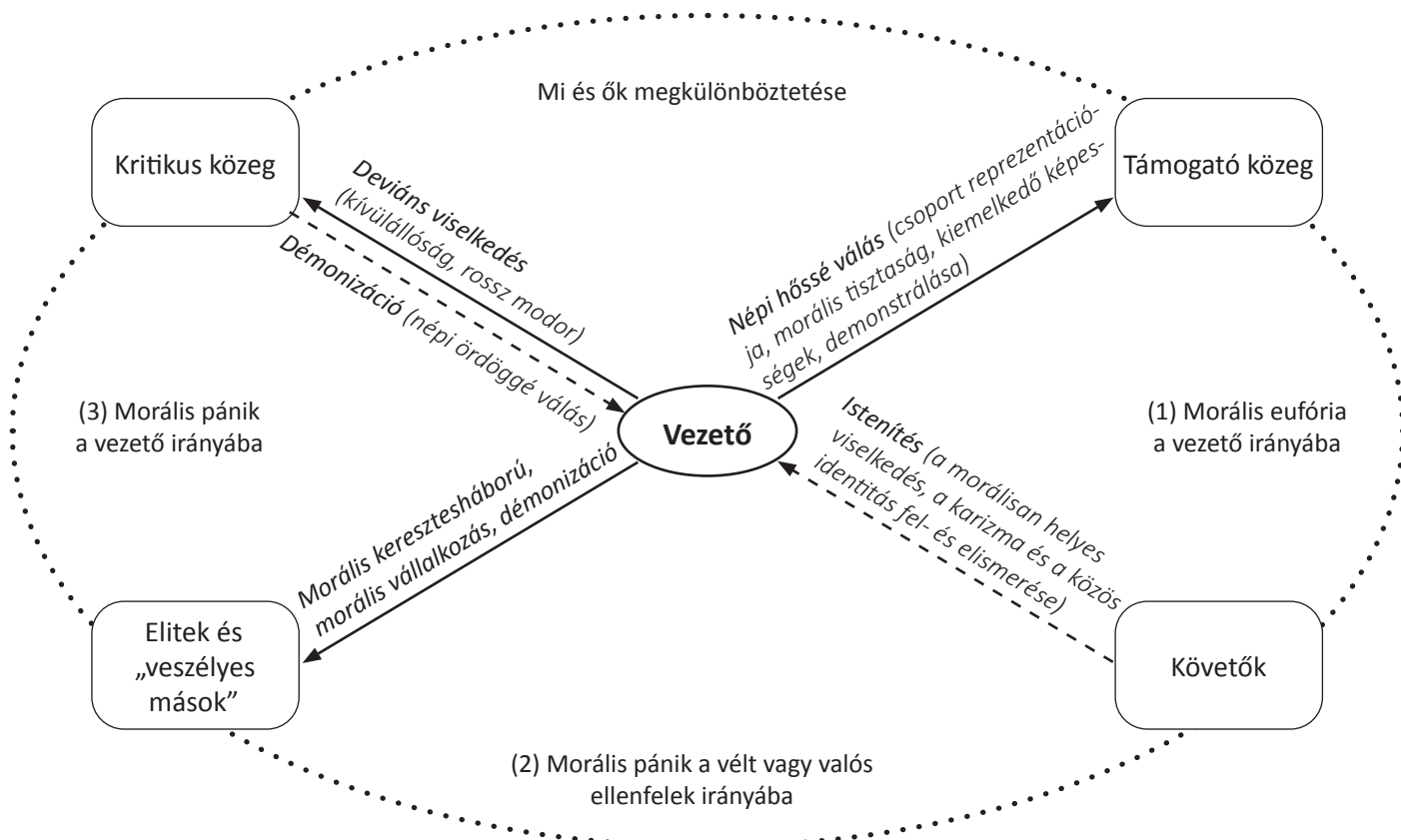
A mágneses mező (1) pozitív oldalán viszonylag magától értetődő lenne a karizmatikus kapcsolat jelenléte, de némiképp érthetetlenül Flinders és Wood (2015) az istenítés folyamatát nem kapcsolják össze a karizmával való felruházással. Itt a vezetők tudatosan próbálják magukat népi hősként feltüntetni, hogy a támogató közegből kiváltsák a karizma el- és felismeréséhez szükséges pozitív érzelmi reakciót, akik így valódi követővé válnak.

Ugyancsak nehezen találják meg a karizma helyét a populizmuskutatók is, mivel sokan azt az erős vezetővel azonosítják és emiatt zárják ki a karizmatikus vezetés koncepcióját a populizmus megértéséből (Mudde–Rovira Kaltwasser 2014). Ez a gondolat azonban ellentétes Max Weber eredeti szándékával (Metz 2021a). Az elmélet szerint a karizmatikus vezetés középpontjában nem egy objektíven megítélhető különleges képességű vezető, hanem egy kivételes érzelmi kapcsolat áll (Willner 1985:8), amelyben az adott vezetőt kivételesnek tekintik követői. Max Weber így fogalmaz: „*mindegy, (...) hogyan ítélnők meg etikai, esztétikai vagy bármilyen más szempontból »objektíve« helyesen: itt egyedül az a lényeg, hogy ténylegesen hogyan ítélik meg a »hívek«, a karizmatikus uralomnak alávetettek*” (Weber 1987:248). Ann Ruth Willner (1985:14–15) tovább pontosítja ezt a meghatározást: „*a karizma az emberek vezetővel kapcsolatos percepciói és válaszreakciói alapján határozható meg. A karizmatikus kapcsolat kialakításában nem az számít, hogy milyen is a vezető, csak az, hogy az emberek mit látnak a vezetőben.*” Másik oldalról megközelítve a karizmatikus vezető személye elválaszthatatlan attól a társadalmi drámától, amely megteremti tevékenységének és viselkedésének értelmezését és legitimitását (Blasi 1991:4–5, lásd még: Gardner–Avolio 1998).

Weber (1987:208–210, 215) számára a karizma az adott vezető hősiességébe vetett hiten alapul. Erre támaszkodva Orrin E. Klapp (1954:135) is hasonlóképp értelmezi a népi hős szerepét: „*A hős egy valós vagy képzelt személy, aki kiváltja a megfelelő attitűdöket és viselkedést*” azaz „*hírneve kollektív termék*”. A hős konstrukciója mögött túlzott elvárások húzódnak meg. Különösen válságok idején (Bligh–Kohles–Meindl 2004), de még normál állapotban is, az emberek jellemzően romantikus elképzelésekkel rendelkeznek a vezetésről és a vezetőkről (Meindl 1995, lásd még: Metz 2021b). Hajlamosak leértékelni a kontextuális tényezőket és túlértékelni a vezetés és a vezető szerepét és befolyását a kollektív cselekvés kimenetelében.

A karizma attribúció, amelyben a vezető hősiességét nyer a követői által, megegyezik azzal a folyamatmal, amit Ernesto Laclau (2005) is leírt. Számára a vezető egy „üres jelölő” (*empty signifier*), amelyet a „nép” tölt meg tartalommal belé helyezve vágyait és követeléseit. A valóságban a vezetők azonban sohasem „üresek”, sőt

1. ábra. A populista vezető körül kialakuló „mágneses mező”

Forrás: saját készítés, egy korábbi ábra (Metz 2021a:91.) továbbgondolása alapján

„túlcsoordulnak” jelentéssel (*overflowing signifier*) (Ostiguy–Moffitt 2021). A vezetőben mindig konkrét sajátosságok (közvetített identitása, teljesítménye és fizikai megjelenése) mutatkoznak meg, amelyek végeredményében találkoznak a követők értelmezéseivel és elvárásaival. Ez azt is jelenti, hogy a karizma tulajdonítása vagy a hősi státusz kiérdemlése egy olyan folyamat következménye, amelynek a vezető nem lehet teljesen ura, de változatos eszközökkel igyekezhet azt befolyásolni. Kérdés, hogy miként hathatnak a vezetők erre a folyamatra és a morális eufória kialakulására.

A vezetők számára kulcskérdés, hogy olyan tulajdonságokat közvetítsenek magukról a potenciális támogató közegük irányába, amelyekről úgy vélik, hogy értékelni fogják és így ők kapcsolódnak az istenítés és a karizmaadományozás folyamatához (Bastardo 2020). A retorika erősítheti a karizma felismerését, de fakadhat korábbi eredmények, tapasztalatok felmutatásából és a kihívások leküzdéséből. A vezető számára kritikus, hogy hitelesen demonstrálja-e azt, hogy ő – mással ellentétben – küzd a közösségéért. A közös identitás megtestesítése tehát elősegítheti a karizmaadományozást. A vezető felemelkedése és elfogadása többek között azon múlik, hogy mennyiben reprezentálja és testesíti meg saját csoportjának legfőbb tulajdonságait, aspirációit, értékeit és normáit (Haslam–Reicher–Platow 2020, lásd még: Metz 2021b). Ha az emberek felismerik, hogy a vezető reprezentatív tagja a csoportnak és rendelkezik a közös identitáshoz köthető tulajdonságokkal, akkor hajlamosabbak felismerni karizmáját vagy hősi státuszát.

A vezetők ugyancsak kontrollálni és formálni kívánják a nyilvános megjelenésüket, a körjük szerveződő tömegesemények rituáléját és szimbolikáját is (Glassman 1975), de meg akarják teremteni a számukra kedvező környezet is (pl. válságokat generálnak: Moffitt 2016, Körösi–Illés–Metz 2016). Ehhez ad hozzá az is, hogy az

emberek az észlelt krízishelyzetekben hajlamosabbak karizmával felruházni vezetőiket, ezzel elvárásokat és reményeket megfogalmazva a helyzet rendezésére (Bligh–Kohles–Meindl 2004). A morális pánikot hasonlóképp kell értelmezni. Mint társadalmi lelkiállapot meghatározza a politikai helyzetek értelmezését és értékelését, amelyet a populista vezetők igyekeznek minden eszközzel formálni és kihasználni.

Sokan felismerték már, hogy a morális pánik (2) a populista politikusok eszköztárát gazdagítja (Joosse 2018b, Pepin-Neff–Cohen 2021, Bernáth–Messing 2015, Erős 2019, Gerő–Sik 2020, Androvičová 2017, Krzyżanowski 2020), de a kapcsolata a karizmatikus vezetéshez sem jelent új felismerést. Már Goode és Ben-Yehuda (2009:246) is rámutattak arra, hogy a morális pánik és a karizmatikus vezetés hasonló izgalmat és intenzív érzéseket generál. Paul Joosse (2018b:999–1000) további párhuzamokra mutatott rá. Először is, mindkét fogalom érzelmek és normatív nézetek egy pontban történő koncentrálódását jelöli, amelynek középpontjába egy egyént vagy egyének kis csoportját helyezi. Másodsor, a koncentráció hajlamos átfordulni oly módon, hogy azok, akikre viselkedésük vagy cselekedeteik miatt figyeltek fel, most már megtestesítik a társadalom erkölcsi helyzetét. Harmadszor, Joosse azt is aláhúzta, hogy Weber és Cohen hasonló ontológiai álláspontot vettek fel: ahogy Weber (1987:248) az emberfeletti tulajdonságok, úgy Cohen (2011 [1972]) a fenyegetettség kapcsán hangsúlyozta, hogy nem a tényleges jelenlétük az igazán fontos, hanem azok észlelése.

A hasonlóság felismerésén túlmutat Joosse (2018) munkája, amelyben amellet hozott fel érveket, hogy a karizmatikus vezetés és a morális pánik folyamata összekapcsolódnak és kiegészítik egymást. A tanulmány két tényezőt hangsúlyoz. Egyfelől a vezetők képesek felülkerekedni a politikai elit által támogatott és rájuk irányuló démonizálással szemben. Másfelől a karizmatikus vezetés lényegi eleme, hogy felforgassa a meglévő rendet és hagyományos szokásokat, valamint feszegesse a közösség értékrendjét. A vezetők képesek kreatív politikával a tradicionális vezetőket ördögökként láttatni. Joosse értelmezésében a két folyamat együttesen arra mutat rá, hogy a vezető tudatosan/természeténél fogva használja fel a morális pánik diskurzusait: pellengérré állítja a „népi ördögöket”, míg rombolja a tradicionális hatalmi struktúrákat. A vezető ilyen irányú tudatos tevékenységét írja le a morális vállalkozás fogalma. A kifejezést megalkotó Becker (1963) szerint a morális vállalkozók olyan egyének, csoportok vagy szervezetek, amelyek felelősséget éreznek az iránt, hogy meggyőzzék a társadalom egy részét egy bizonyos norma- és értékrendszer kidolgozásának szükségességéről és érvényesítéséről. A morális vállalkozók fontos szerepet töltenek be adott személyek vagy viselkedések pozitív vagy negatív címkézésében vagy e címkék eltávolításában. Richard Posner (1998) nem hivatkozik egyáltalán Becker munkájára, de hasonlóképpen írja le a morális vállalkozást. Számára a morális vállalkozók olyan személyek, akik képesek megváltoztatni a társadalom morális szerkezetét. A racionális érveket javarészt mellőzve egyszerre hivatkoznak az érintettek önértékére és érzelmeire. Megtanítják, kit kell szeretni, kit kell utálni, kiért kell rajongani vagy kitől kell félni.

A morális vállalkozók tudatosan alakítják a társadalmi normarendszer határait, amellyel azt is meghatározzák, ki számít kívülállónak vagy deviánsnak. Becker (1963) szerint a deviancia nem az egyes személyek vagy csoportok által felvállalt életstílus vagy cselekmény minőségén múlik, hanem annak az eredménye, hogy a társadalmi kereteken kívül helyezik őket. Az elmélet azon az előfeltevésen nyugszik, hogy a deviancia nem egy bizonyos viselkedés velejárója, de nem is a szabályszegés közvetlen következménye, hanem annak eredménye, hogy egy erősebb erkölcsi vállalkozó alkalmazza sikeresen ezt a címkét a szabálysértőre. A morális vállalkozás a határok kijelölésével erősítheti a polarizációt a társadalomban (Sunstein 2000). A vezetők hasonló gondolkodású emberek közösségét próbálják kialakítani, amelyek a politikai frontvonalak megszilárdítása mellett a feleket szélsőségesebb irányba is lökhetik.

A karizmatikus vezetés az ellenfelek kontrasztjában kristályosodik ki igazán. Joosse (2018a) kétféle riválist különböztetett meg: a méltatlan kihívókat és a kolosszális játékosokat. Az első kategória, amelyet Klapp (1954)

„bolond” figurájával lehet párhuzamba állítani, az adott körülmények között karizmatikusnak definiált képességek (pl. kompetencia, komolyság és határozottság stb.) hiányát takarja. A populista politika szempontjából a kolosszális ellenfelek nagyobb súlyt kapnak, hiszen ők illeszkednek a vezető ambícióihoz. Klapp (1954) amellett érvelt, hogy az ellenségek és a hősök szerepei végérvényesen összefonódtak. A gonosz figurája segít a hősiességet kívánó helyzet kialakításában és hangsúlyozza a hős jelentőségét. A hős morális felsőbbrendűsége a népi ördöggel való szembenállásán nyugszik. Általánosabb szinten, de szélsőséges példákon (német nemzeti szocialisták, mccarthyizmus és az Egyesült Államok háborús ellenségei) keresztül, Murray Edelman (1988:80–82) is arra a megállapításra jutott, hogy a pozitív vezetői karakter megkonstruálása együtt jár az ellenségek kijelölésével. Úgy érvel, hogy a vezető saját önképének kialakításával létrehoz egy olyan morális perspektívát, amely mentén a személy bemutatja a társadalmi valóságot megnevezve ellenfeleit és ellenségeit.

A méltó ellenfeleket „negatív karizmával” ruházzák fel és démonizálják. Weber (2009:78, 341) többször rámutatott, hogy a válságok felkeltik az emberek éhségét a karizmatikus vezetőre, de – s bár erre ő nem tér ki – egyidőben el is indul a bűnbakkeresés azon személyek irányába, akiket felelősség terhel a kialakult helyzetért. A negatív karizma egy immorális karaktert és olyan cselekvést jelenít meg, amelytől a karizmatikus vezetéssel ellentétes hatást várnak el. Phillip Smith (2000:103) összekötötte a negatív karizma és a – morális pánikra jellemző – démonizálás folyamatát: „[a] karizmatikus vezető szeretete gyakran (...) együtt jár a gonosz gyűlöletével, amely ellen harcolnak, ez azonban (...) fel fog erősödni, mivel ez a vélt gonosz (...) egy sajátos „népi ördögben” testesül majd meg” (Smith 2000:103).

A populista politikusok által betöltött népiördög-szerepről (3) és a heves negatív fogadtatásról rendszerint kevés szó esik. Nem lehet kétségünk afelől, hogy a morális vállalkozás magával hozza a rombolást is, amely okkal vált ki ellenérzést sokakból. Már Joseph Schumpeter (2006:83) is felismerte a vállalkozás és a tágabban vett politikai ágencia kettős természetét. Az innováció összekapcsolódik a „régirend” kreatív lerombolásával. A karizmatikus vezetők előtt elvárás, hogy szétzúzzák, felforgassák a már meglévő rendet: a szabályokat, a tradíciókat és a szentségeket. De ami ennél is fontosabb az az, hogy ők lesznek a rend, az értékek és a normák kizárólagos forrásai (Weber 1987:250). A vezető karizmatikus kinyilatkoztatásában egyszerre jeleníti meg az általa felajánlott víziót és a politikai közösségre kiszabott morális kötelességet. A cél a lojális követők csoportjának kialakítása, de ez a morális határmegvonás elkerülhetetlenül magával hozza az ellenállást és a tagadást is. Hasonlóképp értelmezhető a populizmus célrendszere is: a megváltás politikájának ígérete (Canovan 2005) mellett megkérdőjelezi a liberális demokráciák normáit, a politika általános szabályait és a politikai korrektséget, amellyel a populista vezetők tudatosan vonják mások haragját magukra. Számukra a populizmus valamiféle normasértés vagy deviancia, amely csupán az elrettentés okán népi ördöggé ott van mindig a falra festve, még ha nem is jelentős a veszély. Willner (1985) nagyon pontosan rámutatott arra, hogy a karizmatikus vezetők ritkán váltanak ki semleges vagy közömbös reakciót a társadalomban: „A követőik istenként kezelik [a karizmatikus vezetőket], viszont azok, akik nem fogékonyak a karizmájukra ördöggé festik le. Bármilyen típusú és intenzitású érzelmeket is generálnak, még ellenfeleik is felismerik és félik őket” (Willner 1985:7). Azaz: a kívülálló számára a populista vezetők negatív karizmával rendelkeznek, akiktől van miért félniük, hiszen megvan hozzá a képességük, hogy ártsanak.

Fontos itt még egyszer aláhúzni: a populista vezetők közvetlenül csak a kétirányú morális pánikra lehetnek hatással, amely az érintett feleket is morális küzdelembe hívja. A vezetővel való azonosulás és a harcban elért győzelmek és dominancia pozitív érzéseket kelt. A tanulmány azokra a helyzetekre koncentrál, amelyben a vezetők morális pánikot generálnak és hősként tűnhetnek fel. A következő részben megkülönböztetem a lehetséges morálispanik-generáló stratégiákat a 21. század eleji magyar példákon keresztül.

A MORÁLIS PÁNİK GENERÁLÁSÁNAK STRATÉGIÁI ORBÁN VIKTOR POLITIKÁJÁBAN

A generált morális pánik különböző formákat ölthet (2. táblázat), amelyek két kulcsfontosságú dimenzió mentén különböztethetők meg. Az egyik dimenzió a vezetés jellegét vizsgálja, amely szerint a politikai vezető keresheti a morális pánik kialakítására a lehetőséget provokálva ezzel ellenfeleit, máskor viszont a vezető kész helyzet előtt találja magát, amit reaktív módon értelmez. A másik dimenzió a vezető szerepére fókuszál, pontosabban arra, hogy a vezető a morális pánik melyik oldalán kíván állni. A vezető démonizálhat egyes csoportokat vagy személyeket. S így az elsődleges célja az ellenségkép kreálása és a feléjük irányuló érzelmek generálása válhat. Ugyanakkor a vezető célja lehet az is, hogy kikényszerítse az ellenfelek fokozott támadásait saját maga felé. A vezető így a morális küzdelemben védekező szerepbe helyezkedik vagy abban találja magát. Minden esetben támogatói szemében a vezető hősként jelenik meg, de eltérő érzelmi dinamikának az eredményeként. Ennek alapján négy stratégiát – a boszorkányüldözést, az áldozattá válást, a barikádépítést és a karanténba kerülést – különböztet meg, amelyeket magyar példákkal illusztrálok. Orbán Viktor döntései és politikája lehetőséget nyújt számunkra, hogy a populisták repertoár különböző stratégiai szubsztantív jellegzetességeit és különbözőségeit kibontsuk és feltárjuk.

Boszorkányüldözés

A boszorkányüldözés a morális pánik-generálás egyik klasszikus példája. Egy olyan proaktív démonizációról beszélünk itt, amelyben a vezető egy általa normasértőként megjelölt, jól körülhatárolható csoportot vesz célba. Az elkülönítés mögött identitáspolitikai vagy ideológiai konfliktusok állnak, amelyben a vezető az általa képviselt közösség védelmében lép fel az adott csoportokkal szemben.

2. táblázat. A morális pánik generálásának stratégiai

		A vezető szerepe	
		Démonizáció alanya	Démonizáció tárgya
A vezetés jellege	Proaktív	<p>Boszorkányüldözés</p> <p>Cél: a morális alapokon való támadás megindítása a feltételezett devianciával szemben.</p> <p>Démonizáció iránya: a népi ördög a társadalmon belül mutatkozik meg.</p> <p>Démonizáció jellege: az ellenségkép kreálás proaktív.</p> <p>Példa: <i>az implicit módon homofóbiát megjelenítő törvénykezés</i></p>	<p>Áldozattá válás</p> <p>Cél: a morális alapokon való védekezés a deviánsnak beállított személyekkel vagy csoportokkal szemben.</p> <p>Démonizáció iránya: a démonizáció elsősorban a vezetőre irányul.</p> <p>Démonizáció jellege: egy látszólag indokolatlan proaktív stratégiai döntés kívánt következménye a mások ellenézésének kiváltása.</p> <p>Példa: <i>felhatalmazási törvény</i></p>
	Reaktív	<p>Barikádépítés</p> <p>Cél: a közösség morális alapokon való megvédeése az addig ismeretlen deviáns viselkedési mintázatokkal szemben.</p> <p>Démonizáció iránya: a feltételezett veszély a közösségen kívülről érkezik.</p> <p>Démonizáció jellege: az ellenségkép-kreálás egy szituációra reakció.</p> <p>Példa: <i>migrációellenes politika</i></p>	<p>Karanténba kerülés</p> <p>Cél: a képviselt közösség elzárása a deviánsnak vélt csoportoktól.</p> <p>Démonizáció iránya: a démonizáció a vezetőre irányul elsősorban, amely a korábbi döntései és kijelentései nem kívánt következménye.</p> <p>Démonizáció jellege: a vezető egy kialakult helyzetre reagál, de itt kényszerpályára kerül.</p> <p>Példa: <i>a Fidesz kilépése az Európai Néppártból</i></p>

Forrás: saját készítés.

Magyarországon ez a stratégia mutatkozott meg az implicit módon homofóbiát mutató törvénykezésben, amellyel a magyar társadalom melegellenes attitűdjeire (Takács–Swart 2021) tapintott rá az orbáni vezetés. A vezetői proaktivitást az is jelzi, hogy a morális küzdelem nyugati kontextusból került áttemelésre, átvéve az ott megjelenő értelmezési kereteket és elrettentő példákat, hiszen ez a társadalmi konfliktus ugyan periodikusan (különösen az éves Budapest Pride fesztivál és ellentüntetések alkalmával) előtérbe került, de a politikai napirendet és közbeszédet soha nem határozta meg. Ettől függetlenül a Fidesz e politikája korántsem előzmény nélküli.

2017-ben előbb a kisebbik kormánypárt, majd a kormány is támadni kezdte a társadalmi nemek (Gender Studies) egyetemi képzést, amelyet a vallott értékekkel szembenállónak és a marxizmus-leninizmushoz hasonló romboló ideológiaként írtak le (Barát 2022). 2018. augusztus 12-én végül a kormány döntése értelmében töröltődött azon korábbi 2015-ös rendelkezése, amely engedélyezte a szakindítást Eötvös Loránd Tudományegyetemen. A téma sokáig lappangott, csak elvétve elszólásokban jelent meg a kormányzati kommunikációban. Nagy felháborodást váltott ki az Országgyűlés házelnökének, Kövér Lászlónak azon kijelentése, amely a gyermekeket örökbe fogadni kívánó homoszexuálisokat a pedofilokhoz hasonlította. Fő katalizátor a 2020. február 9-én kirobbant Kaleta-ügy volt, amelyben fény derült arra, hogy a kormány által kinevezett Kaleta Gábor, az ország egykori perui nagykövete a számítógépén kiskorúakról készült pornográf felvételeket tárolt, ami a döntéshozókat a pedofil bűnelkövetőkre vonatkozó szigorúbb szabályozásra készítette.

Ezen a ponton az orbáni vezetés lépéskényszerbe került és az ellenszert a korábban Kövér László által megfogalmazottakban találta meg. Így került a pedofilok mellé a LBMTQ+ közösség a démonizáció középpontjába. A gyermekvédelemre hivatkozva 2020. május 19-én elfogadták a 2020. évi XXX. törvényt, melynek 33. paragrafusa lehetetlenné teszi a születési nem megváltoztatását (azaz pl. transznemű személyek nemének a jogi elismerését). Különösen figyelemre méltó, ahogy a kormány rendszerbarát ellenzékéeként működő Mi Hazánk tovább hajtotta a kormányzat által generált morális pánikot. A párt országgyűlési képviselője 2020. szeptember 25-én egy etnikai és szexuális kisebbségekre érzékeny mesekönyvet egy iratmegsemmisítő segítségével ledarált. Ez volt az első alkalom, amikor a gyermekeket megcélzó, a kormányzat által „homoszexuális propagandának” nevezett ügy az országos politikai napirend részévé vált és generált ellenmobilizációt az érintett csoportok és civil szervezetek részéről. Nem sokkal később, október 4-én már az addig javarészt a háttérben lévő miniszterelnök is megérkezett az addigra jól előkészített konfliktusba és így fogalmazott:

„Magyarországon vannak jogszabályok, amelyek a homoszexualitásra vonatkoznak. Ennek az alapját egy rendkívül toleráns és türelmes megközelítés adja, tehát a magyarok türelmesek ezzel a jelenséggel szemben. Sőt, a magyarok olyan türelmesek, hogy az ilyen típusú provokatív demonstrációkat is, nem mondom, hogy szó nélkül, de jól viseljük. Tehát nyugodtan mondhatjuk, hogy Magyarország a homoszexualitás tekintetében egy toleráns, türelmes ország, de van egy vörös vonal, amit nem lehet átlépni, és én ebben összegzem a véleményemet: hagyják békén a gyerekeinket!” (Orbán 2020a).⁴

A kormány stratégiája azonban nem volt mentes a külső hatásoktól. A már említett Kaleta-ügy mellett 2020. december 1-jén Szájer József, a Fidesz európai parlamenti képviselőjének a botránya is hatott a kormányzati kommunikációra. A képviselő a járványügyi előírások áthágásával egy melegeknek szervezett orgián vett részt Brüsszelben és az elfogásakor kábítószereket találtak nála. Az esetet követően lemondott. A kormány válaszképp felpörgette a morális pánikot.

⁴ Az üzenet illeszkedett a kormány korábbi politikai irányvonalába, amelyben a magyarok demográfiai növelését tűzte ki célul (pl. a családbarát szakpolitikai programok) és támadta azt, amelyet ezzel ellentétesnek írt le (nyitott társadalom koncepciója).

A korábban elindított örökbefogadást átalakító törvényt és az Alaptörvény biológiai nemeket hangsúlyozó 9. módosítását december 15-én elfogadták. A kormány szigorította az egyedülállókra vonatkozó örökbefogadási szabályokat, melyek korlátozzák az azonos nemű párok gyermekvállalási lehetőségeit is. Így csak kivételes esetben, a családpolitikáért felelős miniszter jóváhagyásával lehetnek egyedülállók is jogosultak az örökbefogadásra. Az alkotmánymódosítás a következőket emelte be a szövegbe: „Magyarország védi a gyermekek születési nemének megfelelő önazonosságához való jogát, és biztosítja a hazánk alkotmányos önazonosságán és keresztény kultúráján alapuló értékrend szerinti nevelést”, valamint „az anya nő, az apa férfi”.

A következő lépcső a pedofilelles gyermekvédelmi törvénymódosítást benyújtása volt 2021. május 25-én, amely teljes konszenzust hozott a politikai elitben (Harmati 2021). Ezt törte meg június 10-én az implicit módon homofóbiát mutató kiegészítés, amely megtiltja a homoszexualitás és a nemváltás népszerűsítését és megjelenítését fiatalok számára. A törvénymódosítások időzítése is szimbolikus, hiszen a melegbüszkeség hónapja közepén 2021. június 15-én fogadták el azokat. Később ezekben a kérdésekben nemzeti konzultációt indított a kormány és népszavazást írt ki az országgyűlési választások napjára.

Az orbáni vezetés célja elsősorban a morális pánikok által teremtett érzelmi állapot fenntartása. Ilyen volt például a 2010 utáni Orbán-kormányok számára a Gyurcsány Ferenchez kötődő 2006-os belpolitikai, majd a 2008–2009-es gazdasági, valamint a migrációs válság is (ez utóbbira még később visszatérünk). Ezt jelzi az is, hogy a szexuális kisebbségekkel kapcsolatos rendelkezések homályosak és nehezen érvényesíthetők voltak, de megosztotta a társadalmat, s megkötötte és elbizonytalanította az érintett személyeket és csoportokat. Végeredményében sikeresen vonta el a közvélemény és az ellenzék figyelmét a szakpolitikai kudarcokról és kérdésekről (pl. a kínai Fudan egyetem ügye, vagy a közoktatás és az egészségügy állapota) és a koronavírus-járvány által teremtett gazdasági nehézségekről. Az említett módosítás megbontotta a pedofiliára vonatkozó szigorításokkal kapcsolatos általános politikai konszenzust, s kiprovokálta az ellenzék morális kategóriák mentén megfogalmazott heves érzelmi reakcióját. Ez a démonizáció ellentétes irányát jelenti, amelynek középpontjában a miniszterelnök és a kormánypárt állt. A meleg közösségeket a pedofilokkal összemosó törvényjavaslatot az ellenzék (Index.hu 2021) és az érintett csoportok (Nyilas 2021) kirekesztőnek és gyűlöletkeltőként írták le, és 2022. június 14-én tüntetést szerveztek a Parlament épülete elé. Sőt, komoly nemzetközi visszhang keretében az Európai Bíróság erre a törvényre hivatkozva indította el a kötelezettségszegési eljárást az esélyegyenlőség és az alapvető jogok védelmében (Körömi 2021). Bár az ellenzéki választási koalíció tagjaként a Jobbik megszavazta a törvényt, de az ellenzék miniszterelnök-jelölt Márki-Zay Péter volt az egyetlen, aki ellentétes, populista (határsértő) stratégiát követett és a miniszterelnökhöz közelálló és kormánytagok vélt vagy valós homoszexualitására hivatkozva a Fidesz álláspontjának hitelességét kérdőjelezte meg (Szily 2021). Ez azonban a morális pánikhoz kapcsolódva széles körben felháborodást keltett az ellenzék körében. Bár a témát elsősorban arra kívánta használni az orbáni vezetés, hogy kiélezzék és morális kérdésként tálalják a 2022-es választásokat, azonban ezt végül felülírta Gyurcsány Ferenc népi ördöggé és az orosz-ukrán háború kapcsán az ellenzék felelőtlen és méltatlan kihívókként való tálalása.

Ebben a történetben Orbán Viktor – legalábbis saját szerepértelmezése és követői szerint – a népi hős: megvédi a morális értéként kezelt normalitást, azaz a konzervatív-keresztény családmódellet és életformát, az „LMBT-örülettől” (Orbán 2021b). A szerep hitelességét erősíti a miniszterelnök maskulin, családapa és nagypapa imázsa, amelyet a magánéletéből és hétköznapjaiból kiemelt és a különböző médiacsatornákon közreadott képek, videók és történetek teremtettek meg. Ez az imázs – függetlenül annak valóság tartalmától – azt kívánja hangsúlyozni, hogy a miniszterelnök családapaként/nagypapaként úgy éli mindennapi életét, államférfiként úgy viselkedik, amit az adott kontextusban elfogadottnak, megszokottnak és követendőnek tartanak. Végeredmé-

nyében a morális érték összemosódik a vezető karakterével. A morális küzdelem által teremtett kontraszt is ezt emeli ki. A nyugatról származó elnyomás érzete párosul egy pozitív gondolattal a jövőre nézve: „egy olyan személy, aki olyan, mint mi, megért minket és megvéd minket.” Ezt az imázst kívánta lényegében kikezdeni a miniszterelnök ellenzéki kihívója a már említett módon arra rámutatva, hogy valójában nem Orbán Viktor, hanem ő testesíti meg az igazi keresztény családfőképét.

Áldozattá válás

Az áldozati szerepbe helyezkedés azt eredményezi, hogy a boszorkányüldözés másik oldalára kerül a vezető. Fordított boszorkányüldözésről van tehát szó, amelynek célja elsősorban nem az ellenségkép kialakítására irányul, hanem az ellenfelek támadásának kikényszerítésére. A politikusok igyekeznek felvenni egy olyan morális szerepet, amelyben az őket ért támadásokat érdemtelennek és méltatlannak lehet leírni. Ebben az elsődleges dinamika a vezető irányában létrejövő démonizáció. Érdekes, hogy az érzelmeket kiváltó ügy sokszor tűnik indokolatlannak és pusztán provokációra szolgál.

Bár a közjogi értelemben vett rendkívüli politika megjelent már a migrációs válság során azzal, hogy a kormányzat létrehozta és élesítette a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet kategóriáját 2015–2016-ban, mégis a koronavírus-járvány alatt elfogadott felhatalmazási törvény kapcsán vált igazán nyilvánvalóvá az önkéntes áldozati szerep kialakítására tett erőfeszítés. Az első felhatalmazási törvény (2020. évi XII. törvény a koronavírus elleni védekezésről) lényegében a vészhelyzeti rendeleti kormányzás alkotmányos időbeli korlátait puhította föl. A kormányt a törvény felhatalmazta, hogy a koronavírus-járvány elleni védekezéssel és annak káros hatásaival kapcsolatban rendelet útján kormányozzon. A törvény indokolatlannak tűnik, mert a kormánypártok kétharmados többséggel rendelkeztek, így a járvány alatt a jogszabályalkotásnak nem lett volna politikai korlátja. Azt is hozzá kell tenni, hogy az elvi lehetőség megvolt arra, hogy a képviselők jelenlétét akadályozza a járványhelyzet. Viszont ezen túlmenően nyilvánvalóvá vált az orbáni vezetés célja: az ellenzék provokálása.

S bár a magyar ellenzék időkorlátok közzé szorítva és parlamenti ellenőrzés mellett támogatta volna a rendeleti járványkezelést, a törvény beindított egy olyan régóta jelenlévő negatív érzelmi dinamikát, amely „demokráciaféltésként” írható le. A kormány korábbi politikájához hasonlóan itt is olyan kritikai hangok jelentek meg, amelyek elsősorban a túlzott hatalomkoncentráció és demokrácialebontás veszélyét hangsúlyozták. A diskurzus arra is kitért, hogy a törvény az amúgy is megkérdőjelezett alkotmánnyal sem összeegyeztethető. Ebben a narratívában újra „bebizonyosodott”, hogy Orbán Viktor maga a „népi ördög”, aki lerombolja a demokráciát.

A korábban bemutatott homofób indíttatású rendelkezésekhez hasonlóan ebben az esetben is a gyakorlati válságkezelést érintő kérdések szintjéről ideológiai/identitáspolitikai szintre kényszerítették az ellenzéki diskurzust. Az orbáni vezetés olyan kommunikációs csapdát állított, amelyben az ellenzék tagjai felelőtlennek tűnnek, akik csak saját hatalmi és ideológiai céljaikat tartják szem előtt ahelyett, hogy az emberek jólétével és egészségével törődjenek. Ezzel párhuzamosan háborús retorikával emelték a tétet (Szabó 2020) és a járványhelyzet és az együttműködés (nemzeti konszenzus) kritikusságát hangsúlyozták. Orbán Viktor hősként lépett elő a cselekvőképességét hangsúlyozva, akinek szembe kell néznie a széthúzással és az ellenzék felelőtleniségével. A törvényről folytatott első parlamenti vitában úgy fogalmazott:

„...szeretném jelezni, a kormány kommunikációja továbbra is az emberekre összpontosít majd. Ezért mindenkit arra kérek, hogy se nyíltan, se sunyi módon ne provokálják a védekezésben dolgozókat, ideértve a kormány tagjait is (...) Az ország vezetői részéről, persze különböző felelősséggel, mint hallhattuk, hiszen a képviselőknek más a felelőssége, mint a kormányé, de mindannyian azért valamilyen mértékig az or-

szág vezetői vagyunk, és tudom tapasztalatból, hogy ilyenkor higgadságra, nyugalomra és határozottságra van szükség” (Orbán 2020b).

Később még nyilvánvalóbbá vált a stratégia:

„Örülünk az együttműködésnek, köszönjük, ha támogatnak bennünket, örömmel fogadjuk a tanácsokat, a biztatást, mi mindent örömmel fogadunk – de ezt a válságot Önök nélkül is meg fogjuk oldani. Ha most nem szavazzák meg, akkor is meg fogjuk oldani, és a kedvezményeket fönt fogjuk tartani. (...) A helyzet most is nehéz, és még nehezebb lesz, és én azt szeretném, hogy mindegy, hogy az ellenzék mitől fél, az legyen az ő dolguk, nekem 133 bátor ember kell, az ország 133 legbátrabb embere, és azok Önök itt, a kormánypárti oldalon, és ezért arra kérem Önöket, hogy ne rendüljenek meg, ne hátráljanak meg, ne bizonytalanodjanak el, bármit mondanak, vigyék végig azokat a döntéseket, amelyek legjobb meggyőző-désük szerint segítik az ország képességeit. Legyenek bátrak!” (Orbán 2020b).

Minél hevesebbek voltak a támadások, annál inkább mutatkozhatott a kormány a morális áldozat szerepében, akit helyes szándéka és politikája ellenére etikátlan támadások érnek. A kormányzat narratívájában kiemelték, hogy „boszorkányüldözés” folyik Magyarországgal szemben (Mandiner 2020). A morális pánik kétirányú természetét mutatja az is, hogy a kormánypárti narratívában a belföldi és külföldi ellenzék vagy hataloméhes és rosszindulattól fűtve élet- és oltásellenes (Presinszky 2021) vagy inkompetens (pl. a Pesti Úti Idősek Otthona kapcsán lásd a narratívát: pestisrácok.hu 2020) és együttműködésre alkalmatlan (a kormánypárti narratíváról lásd: origo.hu 2020)⁵.

A támogató közegben megmutatkozó morális eufória ezzel párhuzamosan a kormányzati vezetőbe vetett stabil és erősödő bizalomban mutatkozott meg (Metz–Árpási 2020). Ezt támogatta a kormányzat folyamatos sikerkommunikációja, amely többek között a katonai mozgósításra, a vakcina és az orvosi eszközök (lélegeztetőgépek) beszerzésére, az átoltottság szintjének emelkedésére és az időszakos járványügyi intézkedések enyhítésére fókuszált. Viszont itt is fontosabb volt, hogy kontrasztos képet alakítson ki a kormányzat. Párhuzamos narratívájuk azt sulykolta, hogy a fővárosi ellenzéki városvezetés alkalmatlan a válságkezelésre.

Barikádépítés

Klasszikus munkájában Cohen komoly szerepet szán azoknak, akik a morális barikádokon állnak és így eldönthetik, hogy mely viselkedés számít deviánsnak. A populista vezetők gyakran emelnek fel új barikádokat megkülönböztetve a közösségük teljes jogú tagjait a kívülállóktól. Itt nem egyszerűen a belső ellenség felkutatása a cél, ahogy a boszorkányüldözésnél, hanem egy kívülről érkező veszély elhárítása. Nem arról van szó, hogy a társadalomban egyes egyének vagy csoportok feladják az addig elfogadott normákat és értékeket (lásd például a különböző szubkultúrákat), hanem arról, hogy a közösség egy eltérő normarendszerrel néz szembe. Ilyenkor a vezetők gyakran kész helyzet előtt találják magukat.

A közép-európai államokban 2015 és 2016 között kialakult migrációs válság igen látványosan mutatja be ezt a stratégiát (Bernáth–Messing 2015, Androvičová 2017, Gerő–Sik 2020, Krzyżanowski 2020). Ezen államok számára a migráció és az eltérő kultúrájú közösségek megjelenése ismeretlen problémaként merült fel. Korábban elvétve jelent meg a probléma a magyar közéletben, azonban 2015 elejétől kezdve az orbáni vezetés meglátta a lehetőséget a kérdés tematizálásában. Ahogy Orbán Viktor fogalmazott: *„A politika a lehetőségek művészete, azokat számba kell venni kellő időben”* (Orbán 2016a).

⁵ A teljesség igénye kedvéért fontos megemlíteni, hogy a második felhatalmazási törvény már tartalmazott időbeli korlátot, de azt az Alaptörvényben foglaltak hatszorosára növelte. Ezt viszont már az ellenzék is megszavazta.

A stratégiában két fontos elemet különíthetünk el: a helyzet dramatizálása és a kérdés morális tematizálása. A válság első felében komoly hangsúlyt kapott az, hogy a menekültek mindenképpen negatív színben tűnjenek fel. Elrettentő példaként a kormányzat hagyta, hogy tömegjelenetek alakuljanak ki a tömegközlekedési csomópontokon és ideiglenes tábor jöjjön létre a budapesti Keleti Pályaudvaron, ahonnan 2015. szeptember 3-án tömeges menetoszlop indult el Ausztria irányába. A csúcspont az időközben elkészült déli határkerítésnél a menekültek és a rendőrök közötti összecsapás volt szeptember 16-án, ami „röszkei csataként” híresült el. Később a helyzet dramatizálásához hozzájárultak a különböző európai terrortámadások is. Összességében ezek az események az idegenek jelenlétének vizuális mementóivá váltak és a népi ördögök megtestesülését jelentették a kormánypárti narratívában.

A kormány tudatosan az úgynevezett „biztonságosító” értelmezését adta az eseményeknek, amelyben a menekülthullám veszélyezteti a lakosság egzisztenciális és gazdasági biztonságát (Metz 2020:153). Az értelmezés kulcsfontosságára mutat rá, hogy önmagában a jelenség és az érintettek (migráns/megélhetési bevándorló vs. menekült) megnevezése is támogatta a démonizációs folyamatot (Bernáth–Messing 2015). A démonizáció azonban nem állt meg itt. A miniszterelnök egy ördögi koalíciót vagy összeesküvést is vizionált, amelynek részesei az embercsempészek, az emberijogi aktivisták, a brüsszeli bürokraták, valamint a hazai ellenzék és a mögöttük álló Soros György (Metz 2020:160–161).

Ebben a narratívában Orbán Viktor védelmező hősként tűnhetett fel:

„[N]ekünk, magyaroknak ragaszkodnunk kell az önvédelem első számú alapelvéhez: azt, hogy kit engedek be a házamba, a hazámba, az országomba, és kivel fogok együtt élni, csak mi, magyarok dönthetjük el” (Orbán 2015).

Ebből a szempontból különösen fontos, hogy a negatív kommunikáció mellett az identitásépítésben is megjelenik egy eufórikus pillanat. A vezető nem csak megvéd, de van is mit megvédenie, azaz van mit félteni, mégpedig: a nemzetet kulturális, biztonsági és gazdasági értelemben.

A kormánypárti értelmezés dominálta a nyilvánosságot, amelyet támogatott a témában indított nemzeti konzultáció, valamint hat egymást követő plakátkampány és az Európai Unió által bevezetett kvóta ellen kiírt népszavazás. S noha a kormány válságkezelése (déli határzár, törvényi szigorítás) pártokon átívelő támogatottságot ért el és az idegenellenesség szintje is megnövekedett az időszakban, a népszavazás érvénytelen lett 2016. október 2-án (Messing–Ságvári 2020, Metz 2020:194–195).

A magyar ellenzék ekkor még két oldalról támadta a kormányt. Mint a kormány jobboldali ellenzéke, a Jobbik hasonló álláspontot képviselt az ügyben azzal a különbséggel, hogy kifogásolta a meghozott intézkedések hatékonyságát. Azonban a párt nehezen tudta kezelni azt, hogy a Fidesz benyomult és elfoglalta a pozícióját: a biztonsági kérdéseket előtérbe helyező értelmezési keretet. Ezzel szemben a baloldali pártok humanitárius szempontok szerint keretezték a válságot (vö. Metz 2020:152–153). Ebből a nézőpontból az orbáni politika devianciaként jelenik meg: demagógiával megoszt, idegengyűlöletet szít és drótkerítéssel kizár rászoruló embereket. A politikai elit szintjén azonban az ilyen irányú értelmezés nem volt teljesen tiszta (Bernáth–Messing 2015:11), hiszen már 2015-ben megjelent egyes ellenzéki pártoknál (főként az LMP-nél és az MSZP-nél) a biztonságra és az egyes veszélyekre való hivatkozás. Sőt, idővel az ellenzék idomulni látszott a kormány politikájának sikerességéhez, elfogadva (vagy csak nem támadva) egyes intézkedéseket (pl. a határzár). A tiszta szembenállást és morális küzdelmet azonban az orbáni vezetés a propagandisztikus kommunikációjával tudatosan fenntartotta úgy is, hogy az ellenzék korántsem volt egységes, s kezdeti humanitárius értelmezésüket is árnyalták később, illetve a migrációs nyomás sem volt már jelen.

Karanténba kerülés

Felemelkedő populista erők gyakorta ütköznek morális barikádba, amely karanténként (*cordon sanitaire*) zárja el őket a többi párttól, a kormányzástól és a nyilvánosságtól. Ezeket a támadásokat a populista vezetők egy nagyobb morális küzdelem részeként értelmezik, amelyben „várvédő” hősként védekezni kényszerülnek. Az is előfordulhat, hogy egy korábban is ismert politikus radikális politikai fordulata és kijelentései miatt kerül később karanténba, azaz kiúzik abból a közösségből, amelynek korábban tagja volt.

Az orbáni vezetést alapvetően jellemezi egyfajta „ostromlott vár” mentalitás: éles identitáshatárokat, folyamatos nyomást vizionáló, éber, védekezésre és támadásra kész. 2010 óta Orbán Viktor morális „várvédelemre” rendezkedett be az Európai Unióval szemben. A kormány folyamatos intenzitással vetette magát a harcra. 2011-ben hasonlította Orbán Viktor első alkalommal Bécshöz és Moszkvához Brüsszelt (Orbán 2011). 2012. január 12-én megtartották az első békemenetet, amelynek jelszava a „Nem leszünk gyarmat!” lett. Később több kormányzati plakátkampány üzent Brüsszelnek vagy hívott harcra az EU ellen. Ezt követően ez a felülről építkező és központosított mobilizációs és kampánystratégia a rezsim és a vezető legitimációjának megerősítését és újratermelését szolgálta (Körösenyi–Illés–Gyulai 2020).

Az évek alatt kiépülő rezsim egyre több és hevesebb kritikát váltott ki uniós vezetőkből, akik az Unió alapelvek és alapértékek veszélyeztetését sérelmezték. Ilyen ügy volt a médiatörvény, az Alaptörvény egyes pontjai, a jegybanki és bírói függetlenség, a menedékjogi eljárás szigorítása, a civiltörvény vagy a felsőoktatási törvény. Ezek több esetben eredményeztek kötelezettségszegési eljárást és az Európai Bíróság elismerte az uniós jog megsértését. Az első nagyobb vihart kavarázó EU-ból érkező „támadás” a 2013-as Tavares-jelentés volt. Az Európai Parlament által elfogadott állásfoglalás kritikákat fogalmazott meg az alapvető jogok és a demokrácia helyzetére vonatkozóan. A kritikák leperegtek a kormányról és nem lettek komolyabb következményei. 2018. szeptember 12-én az Európai Parlament a Sargentini-jelentés elfogadásával kezdeményezte a 7. cikk szerinti eljárást Magyarországgal szemben az EU alapértékeinek szisztematikus megsértése miatt.

2020-ban újabb nagyobb ütközetre került sor a jogállamisági feltételekhez kötött költségvetéssel kapcsolatban. Ezt időszakosan sikerült kivédenie a kormánynak, de 2022. február 16-án visszautasította az EU Bírósága Magyarország és Lengyelország keresetét a jogállamisági mechanizmusról szóló kondicionalitási rendelet ügyében (Körömi 2022). Ennek értelmében a Bizottságnak lehetősége van megindítani a jogállamisági eljárást uniós jog és jogállami feltételek megsértése esetén, amely költségvetési források korlátozását eredményezheti. A magyar kormány „politikai bosszúhadjáratként” értékelte a döntést és inkább áldozatként láttatta magát.

Ezzel szemben egy egészen más szerepbe és kényszerpályára került Orbán Viktor az Európai Néppárttal kialakult konfliktusban. Az EU-val szembeni csatározások korábban is megosztották a pártközösséget, amelynek jelentős része megszavazta a Tavares- és a Sargentini-jelentést. Az első nagyobb törés a Fidesz és a Néppárt között az volt, hogy 2014-ben a magyar miniszterelnök nemtetszését fejezte ki a Néppárt elnökjelöltjével, Jean-Claude Junckerrel kapcsolatban. De sokat elmond Orbán Viktor helyzetéről, amikor az akkor már elnök Juncker nyilvánosan diktátornak nevezte őt (NOL 2015). „Válaszként” 2019-ben a kormány kampányában egy plakátra helyezték a Bizottság elnökét Soros Györggyel, azt sugallva, hogy ő az, aki igazából a háttérből mozgatja a szálakat az EU-ban. Ez a kampány komoly tiltakozást váltott ki a Néppártban. Egyesek – köztük Juncker – kizárást követeltek, és végül március 20-án „közös megegyezéssel” felfüggesztették a Fidesz tagságát. Majd 2021. március 3-án a kizárás elkerülése érdekében a kormánypárt kilépett a Néppártból.

Orbán a döntést morális kérdésként prezentálta:

„[M]i, magyarok a folyamatosan hátráló és a politikai értékeit a süllyedő léghajóból kidobáló EPP-t újra Európa vezető szellemi és politikai erejévé akartuk tenni. Nagy, erős, demokratikus jobboldallá, amely a centropártokat, a konzervatív és tradicionális kereszténydemokrata pártokat és szavazóikat is képes egy nagy közös politikai otthonba összegyűjteni. Ez a lehetőség a tegnapi napon elveszett. Az EPP végleg az európai baloldal csatolmányává vált. A migráció, a családi értékek, a nemzeti szuverenitás, vagyis a kor nagy kérdéseiben nincs többé különbség az EPP és az európai baloldal között” (Orbán 2021a).

Az idézett írásában ki is jelölte a párt további célját: egy új európai demokratikus jobboldal létrehozását, amely megvédi az állampolgárokat a migránsoktól, a multikulturalizmustól, az „LMBTQ-örülettől” és megőrzi a keresztény hagyományokat és a nemzetek szuverenitását. Mindez azonban a cikk írásakor még nem valósult meg. Ezen a fronton az orbáni vezetés lényegében karanténba kényszerült elvesztve a Néppárt által nyújtott politikai lehetőségeket és legitimációs alapot, amely később hiányzott az orbáni vezetés számára. Ez mutatkozott meg 2022-ben az uniós források kapcsán, mikor Navracsics Tibor területfejlesztésért és az uniós források felhasználásáért felelős tárca nélküli miniszter próbálta normalizálni a politikai kapcsolatot a Néppárttal sikertelenül (Zsíros 2022). Ez különösen annak fényében vált égetővé, hogy saját radikális jobboldali, euroszeptikus platformot nem sikerült a Fidesznek kialakítani az Európai Parlamentben.

KONKLÚZIÓ

„Hiszen végülis mi a politikai vezetők feladata?” – teszi fel a kérdést Orbán Viktor, majd válaszol rá: „Vég-ső soron az, hogy segítsék saját népüket, hogy fölkészülhessen a rá váró kihívásokra. De ez a munka csak akkor végezhető el, hogyha a vezetők tudják, értik, de legalábbis sejtik, hogyan formálódik majd a bennünket körülvevő világ” (Orbán 2021c). A vezetők nem csak ismerik és uralják a környezetüket, melyhez hozzátartozik követőik lelkivilága is, de a lehetőségekhez mérten tevékenységükkel és értelmezésükkel formálják is azt. Az emberek által átérezett érzelmi és egzisztenciális bizonytalanságban a vezető az egyetlen biztos pont: a béke, a védelem, a nyugalom és a remény a megmenekülésre. A magyar miniszterelnöknél igazán látványos az, ahogyan igyekszik olyan tulajdonságokat közvetíteni, amelyet feltételezett támogatói értékelnének. Újabban a „stratégiai nyugalom” (Orbán 2022) fogalmával írta le a szerepét az orosz-ukrán háború közepette 2022-ben, míg a démonizáció az ellenzék ellen irányult, akik háborúba sodornák az országot, de még Volodimir Zelenszkij ukrán elnököt is érintette. Az ellentétes dinamika is árulkodó volt az ellenzék oldaláról, amelyben a háborús agresszorként leírt Vlagyimir Putyint kívánták összemosni a magyar miniszterelnökkel.

A tanulmány mellett érvelt, hogy a populista politikusok érzelmi mágneses mezőt hoznak létre maguk körül morális pánikot és egyúttal morális eufóriát is gerjesztve. Morális vállalkozóként viselkednek szimbolizálva a társadalom által morálisan helyesnek vélt viselkedést és életvitelt, valamint kijelölve azokat a csoportokat és egyéneket, akik nem felelnek meg a helyesnek vélt elvárásoknak. Amíg a karizmatikus hősstatusz elnyerését és a pozitív érzelmi hullámok meglovagolását a vezetők csak közvetett módon tudják elérni, addig a kétirányú morális pánikot a tevékenységük közvetlenül eredményezi. A vezetők különböző stratégiákat – boszorkányüldözés, áldozattá válás, barikádepítés és karanténba kerülés – alkalmazhatnak, hogy elérjék a kívánt érzelmi reakciót.

Fontos kitérni arra, hogy mi különbözteti meg a populista politikusokat politikustársaiktól, hiszen a barát-ellenség megkülönböztetése a politikai mező alapvető dinamikája. A legfontosabb különbség, hogy a populisták számára ez az ellentét áthidalhatatlan. Sőt, az esetleges konfliktusfeloldás ellentétes is volna a populizmus alaptézisével. Másik fontos minőségi különbség a kétirányú morális pánik tudatos használata és állandósítása.

A populista politikusok keresik a nép ellenségeit és felrúgják a különböző normákat. A nem-populisták esetében viszont a normasértés, a visszafelé irányuló morális pánik nemkivánt következménye egy botránynak és javarészt kényszerpályára helyezi a vezetőt. Az eltérést az is jelzi, hogy a nem-populista politikai szereplőkből és szavazókból kirívó mértékű ellenérzéseket váltanak ki a populista pártok és támogatóik (Harteveld–Mendoza–Rooduijn 2021, Gidron–Adams–Horne 2022).

Nem mehetünk el szó nélkül az érzelmegeneráló politika lehetséges következményei mellett sem. Az empirikus példákból is látszik, hogy a morális pánik és eufória elterelheti a közvélemény és az ellenfelek figyelmét a fontosabb ügyekről vagy problémákról és egy másik irányba koncentrálhatja azt. Goode és Ben-Yehuda (2009:135) is felhívta erre a figyelmet:

„[e]gy elitcsoport szándékosan és tudatosan kampányt folytat annak érdekében, hogy aggodalmat, félelmet és pánikot keltsen és tartson fenn a közvéleményben egy olyan témával kapcsolatban, amelyről úgy vélik, hogy nem [feltétlenül] veszélyes a társadalom egészére nézve. Ennek a kampánynak jellemzően az a célja, hogy elterelje a figyelmet a társadalom valós problémáiról, amelyek valódi megoldása veszélyeztetné vagy aláásná az elit érdekeit.”

A felfokozott érzelmek torzíthatják is az állampolgárok ítélőképességét, pontosabban a csoporton belüliekkel szembeni elfogultságot és az ellenfelekkel szembeni előítéleteket. Figyelemelterelés mellett az érzelmegenerálás másik fő célja a legitimitáció megteremtése (Hall 1978, Bonn 2011). A kiélezett morális küzdelem legitimitációs alapot teremt a vezetők tevékenységének és döntéseiknek. Sőt, a populista politikusokat körülvevő érzelmek cselekvésre készíthetnek: míg egyeseknél támogató és követő magatartást, addig másoknál ellenmobilizációt vagy ellenállást eredményez. Bárhogyan is, a szélsőséges érzelmek könnyen radikalizálhatják az állampolgárok politikai viselkedését (lásd például a „Not my President” Trump-ellenes tüntetéssorozatot 2016-ban vagy a Capitolium ostromát 2021-ben).

A morális pánik és a morális eufória komplexitása a tanulmány két korlátjára is rámutat. Egyfelől fontos látni, hogy bár az elemzés a politikai vezetőket helyezte középpontjába, további szereplők – különösképpen a véleményvezérek, a pártelitek, a média és az állampolgárok – vizsgálata is szükséges lenne a jövőben ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk e jelenségekről. Másfelől nem lehet a morális pánikot és eufóriát országhatárok közé szorítani a globalizált világban. Egy-egy eset könnyebben vált ki nemzetközi felháborodást, amelyet gyakran használnak a belpolitikában negatív példaként és hivatkozási alapként, ahogyan a homofóbiát megjelenítő törvénykezéssel kapcsolatban láthattuk. De ugyancsak így váltak az olyan politikusok, mint Orbán Viktor vagy Donald Trump az illiberális/populista politika nemzetközi elrettentő példáivá, elismert népi ördögökké – gyengítve vagy épp erősítve a hasonló politikai stratégiát folytató politikai erőket az adott országban. Mindezen aspektusok további kutatást igényelnének a jövőben.

HIVATKOZÁSOK

- Androvičová, J. (2017) The Migration and Refugee Crisis in Political Discourse in Slovakia: Institutionalized Securitization and Moral Panic. *Auc Studia Territoralia*, 16(2), 39–64. <http://dx.doi.org/10.14712/23363231.2017.11>.
- Barát E. (2022) Paradoxes of the Right-Wing Sexual/Gender Politics in Hungary: Right-Wing Populism and the Ban of Gender Studies. In Möser, C. – Ramme, J. – Takács, J. (szerk.) *Paradoxical Right-Wing Sexual Politics in Europe*. Cham: Springer International Publishing, 173–199.
- Bastardo, N. (2020) Signaling charisma. In Zúquete, J. P. (szerk.) *Routledge International Handbook of Charisma*. Routledge, 313–323.
- Becker, H. S. (1963) *Outsiders: studies in sociology of deviance*. New York: NY: Free Press.
- Bernáth G. – Messing V. (2015) Bedarálva: A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 16(4), 7–17.
- Blasi, A. J. (1991) *Making charisma: the social construction of Paul's public image*. New Brunswick, N.J., U.S.A: Transaction Publishers.
- Bligh, M. C. – Kohles, J. C. – Meindl, J. R. (2004) Charisma under crisis: Presidential leadership, rhetoric, and media responses before and after the September 11th terrorist attacks. *The Leadership Quarterly*, 15(2), 211–239. <http://dx.doi.org/10.1016/j.leaqua.2004.02.005>.
- Bonansinga, D. (2020) Who Thinks, Feels. The Relationship Between Emotions, Politics and Populism. *Partecipazione e Conflitto – The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 13(1), 83–106. <http://dx.doi.org/10.1285/i20356609v13i1p83>.
- Bonn, S. A. (2011) How an Elite-Engineered Moral Panic Led to the U.S. War on Iraq. *Critical Criminology*, 19(3), 227–249. <http://dx.doi.org/10.1007/s10612-010-9116-6>.
- Casullo, M. E. (2020) Populism and Myth. In Eklundh, E. – Knott, A. (szerk.) *The populist manifesto*. Lanham: Rowman & Littlefield International, 25–38.
- Cohen, S. (2011 [1972]) *Folk devils and moral panics: the creation of the Mods and Rockers*. Abingdon, Oxon ; New York: Routledge.
- Conger, J. A. – Kanungo, R. N. (1987) Toward a Behavioral Theory of Charismatic Leadership in Organizational Settings. *The Academy of Management Review*, 12(4), 637–647. <http://dx.doi.org/10.2307/258069>.
- Edelman, M. J. (1988) *Constructing the political spectacle*. Chicago: University of Chicago Press.
- Erős F. (2019) Migránsok, menekültek, idegenek. Társadalomlélektani megfontolások és kérdések a menekültválságról. *IMÁGÓ*, 8(1), 24–37.
- Flinders, M. (2012) The demonisation of politicians: moral panics, folk devils and MPs' expenses. *Contemporary Politics*, 18(1), 1–17. <http://dx.doi.org/10.1080/13569775.2012.651263>
- Flinders, M. – Wood, M. (2015) From Folk Devils to Folk Heroes: Rethinking the Theory of Moral Panics. *Deviant Behavior*, 36(8), 640–656. <http://dx.doi.org/10.1080/01639625.2014.951579>.
- Gardner, W. L. – Avolio, B. J. (1998) The Charismatic Relationship: A Dramaturgical Perspective. *The Academy of Management Review*, 23(1), 32–58. <http://dx.doi.org/10.2307/259098>.
- Garland, D. (2008) On the concept of moral panic. *Crime, Media, Culture*, 4(1), 9–30. <http://dx.doi.org/10.1177/1741659007087270>.
- Gerő M. – Sik E. (2020) The Moral Panic Button: construction and consequences. In Goździak, E. M. – Main, I. – Suter, B. (szerk.) *Europe and the Refugee Response: A Crisis of Values?* New York : Routledge. |Series: Routledge studies in development, displacement and resettlement: Routledge, 39–58.
- Gidron, N. – Adams, J. – Horne, W. (2022) Who Dislikes Whom? Affective Polarization between Pairs of Parties in Western Democracies. *Comparative Political Studies*, Megjelenés alatt.
- Glassman, R. (1975) Legitimacy and Manufactured Charisma. *Social Research*, 42(4), 615–636.
- Goethals, G. R. (2019) *The Romance of Heroism and Heroic Leadership*. Bingley, UK: Emerald Publishing.
- Goode, E. – Ben-Yehuda, N. (2009) *Moral panics: the social construction of deviance*. 2nd ed. Chichester, U.K. ; Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Hall, S. (szerk.) (1978) *Policing the crisis: mugging, the state, and law and order*. London: Macmillan.
- Harmati A. (2021) Teljes ellenzéki támogatást kap a pedofiltörvény, amivel többet ülhet egy erőszakoló, mint egy gyilkos. *Alfahír*, június 1. Elérhető: https://alfahir.hu/2021/06/01/pedofilia_pedofiltorveny_kocsis_mate_fidesz_ander_balazs_szilagygy_gyorgy_job-bik_demeter [Letöltve: 2022-07-17].
- Harteveld, E. – Mendoza, P. – Rooduijn, M. (2021) Affective Polarization and the Populist Radical Right: Creating the Hating? *Government and Opposition*, 1–25. <http://dx.doi.org/10.1017/gov.2021.31>.

- Haslam, S. A. – Reicher, S. – Platow, M. (2020) *The new psychology of leadership: identity, influence and power*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351108232>
- Hogg, M. A. – van Knippenberg, D. – Rast, D. E. (2012) The social identity theory of leadership: Theoretical origins, research findings, and conceptual developments. *European Review of Social Psychology*, 23(1), 258–304. <http://dx.doi.org/10.1080/10463283.2012.741134>.
- Holmes, S. M. – Castañeda, H. (2016) Representing the “European refugee crisis” in Germany and beyond: Deservingness and difference, life and death. *American Ethnologist*, 43(1), 12–24. <http://dx.doi.org/10.1111/amet.12259>.
- Index.hu (2021) Szabó Tímea egy kínai zászló mintájú Fidesz-logót feszített ki a Parlamentben. *Index*, június 15. Elérhető: <https://index.hu/belfold/2021/06/15/szabo-timea-egy-kinai-zaszlo-mintaju-fidesz-logot-feszített-ki-a-parlamentben/> [Letöltve: 2022-07-17].
- Joosse, P. (2014) Becoming a God: Max Weber and the social construction of charisma. *Journal of Classical Sociology*, 14(3), 266–283. <http://dx.doi.org/10.1177/1468795X14536652>.
- Joosse, P. (2018a) Countering Trump: Toward a Theory of Charismatic Counter-Roles. *Social Forces*, 97(2), 921–944. <http://dx.doi.org/10.1093/sf/soy036>.
- Joosse, P. (2018b) Expanding Moral Panic Theory to Include the Agency of Charismatic Entrepreneurs. *The British Journal of Criminology*, 58(4), 993–1012. <http://dx.doi.org/10.1093/bjc/azx047>.
- Kitzinger, D. (2000) A morális pánik elmélete. *Replika*, 40, 23–48.
- Klapp, O. E. (1949) The Folk Hero. *The Journal of American Folklore*, 62(243), 17–25. <http://dx.doi.org/10.2307/536852>.
- Klapp, O. E. (1954) Heroes, Villains and Fools, as Agents of Social Control. *American Sociological Review*, 19(1), 56. <http://dx.doi.org/10.2307/2088173>.
- Körömi Cs. (2021) Von der Leyen a meglelles magyar törvényről: Ez egy szegyen. *Telex*, június 23. Elérhető: <https://telex.hu/kul-fold/2021/06/23/ursula-von-der-leyen-szegyen-melegellenes-torveny-fellepes-europai-bizottsag-unio> [Letöltve: 2022-07-17].
- Körömi Cs. (2022) Elbukta Magyarország a jogállamisági pert az EU Bíróságán. *Telex*, február 16. Elérhető: <https://telex.hu/kul-fold/2022/02/16/europai-unio-birosaga-jogallamisagi-mechanizmus-itelet> [Letöltve: 2022-07-17].
- Körösiényi A. – Illés G. – Gyulai A. (2020) *The Orbán Regime: Plebiscitary Leader Democracy in the Making*. Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9780429053436>.
- Körösiényi A. – Illés G. – Metz R. (2016) Contingency and Political Action: The Role of Leadership in Endogenously Created Crises. *Politics and Governance*, 4(2), 91–103. <http://dx.doi.org/10.17645/pag.v4i2.530>.
- Krzyżanowski, M. (2020) Discursive shifts and the normalisation of racism: imaginaries of immigration, moral panics and the discourse of contemporary right-wing populism. *Social Semiotics*, 30(4), 503–527. <http://dx.doi.org/10.1080/10350330.2020.1766199>.
- Laclau, E. (2011) *A populista ész*. Budapest: Noran Libro.
- Machiavelli, N. (2015) *A fejedelem*. Budapest: Helikon.
- Mandiner (2020) Gulyás: Boszorkányüldözés folyik Magyarországgal szemben az EU-ban. *Mandiner.hu*, április 4. Elérhető: https://mandiner.hu/cikk/nyomtatás/20200404_gulyas_boszorkanyuldozes_folyik_magyarorszaggal_szemben_az_eu_ban [Letöltve: 2022-07-14].
- Meindl, J. R. (1995) The romance of leadership as a follower-centric theory: A social constructionist approach. *The Leadership Quarterly*, 6(3), 329–341. [http://dx.doi.org/10.1016/1048-9843\(95\)90012-8](http://dx.doi.org/10.1016/1048-9843(95)90012-8).
- Messing V. – Ságvári B. (2020) *Cementing European divisions. Mapping of European attitudes towards migration*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung.
- Metz R. (2020) *A politikai vezetés három arca. A vezetés értelmezési lehetőségei és gyakorlatai a demokráciában*. Budapest: TK PTI – Gondolat.
- Metz R. (2021a) A jó, a rossz és a csúf populista vezető. Vizsgálható-e a populizmus karizmatikus kapcsolatként? *Politikatudományi Szemle*, 30(4), 81–105.
- Metz R. (2021b) Miért követjük a vezetőinket? : A politikai követés kutatásának lehetséges irányai. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 11(2), 77–95. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2021.2.77>.
- Metz R. – Árpási B. (2020) Miért sereglünk a vezetők köré, ha baj van? A koronavírus-járvány nemzetegyesítő hatása. In Böcskei B. – Körösiényi A. – Szabó A. (szerk.) *Vírusba oltott politika. Világjárvány és politikatudomány*. Budapest: TK Politikatudományi Intézet – Napvilág, 31–43.
- Moffitt, B. (2016) *The global rise of populism: performance, political style, and representation*. Stanford, California: Stanford University Press.

- Moffitt, B. – Tormey, S. (2014) Rethinking Populism: Politics, Mediatisation and Political Style. *Political Studies*, 62(2), 381–397. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9248.12032>
- Mudde, C. – Rovira Kaltwasser, C. (2014) Populism and Political Leadership. In Rhodes, R. A. W. – ‘t Hart, P. (szerk.) *The Oxford handbook of political leadership*. Oxford: Oxford University Press, 376–388.
- NOL (2015) Juncker Orbánnak: Hello, diktátor! *Népszava Online*, május 22. Elérhető: <http://nol.hu/kulfold/juncker-orbannak-hello-diktator-1535643> [Letöltve: 2022-07-17].
- Nyilas G. (2021) Gonosz és érthetetlen – ezrek tüntettek szivárványos zászlókkal a Fidesz melegellenes javaslatai ellen. *Telex*, június 14. Elérhető: <https://telex.hu/belfold/2021/06/14/tuntetes-kossuth-ter-melegellenes-javaslatok-pedofilterveny-amnesty> [Letöltve: 2021-07-17].
- Ostiguy, P. (2017) Populism: A Socio-Cultural Approach. In Rovira Kaltwasser, C. – Taggart, P. A. – Ochoa Espejo, P. – Ostiguy, P. (szerk.) *The Oxford handbook of populism*. Oxford–New York: Oxford University Press, 73–97.
- Ostiguy, P. – Moffitt, B. (2021) Who Would Identify With An “Empty Signifier”? The Relational, Performative Approach to Populism. In Ostiguy, P. – Panizza, F. – Moffitt, B. (szerk.) *Populism in global perspective: a performative and discursive approach*. New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group, 47–72.
- Ostiguy, P. – Panizza, F. – Moffitt, B. (2021) Introduction. In Ostiguy, P. – Panizza, F. – Moffitt, B. (szerk.) *Populism in global perspective: a performative and discursive approach*. New York, NY: Routledge, Taylor & Francis Group, 1–16.
- Orbán V. (2011, március 15.) 1848 és 2010 is megújulást hozott. Elérhető: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/1848-es-2010-is-megujulast-hozott> [Letöltve: 2017-02-19].
- Orbán V. (2015, július 3.) Orbán Viktor a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában. Elérhető: <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban20150703> [Letöltve: 2022-03-14].
- Orbán V. (2016a, június 24.) Orbán Viktor a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában. Elérhető: <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-interjuja-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban20160624> [Letöltve: 2022-03-14].
- Orbán V. (2016b, július 11.) *Te a béke ellen vagy?* Elérhető: <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-cikke-a-frankfurter-allgemeine-zeitungban> [Letöltve: 2022-03-14].
- Orbán V. (2017, november 12.) *Beszéd a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség XXVII. kongresszusán*. Elérhető: <https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-fidesz-magyar-polgari-szovetseg-xxvii-kongresszusan/> [Letöltve: 2022-03-14].
- Orbán V. (2019, március 23.) *Orbán Viktor előadása a Mathias Corvinus Collegium „Budapest Summit on Migration” című nemzetközi konferenciáján*. Elérhető: <https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-eloadasa-a-mathias-corvinus-collegium-budapest-summit-on-migration-cimu-nemzetkozi-konferenciajan/> [Letöltve: 2022-03-14].
- Orbán V. (2020a, október 4.) *A Kossuth Rádió „Vasárnapi Újság” című műsorában*. Elérhető: <https://kormany.hu/beszedekek-interjuk/miniszterelnok/orban-viktor-a-kossuth-radio-vasarnapi-ujsg-cimu-musoraban> [Letöltve: 2022-03-14].
- Orbán V. (2020b, március 23.) *Viszonzválasza*. Elérhető: <https://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-viszonzvalasza-3/> [Letöltve: 2022-03-14].
- Orbán V. (2021a, március 4.) *Szamizdat 6*. Elérhető: <https://miniszterelnok.hu/szamizdat-6/> [Letöltve: 2022-03-14].
- Orbán V. (2021b, június 17.) Orbán Viktor interjúja a Glas koncila című horvát hetilapnak. Elérhető: <https://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-interjuja-a-glas-koncila-cimu-horvat-hetilapnak/> [Letöltve: 2022-07-17].
- Orbán V. (2021c, szeptember 13.) *Szamizdat 12*. Elérhető: <https://miniszterelnok.hu/szamizdat-12/> [Letöltve: 2022-03-14].
- Orbán V. (2021d, november 14.) *Beszéd a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség XXIX. Kongresszusán*. Elérhető: <https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-fidesz-magyar-polgari-szovetseg-xxix-kongresszusan/> [Letöltve: 2022-03-14].
- Orbán V. (2022, március 4.) Orbán Viktor a Kossuth Rádió „Jó reggelt” című műsorában. Elérhető: <https://kormany.hu/beszedekek-interjuk/miniszterelnok/orban-viktor-interjuja-a-kossuth-radio-jo-reggelt-magyarorszag-cimu-musoraban-2022-03-04> [Letöltve: 2022-03-14].
- origo.hu (2020) Az ellenzék folyamatosan akadályozta a kormányt a koronavírus elleni védekezésben. *origo.hu*, május 16. Elérhető: <https://www.origo.hu/itthon/20200516-koronavirus-elemzo-az-ellenzek-folyamatosan-akadalyozta-a-kormanyt.html> [Letöltve: 2022-07-17].
- Pepin-Neff, C. – Cohen, A. (2021) President Trump’s transgender moral panic. *Policy Studies*, 42(5–6), 646–661. <http://dx.doi.org/10.1080/01442872.2021.1952971>.
- pestisracok.hu (2020) Hollik István: Induljon szigorú hatósági vizsgálat a Pesti úti idősotthon ügyében! *pestisracok.hu*, április 9. Elérhető: <https://pestisracok.hu/hollik-istvan-induljon-szigoru-hatosagi-vizsgalat-a-pesti-uti-idosotthon-ugyeben/> [Letöltve: 2022-07-17].

- Posner, R. (1998) The Problematics of Moral and Legal Theory. *Harvard Law Review*, 111, 16–37.
- Presinszky, J. (2021) Most akkor az ellenzék tényleg oltásellenes? *Telex*, április 9. Elérhető: <https://telex.hu/belfold/2021/04/09/fidesz-kormany-oltasellenes-ellenzek-kampany-fact-checking> [Letöltve: 2022-07-17].
- Reicher, S. D. – Haslam, S. A. – Platow, M. J. (2007) The New Psychology of Leadership. *Scientific American Mind*, 18(4), 22–29.
- Schumpeter, J. A. (2006) *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York; Florence: Routledge Taylor & Francis Group.
- Smith, P. (2000) Culture and Charisma: Outline of a Theory. *Acta Sociologica*, 43(2), 101–111. <http://dx.doi.org/10.1177/000169930004300201>.
- Stoker, G. – Moss, J. – Clarke, N. – Jennings, W. (2018) Changing Folk Theories: From Stealth Democracy to Stealth Populism. In Stoker, G. – Moss, J. – Clarke, N. – Jennings, W. (szerk.) *The Good Politician: Folk Theories, Political Interaction, and the Rise of Anti-Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 255–267.
- Sunstein, C. R. (2000) Deliberative Trouble? Why Groups Go to Extremes. *The Yale Law Journal*, 110(1), 71. <http://dx.doi.org/10.2307/797587>.
- Szabó L. P. (2020) Háború járvány idején – Hogyan beszél Orbán Viktor a koronavírusról? In Böcskei B. – Körösenyi A. – Szabó A. (szerk.) *Vírusba oltott politika. Világjárvány és politikatudomány*. Budapest: TK Politikatudományi Intézet – Napvilág, 123–134.
- Szily L. (2021) Márki-Zay: A fél kormány meleg. *444.hu*, október 8. Elérhető: <https://444.hu/2021/10/08/marki-zay-a-fel-kormany-melig> [Letöltve: 2022-07-17].
- Takács J. – Swart G. A. (2021) Több változó, több elutasítás? *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 11(2), 3–29. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2021.2.3>.
- The Economist (2015) Playing with fear. *The Economist*, december 12. Elérhető: <https://www.economist.com/leaders/2015/12/12/playing-with-fear> [Letöltve: 2022-03-14].
- Vincent, L. (2009) Moral Panic and the Politics of Populism. *Representation*, 45(2), 213–221. <http://dx.doi.org/10.1080/00344890902945871>.
- Weber, M. (1987) *Gazdaság és Társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Köt. 1. Szociológiai kategóriatan. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. (2009) *Politikai szociológia politikai közösségek; az uralom*. Budapest: Helikon.
- Weyland, K. (2001) Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. *Comparative Politics*, 34(1), 1–22. <http://dx.doi.org/10.2307/422412>.
- Widmann, T. (2021) How Emotional Are Populists Really? Factors Explaining Emotional Appeals in the Communication of Political Parties. *Political Psychology*, 42(1), 163–181. <http://dx.doi.org/10.1111/pops.12693>.
- Willner, A. R. (1985) *The Spellbinders: Charismatic Political Leadership*. London: Yale University Press.
- Young, J. (1971) The Role of the Police as Amplifiers of Deviancy. In Cohen, S. (szerk.) *Images of Deviance*. Harmondsworth: Penguin, 27–61.
- Zsíros S. (2022) A Néppártban nem akarják felmelegíteni a viszonyt a Fidesszel, örülnek, hogy megszabadultak Orbántól. *euronews*, június 3. Elérhető: https://hu.euronews.com/my-europe/2022/06/03/a-neppartban-nem-akarjak-felmelegiteni-a-viszonyt-a-fidesszel-orulnek-hogy-megszabadultak-?fbclid=IwAR2N7gRcWs6lz1g3JabmgTZR17UtbuHD80Ym-We8F4_gbu8jn4aGAbtPmLw&fs=e&s=cl [Letöltve: 2022-07-17].

KIT ÉRDEKEL MÉG A TÁRSADALMI TÉNYEK ÉS CSELEKVÉSEK MAGYARÁZATA?

NÉHÁNY AJÁNLAT²

A KIT ÉRDEKEL MÉG A SZOCIOLÓGIA? CÍMŰ KONFERENCIA PLENÁRIS ELŐADÁSA

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.66>

Előrebocsátom, hogy nem az egész magyar szociológiáról fogok írni, hiszen egy plenáris előadás szükségszerűen aránytalan, mert általános témákat feszeget és nagy a veszély, hogy közhelyek ismétlésén nem tud túllépni. Választhattam volna kevésbé rizikós témát, és bemutatthattam volna, hogy milyen módon használják a társadalomtörténészek, antropológusok a szociológiát, amely mindannyiunkat megerősített volna abban, hogy a szakmánknak van jövője és nagyon is sokan – és néha túlságosan is – kíváncsiak rá.

Nem választhattam volna azonban azt az utat, hogy a professzionális szociológiát *en bloc* áttekintem, mert erre egyáltalán nem érzem magam hivatottnak. Elképesztően sok újítás történt az elmúlt évtizedben a szakmánkban, és az alkalmazott szociológia is, ha jól látom, virágzik: a vállalatoktól az igazgatási szerveken át egészen a politikai pártokig. Ennek tárgyalásához végképp hiányoznak ismereteim.

Magától értetődőnek veszem, hogy a magyar szociológia műhelyeiben nemzetközi sztenderdekhez mérhető tudományos munka folyik, a média, az oktatás, a *computational science*, a demokráciakutatások, a migráció, az éghajlatváltozás, az egészség- és a családszociológia, a gendertanulmányok, a társadalmi integráció, a lakhatási és térbeli egyenlőtlenségek, a társadalmi attitűdök, az osztályhelyzet, vagy éppen az új módszertani kihívások terén, ahogy erről a végtelenül gazdag és impozáns konferenciaprogram is tanúskodott. Én most mégis azt kérdést feszegetem, hogy mit kezdhünk azokkal a szakmán belülről és kívülről érkező kritikákkal, amelyek arra irányulnak, hogy a szociológia mintha már nem tartaná rajta az ujját a társadalom ütőerén, mert módszerei a professzionalizációval oly mértékben váltak bonyolulttá, hogy nem tud párbeszédet folytatni a társadalommal.

Kezdhethném az előadásomat más kortárs klasszikussal is, de tekintettel arra, hogy Magyarországon vagyunk és a kérdés nemzetközi diskurzusában jeles magyar szociológusok is részt vesznek, hadd indítsak Szelényi Iván hét évvel ezelőtt a témában megjelent esszéjével.

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet; Wiener Wiesenthal Institute for Holocaust Studies.

2 Ez az esszé a *Kit érdekel még a szociológia, avagy lehet-e korunk válságaira válaszolni a szociológia nélkül?* című konferencia (Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely, 2022. június 2–3.) plenáris előadásának enyhén szerkesztett és lábjegyzetekkel ellátott változata.

SZELÉNYI AJÁNLATA

Szelényi *A szociológia hármass válsága* című, 2015-ös, magyarul is megjelent szövegében röviden összefoglalta, miben látja a szociológia jelenét és jövőjét (Szelényi 2016). Úgy látta, hogy a hatvanas–hetvenes évek virágzásához képest, amikor a nyugati világ szociológusai mágnesként vonzották az egyetemistákat, s nem csupán kivételesen nagy számban, de szokatlanul jó minőségű fiatalok érdeklődtek a szociológia iránt, mára ez a lelkesedés radikálisan megcsappant. Iván úgy emlékszik, hogy akkoriban a szociológia egyenesen virágzott, „*a radikális egyetemisták Mekkájává*,” a politikai mozgósítás színterévé vált. Az ezredfordulóra aztán egyre többen a diszciplína válságáról kezdtek írni, érzékelve a többi társadalomtudományban lejátszódó hasonló folyamatokat, kezdve a két legfőbb konkurencsával, a közgazdaságtannal és a politológiával. Szelényi néhány évvel ezelőtti látteleme meglehetősen borús: szerinte szakmánk nemcsak elveszítette politikai vonzerejét és radikális küldetését, de nem is talált választ a közgazdaságtudomány és a racionálistudomány-elmélet felől érkező módszertani kihívásokra.

Szelényi három szempontból látta válságban a szociológiát:

1. politikai értelemben, mert sem saját utánpótlását nem tudja kitermelni, sem egy radikális társadalmi reform forgatókönyveit felvázolni.
2. módszertani értelemben amiatt, hogy a szociológia a „miért” kérdésére – épp az alkalmazott módszerek miatt – soha nem fog tudni a „normál” tudomány elvárásainak megfelelő választ adni. Szelényi kritikus a Max Weber-i megértő szociológiával szemben, és azt várja el a szociológiától, hogy a „normál” tudomány elvárásainak megfelelő oksági magyarázatokra törekedjen, mert, idézem, „a ’hogyan?’ gyengécske kérdés, sosem cáfolható meg. Így hát, ha valaki tudományt akar művelni, akkor mégiscsak a ’miért?’ kérdését kell feltennie és megválaszolni” (Szelényi 2016:121). Ráadásul úgy kell megterveznie a kutatását, hogy azt is meghatározza, milyen feltételek mellett ismeri el annak kudarcát, illetve veti el hipotézisét. Szelényi az Erik Olin Wright-i szociológia mellett teszi le a voksát és kicsit irigyen tekint a közgazdászokra és a politológusokra, akik a természettudományokhoz hasonlítható laboratóriumi kereteket tudnak létrehozni kutatási kérdéseik megválaszolásához, így kiszűrve a környezeti hatásokat és fittyet hányva a véletlen kiválasztás elvére, amely minden szociológiai survey alapja. Végül Iván szerint
3. elméletileg is válság dúl a diszciplínánkban: úgy látja, hogy reménytelen meghatározni a szociológia fő elméleti témáit, s a helyzetben az interdiszciplináris programok csak rontottak. S noha nem kritizálja nyíltan a nőtudományokat és a társadalmi nem, vagy az afrikai-amerikai és ázsiai-amerikai tanulmányokat, a kritikai kultúrakutatást vagy éppen a colonial studies-t, a globális stúdiókat stb., ám nincs arról sem meggyőződve, hogy ezek bevonása a szociológiába mindig hasznos és nem halványítja el teljességgel a diszciplína határait. Miért tűnik vegyes salátának a „Bevezetés a szociológiába” kurzus – teszi fel a kérdést – bárhová is kukkantunk be a világ egyetemi szociológiai kurzusaiba, amikor a közgazdászok már kiválóan egységesítették az alaptudást a makro- és a mikroökonómia-kurzusok univerzumában? Van-e még sztenderdizált szociológiai tudás?

Szelényi tudományunk illetőségét is veszélyben érzi: valóban a szociológia a leghivatottabb a társadalmi egyenlőtlenségek – a hatalom, a jövedelem, az életésélyek egyenlőtlenségei, az osztály, a nemzeti-etnikai hovatartozás [*race*], a társadalmi nem, a foglalkozási és képzettségi előmenetel, a társadalmi mobilitás –feltárására? „*Hát nem fájdalmas*” – lamentál – „*hogy a társadalmi egyenlőtlenségekről szóló legfontosabb könyveket az elmúlt évtizedekben olyan közgazdászok írták, mint Thomas Piketty és Joseph Stiglitz? Ennyire lemaradtunk volna?*” (Szelényi 2016:123)

De lássuk Szelényi ajánlatát is arra, hogy miképp juthat(na) ki a szakma e hármas válságból:

1. *Reflexivitás (és önreflexivitás):* „A szociológiai szemléletmód ereje a reflexivitásában van. Amíg a szociológia meg tudja találni a 'hang nélküliek hangját', meg fogja találni követőit is” (Szelényi 2016:124). Hogy egyáltalán szóra bírható-e az alárendelt, ahogy Gayatri Spivak mára klasszikussá vált 1988-as esszéjében a szociológiai szemléletmód paradoxonára rámutatott, nem merül fel Szelényi aggályai között. Csak röviden idézem fel: Spivak az indiai Sati özvegyi öngyilkosság gyakorlatát elemezve állítja középpontba egy másik kultúra „egyetemes” fogalmak és keretek alapján történő vizsgálatának módszertani és kutatásetikai problémáit. A „Szóra bírható-e az alárendelt” című írás kritikusan foglalkozik a nyugati írók egész sorával Marxtól kezdve Foucault-n át Deleuze-ig és Derridáig (Spivak 1996). Spivak alapvető állítása az, hogy a nyugati tudományos gondolkodás a nyugati gazdasági érdekek támogatása érdekében jött létre. Úgy véli, hogy a tudás soha nem ártatlan, és mindig termelőinek érdekeit fejezi ki. Spivak számára a tudás olyan, mint bármely más áru, amelyet nyugatról a harmadik világba exportálnak pénzügyi és más típusú haszonszerzés céljából. Azt veti a szemére a kutatóknak, hogy a harmadik világ témáját a gyarmati projektekre való (ön)reflexió nélkül tanulmányozzák, és rámutat arra a tényre, hogy a kutatás bizonyos értelemben mindig gyarmati jellegű, mivel a „másikat”, az „odaát” alanyát a tanulmányozás tárgyaként határozza meg, és mint olyasvalamit, amiből a tudást ki kell vonni és „ide” kell hozni. Amikor Spivak a „másik” nyugati reprezentációjának érvényességét vizsgálja, arra jut, hogy a kritikai gondolkodás hajlamos saját hegemón szókinccse segítségével artikulálni a másikkal való viszonyát.

25 évvel később, a *Black Life Matters* mozgalom kontextusában, Spivak – ha lehet – még sötétebb képet fest: egy nemrég megjelent előadásában arról beszél, hogy a posztkoloniális világban az igazi probléma az, amit Frantz Fanon A Föld rabjai harmadik fejezetében az angol *leaders* szó használatáról írt (Fanon 1985). Spivak szerint a vezetők ma a demokratikus struktúrát arra tudják használni, hogy fenntartsák azt, amit Weber neopatrimoniális – Szelényi pedig neoprebendális – társadalomnak nevezne (Davis-Spivak 2018). E demokratikus struktúrák vezetői például Duterte, Erdoğan, Trump és, teszem hozzá én, például Orbán. Spivak szerint ez már nem kizárólag a harmadik világra jellemző, hiszen Európa is ilyen módon válik egyre jobboldalibbá. Ezt tanulják a diákok a falusi, kisvárosi iskolákban az általában fősvény vidéki középosztálytól. Ezt nevezi Spivak neopatrimoniális uralomnak: feudalitásnak feudalizmus nélkül. Egy szó mint száz, Spivak szerint az elnyomott ma sem bírható szóra a társadalomtudomány adott keretei között.

2. *Közszociológia:* Amint a szociológia visszatér fő problémáihoz – az osztályhoz, a társadalmi nemhez, a nemzeti-etnikai hovatartozáshoz és ezek egyenlőtlenségeihez, a hatalomhoz, a szegénységhez, az elnyomáshoz, a kizsákmányoláshoz, az előítéletekhez –, azon nyomban megtalálja érdeklődőit. Ez a Burawoy-i projekt, amelyre később még visszatérek.
3. *Neoklasszikus kritikai szociológia:* A klasszikus szociológiai témák visszahódítása: vissza kell térni elhagyott politikai küldetésünkhöz.
4. *Értelmező tudomány:* A társadalomtudományok egyike sem normál tudomány (ha ezen állítások olyan együttesét értjük, amelyek oksági összefüggései ellenőrizhetők). A társadalmi cselekvések „voluntarisztikusak”, „önkényesek”, ennél fogva pedig mindig feltételezik a „cselekvőképességet” („agenciát”), azaz valakit, aki képes döntéseket hozni (a mindenkor adott körülmények között). Az emberek döntéseket hoznak, ám e döntések csak sztochasztikus, nem pedig determinisztikus viszonyban állnak léhelyzetükkel. Webernek Szelényi szerint igaza van: képesek vagyunk értelmezni, amit tesznek, de sosem vagyunk képesek megmondani, mely tetteik „racionálisak”. Nem tudjuk előre jelezni, racionálisan mit tehetnek és mit fognak tenni.
5. *Közvetlen kapcsolat a kutatott társadalmi ténnyel:* Szelényi azt javasolja, merüljünk el először a társadalmi körülmények szabta helyzetben, mielőtt megfogalmazzunk, melyek a jó kérdések.

BURAWOY AJÁNLATA

Szelényi 3., 4. és 5. pontjára az előadás végén fogok kitérni – egyébként ezeket nevezte egy 2021-es, az *Annual Review of Sociology*-ban megjelent tanulmányában Michael Burawoy „élő szociológiának” (Burawoy 2021). A 2. pontnál viszont, Burawoynál maradva, elidőznék (Burawoy 2006). A közel 20 éves közszociológiai program aktuálisabb ma, mint gondolnánk. A pandémia és az Ukrajna elleni orosz agresszió, a demokratikus politikai rendszerek megrendülése olyan kihívásokat jelentenek – és nem csak a szociológia – számára, hogy immár nem az a fő gondja, hogy a többi diszciplínával kell versenyre keljen, hanem azon kapja magát, hogy a társadalmi átalakulások sebességét is csak igen nehezen tudja felvenni. A Burawoy által választott Walter Benjamin idézet 1940-es megírása óta nem volt ennyire aktuális, mint ma. A történelem angyala, aki „arcát a múlt felé fordítja. Ahol mi események láncolatát látjuk, ott ő egyetlen katasztrófát lát, mely szüntelenül romot romra halmoz és mindet a lába elé sodorja. Időzne még, hogy föltámassza a holtakat és összeillessze, ami széttörtött. De vihar kél a Paradicsom felől, belekap az angyal szárnyaiba, és olyan erővel, hogy nem tudja többé összezárni őket. E vihar feltartóztathatatlanul úzi a jövő felé, amelynek hátat fordít, miközben az égisz nő előtte a romhalmas. Ezt a vihart nevezzük haladásnak” (Benjamin 1980:966).

Vagy ahogy Milan Kundera írta 1968-ban a Tréfában: „Elképzelek egy mozgójárdát (ez az idő) és rajta egy embert (ez vagyok én), aki ellenkező irányba fut, mint amerre a járda tart; a járda azonban gyorsabban mozog nála, s ezért lassan elvisz a céltől, amely felé szaladok; ez a cél (különös cél, amely hátul van elhelyezve!) a politikai pörök múltja, azoknak a termeknek a múltja, amelyekben kezek emelkedtek föl, a rettegés múltja, a múlt, amely megrontott, amelyet megpróbálok megfejteni, kibogozni, felderíteni, és amely megakadályoz, hogy úgy éljek, ahogy az embernek élnie kell, vagyis arccal előre. Amellett ez a múlt napról napra távolabb kerül (mert a járda gyorsabban mozog nálam), és ezért egyre megfejthetlenebb és kibogozhatatlanabb, úgyhogy én (a múlt felé fordított tekintettel és kielégítetlen igazságérzettel) teljességgel hiába futok” (Kundera 1968:121).

„Kutatni a rendet a modernitás széthullott darabkái között, fáradozni a haladás ígéretének megmentésén – a szociológia kezdetben a történelem ilyen angyala igyekezett lenni”, írja Burawoy (2006:35). Gondolatmenete nagyon hasonló Szelényiéhez, ő azonban markánsabban kiáll a közszociológia mellett: „A diszciplína – a szó egyéni és kollektív értelmében is – minden kényszer ellenére gyümölcsözőnek bizonyult. Egy évszázadot töltöttünk azzal, hogy szakszerű tudást hozunk létre, hogy a hétköznapi gondolkodást lefordítsuk a tudomány nyelvére, most azonban legfőbb ideje nekilátni a szisztematikus visszafordításnak: visszavinni a tudást azokhoz, akiktől származik, közügyet teremteni a magánproblémákból, egyszóval újrászóni a szociológia morális szálát. Ebben rejlik a közszociológia ígérete és kihívása, amely kiegészíti, nem pedig tagadja a professzionális szociológiát” (Burawoy 2006:36).

A válság Amerikában észlelt jegei Magyarországon is kitapinthatók: noha az egyenlőség és a szabadság retorikája felerősödött az elmúlt évtizedekben, a szociológia egyre mélyülő egyenlőtlenségeket dokumentál. Ráadásul Magyarországon már 12 éve egy olyan rezsim van hatalmon, amelynek szellemisége a szó szoros értelmében szociológiaellenes, s ellenséges a „társadalom” pusztá gondolatával szemben is – kezdve a „filozófus-üggely”³, majd a genderszakok ellen indított támadással, folytatva a CEU elüldözésével, az egyetemek privatizálásával és az Akadémia szétverésével, egészen odáig, hogy nem ritka szociológusok név szerinti pellengérré állítása és megbélyegzése a kormányközeli médiában.

3 Lásd Vári György összefoglalóját a Magyar Narancsban https://magyarnarancs.hu/belpol/lejarato_kampany_filozofusok_ellen_-_mintha_konyvbol-75388

A felsőoktatás és a kutatási intézményrendszer átalakítása, piaci útra terelése, az általános magánosítás Burawoy szerint a szociológiai ethoszt végletesen eltávolította társadalmi környezetétől. Ebből kiutat a köz- vagy ahogy Némedi Dénes szerintem érzékletesebben fordította, a „közérdekű” szociológia jelentheti (Némedi 2006). Az idea Charles Wright Millstől ered, aki úgy vélte, hogy az egyéni sérelmek és magánbajok általában olyan folyamatokkal vagy állapotokkal függenek össze, amelyek társadalmi szinten értelmezhetőek, és kollektív cselekvés révén befolyásolhatóak. A közsociológia pedig nem állhat meg ott, hogy oksági kapcsolatot teremtsen a magánnyomorúság és a társadalmi tények között, hanem a közösen vallott értékek felől értelmeznie is kell a társadalmi tényeket (Burawoy 2006).

Szelényi és Burawoy is kritikai, reflexív szociológiát álmodnak, amely a civil társadalmat vonná be a szociológiai tudástermelésbe. Emögött persze látnunk kell azt a válságot is, hogy az általuk elképzelt szociológiának nem csak az a baja, hogy nincs igazi társadalmi beágyazottsága, hanem az is, hogy a belterjesség aláássa a szociológia korábban nagy nehezen megszerzett presztízsét.

NÉHÁNY KÖZSZOCIOLÓGIAI KÍSÉRLET MAGYARORSZÁGON

A kiutat tehát mindketten egyfajta közsociológiai küldetésben látják: olyan szociológiai részvételtől van szó, amely társadalmi vitákat eredményez. Ez egyáltalán nem új jelenség: elég a magyar közélet szociológiai kérdéseket feszegető nagy vitáira gondolnunk. Nézzünk meg három témát, három válságos időszakról, hogy „közsociológiáinkat” munka közben is szemrevételezhessük. Három vitát fogok tehát megemlíteni: 1) a népi-urbánus 2) a kesudió 3) a „cigánybűnözés” vitát.

A népi-urbánus vita

Ha a vita kulcsfogalmait egymáshoz rendeljük, népi és urbánus a kelet versus nyugat, konzervativizmus-liberalizmus, nemzet-állam, nép-állampolgár, vallás-szekularizáció, falu-város, parasztság-polgárság, Dunántúl-Alföld stb. ellentétpárjaiban jelenik meg. Azt is tudjuk azonban, hogy mindezek a kettősségek attól érdekesekek, hogy egy másik kérdés is megfogalmazódik általuk: melyik világkép, melyik – a modernizáció és a polgárosodás kihívására adott – válasz legitim közülük nemzeti szempontból. Bár a tradicionalizmus és a modernizáció eszméi (s a fenti dichotómiák egytől-egyig) már a XVIII-XIX. században megjelentek a magyarországi diskurzusokban, a népi-urbánus vitát mégis a két világháború közötti időszakhoz kötjük.

Az urbánusok – Ignóus Pál, Zsolt Béla, Csécsy Imre, József Attila és mások – számára a legfontosabb az emberi jogok egyetemessége volt. Úgy vélekedtek: a haza, a nemzet túlságosan szűk fogalmak, melyek túlságosan sok szenvedést okoztak már az emberiségnek; másrészt úgy képzelték, a 20. század a globális gazdasági, politikai és társadalmi berendezkedéseknek kedvez majd. A népi írók (ma nevezhetnénk őket indigenistáknak is) – Darvas József, Erdélyi József, Féja Géza, Gulyás Pál, Illyés Gyula, Kodolányi János, Németh László, Szabó Zoltán, Veres Péter és mások – az 1930-as években szociográfiai művekkel hívták fel a figyelmet a falusi viszonyok és a parasztság ellehetetlenülésére. S noha mindkét irányzat szemben állt a Horthy-kor elitjével, más-más módon képzelték el a modernizációt és benne saját vezető szerepüket.

A közsociológiai vita egyben az értelmiség vezető szerepe körül zajlott – és az alárendeltet igen ritkán tudta csak szóra bírni. A Burawoy alapján közsociológiáinak is nevezhető népi-urbánus vitát aztán elsöpörték a zsidótörvények, a II. világháború és a holokauszt. 1945 utáni, ciklikus visszatérése mégis egy olyan mély megosztottságot sejtett az értelmiségben belül, amelyet sem a szakmai tisztánlátás, sem a Szelényi által javasolt önreflexió nem tudott mindeddig áthidalni. (Első nagyobb szakmai fiaskóm e vita 3.0-ás verziójában való rész-

vételem volt a kilencvenes évek elején, ahol én – Gyurgyák Jánossal és másokkal közösen – azt jósltam, hogy a következő nemzedék e megosztottságon túlteszi magát (Századvég 1990; Kovács 1994.)

A kesudió vita

A kesudió vita az első népi-urbánus vita után ötven évvel, 1976-ban zajlott az ÉS hasábjain. Válság volt ekkor is: az úgynevezett létező szocializmus válsága. E válság egyik tüneteként a hatvanas és hetvenes években számos szociológiai kérdés került a közbeszédbe és vált valamilyen formában a közszociológia tárgyává. Sokan a magyar szociológia hőskorának tekintik e korszakot, amelyben a szociológiai nyelv formálta a közbeszédet és az értelmiségi nyilvánosságot. A diszciplína divatossá vált, mert egy alternatív társadalomképet („valóságot”) kínált az államszocializmus modernizációs ideológiájával szemben (Kuczi–Becskeházi 1992). A szociológiai kategóriák és gondolkodásmód – némi átfordítás, átalakulás után – bekerült a közbeszédbe.

A „fridsiderszocializmus”,⁴ a „kicsi-vagy-kocsi”-vita⁵ után a „kesudió-vita” sem léphette át a „tűrt”⁶ határait és kerülte a rendszerkritikus kérdéseket, mindazonáltal széles körben taglalta a létező szocializmus néhány anomáliáját (a fogyasztás előtérbe kerülése, a rossz hatékonyság a termelésben, a diszkrépancia a hivatalos kommunikáció és a tények között), de az ezt kezelő nem tervezett és kontrollált, alulról jövő társadalmi gyakorlatokat is.

Hadd idézzek Bertha Bulcsunak az *Élet és Irodalom* 1976. február 28-i számában megjelent glosszájából:⁷

„Olcsóbb lett a kesudió. Hatvan forintba került tizenöt dekagramm, most harminckettőért adják. Igaz, ráírták a dobozra: Forgalomba hozható 1976. február. Most február van, február vége, így sem bírtam ellenállni a kesudiónak, mert kíváncsi vagyok. Az óbudai ABC-ben hegyekben áll az eladatlan kesudió. Én vettem egyet. Az eladó lány többször megnézett, majd megmutatott az egyik kolléganőjének is. Őrültnek tartottak. [...]

Úgy tűnt, a Magyarországon lakó emberek ügye eléggé jól áll. Nincs munkanélküliség, van táppénz, gyermekgondozási segély, családi pótlék, állampolgári jogon igénybevehető az orvosi ellátás. Nyugalom van, az emberek jó ruhában járnak, tevékenyek, kíváncsiak, könyvet olvasnak, színházba járnak, autót mosnak, kutyát sétáltatnak, vitatkoznak, néha ingerültek, máskor derűsek. A gyárok és a termelőeszközök közösségi tulajdonban vannak, egyenlők vagyunk a törvény előtt. [...]

Egészséges emberi viszonyok között kialakulhat egy jó körforgás. A munkás jó szerszámokat készít, a paraszt jó és nagy darab kenyeret tesz az asztalra, a borbély ügyesen, gyorsan lenyírja a hajunkat, a bolti eladó udvariasan kiszolgál bennünket, a taxisofőr hajlandó abba az irányba menni, amerre akarunk, s akkor is köszön, ha csak három forint borraivalót kap, vagy semmit. Ez a jó kör. Úgy tűnik, mi egy hibás körben mozgunk, élünk. A borbély nincs megelégedve, a munkás, a paraszt, a bolti eladó és a taxisofőr munkájával. Minek dolgozzak jobban, amikor engem udvariatlanul szolgálnak ki az üzletekben, selejtes szerszámokat kapok, órákig várok taxira, a parasztnak bor helyett cukros vizet adnak el nekem? És mindenki ezt kérdi. A parasztnak ez is jó lesz, eleget lóg a munkás, örüljön, hogy ilyet is kap, minek mosolyogjak ezeknek? Így alakul ki a hibás kör” (Bertha 1976:3).

4 Az 1961–62-ben az *Új Irásban* zajló vitáról összefoglaló olvasható az Arcanum blogon: A szocializmus behűtése. A „fridsiderszocializmus” mint vita és valóság – 1961–1963. https://arcanum.blog.hu/2020/08/31/a_szocializmus_behutese

5 A vitát Fekete Gyula *Éljünk magunknak?* (Budapest: Szépirodalmi, 1972) c. könyve váltotta ki. Lásd: Heller–Némedi–Rényi 1990.

6 A kádári kultúrpolitikáról lásd pl. Ständeisky 2005.

7 E vitákat Heller Mária, Némedi Dénes és Rényi Ágnes már a nyolcvanas években elemezte (vö.: Heller–Némedi–Rényi 1988).

Látszólag tüneményes pillanat: mintha a Kádár-kor „mélyén” a szocialista utópiából fakadó anomáliákról szabadon lehetne írni. A vitát tüzetesebben megvizsgálva mégis Mink Andrásnak kell igazat adnunk: *„Hosszasan lehetne élcélődni a kesudió-vitához hozzászóló írók, közéleti és egyéb tudorok dilettantizmusán vagy óvatosságán. Amit akkor nem tudtak vagy nem mertek leírni (vagy ha szőrmentén is, de le mertek írni, mint Zsille Zoltán, Hagelmayer István és Bácskai Tamás), az már tíz évvel ezelőtt is közhely volt. Sőt már a maga idejében is anakronisztikus volt a kesudiózás az egyenlőség és az egyéni érdekelttség dilemmájáról, az irracionális és felelőtlen beruházásokról, a rossz minőségről, a hiányról és a pazarlásról, arról, hogy a melósok miért söröznek munkaidőben, és az ezekből fakadó rossz közérzetről. [...] Ez a fajta közéleti moralizálás semmi újat nem mondott az 1960-as évek első felének álvitáihoz mérve, arról nem beszélve, hogy az ellenzéki és a félhivatalos közgazdasági diskurzusokban ettől a szinttől már fényévekre jártak. A nyilvánosság jobb, bár még jobbára illegális köreiből ekkor már széltében-hosszában beszéltek, hogy a rendszer úgy rossz és hazug, ahogy van”* (Mink 1998:117). Látjuk tehát, hogy a szociológus Zsille vagy a pénzügyes Hagelmayer és Bácskai, de még Kopátsy is közszociológiát műveltek: a kesudió vitában szakmai elemzés alá vetették a Bertha-féle „társadalmi tényeket”. Ha ezt nem a kádári virágnyelven tették volna, teljes szilenciumot vonhatott volna maga után. (Ahogy ez ugyanabban az időben a Kemény-féle „cigánykutatóval” történt.) Így azonban a kesudió vita, ha nem is erősítette a Kádár-féle társadalmi konszenzust, megkarcolni sem nagyon tudta. Nem arról van-e itt szó, amitől Szelényi és Burawoy is óvva inti az amerikai és a világ szociológiáját, jelesül, hogy betagozódik-e a hatalom diskurzusába?

A „cigánybűnözés” vita

Ugorjunk végül újabb négy évtizedet, a magyar társadalmat a 2000-es években a leginkább megrázó válságig: a romagyilkosságokig. 2005-ben a mostanában ismét aktív Tomcat alias Polgár Tamás és György Péter vitatkozott a kincstári televízióban, az Oláh Action nevű, cigányok kiirtását szimuláló számítógépes játékról. Tomcat a vitát követő hónapokban is *„a cigányság egyes csoportjainak bűnözésre való determináltságát”* hangoztatta, aminek következtében közéleti vita bontakozott ki. Juhász Attila (2010), Róna Dániel és Karácsony Gergely, e sorok írásakor budapesti főpolgármester elemzése szerint (Róna–Karácsony 2010) ekkor kezdett újra elterjedni a „cigánybűnözés” szó (a történeti előzményekről lásd: Dupcsik 2018:182–192). Nem idézem fel a vita összes mozzanatát, de szót kell ejteni a 2006-os olaszlisztkai gyilkosságról, ahol helyi cigányok, gyermekei szeme láttára meglincselték Szögi Lajos tiszavasvári tanárt. Ekkor indította a Jobbik a Ciganybunozes.com oldalt – az egyedi esetet a romák általános megbélyegzésére és a romák elleni uszításra felhasználva. A gyilkosság hosszú időre átalakította a romákkal szembeni, addig inkább az ártalmatlanságot sugalló sztereotípiákat, és megjelent a „gyilkos cigány” képe a médiában. Az eseményeket ismerjük: 2007 nyarán megalakult a Magyar Gárda. 2008 novemberében és 2009 augusztusában között kilenc alkalommal támadtak romákra Molotov-koktélok és lőfegyverekkel egy neonáci elveket valló baráti társaság tagjai, akikről később kiderült, hogy kifejezetten egy cigány-magyar etnikai konfliktus kiélezését kívánták elérni. Az ötödik, Nagycsécson elkövetett támadás során lett először halálos áldozata a csoport tevékenységének: Illés Évát és sógorát, Nagy Józsefet a támadók fejbe lökték. A nagycsécsei támadást négy további követte, Tiszalökön Kóka Jenőt, Tatárszentgyörgyön Csorba Róbertet és ötéves kisfiát, Csorba Robikát, Kislétán Balogh Máriát gyilkolták meg. S noha a tetteseket végül elfogták, a „cigánybűnözés” szlogenjével tartósan el lehetett mélyíteni az etnikai konfliktusokat és még tartósabban az etnikai előítéleteket.

A szociológusok közül többen – magam is – az első perctől aktívan részt vettek a társadalmi nyilvánosságban és a professzionális és a közszociológia minden fegyverét bevetették, hogy e konfliktusokat csökkentsék és a sztereotípiákat lebontsák. Petíciót írtunk a köztársasági elnöknek, szakmai fórumokat indítottunk jelentős

sajtónyilvánosság mellett, tüntetéseket szerveztünk, közösségi blogot indítottunk roma értelmiségiekkel, a szélsőjobb bojkottjára szólítottuk fel a közvéleményt, kapcsolatot tartottunk a meggyilkoltak családjával, nyilvános vitákon vettünk részt – azaz szakmai tudásunk legjavát próbáltuk közérdekűvé tenni. Kudarcot vallottunk szinte minden szinten.

A 2010-es években aztán Kerecsi Klára és kutatótársai igyekeztek körbejárni a témát. Mivel a „faji eredetre, a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozásra vonatkozó személyes adatot” a bűnüldöző szervek és az igazságszolgáltatás nem tarthatnak nyilván, ezért a szerzők éppen a morálisan és politikailag szennyezett fogalom dekonstruálására tettek kísérletet. A népszámlálási statisztikák alapján 513 települést választottak ki, melyek a magyar lakosság kétharmadát és a bűncselekmények háromnegyedét lefedik. Az eredmények alapján egyrészt kiderült, hogy a 2000-es években a regisztrált bűncselekmények száma – szemben a médiában sugárzott képpel – folyamatosan csökkent, és ott követték el a legtöbb bűncselekményt, ahol a cigányok aránya elmaradt az országos átlagtól. A kistelepüléseken a bűnözés stagnált (Kerecsi–Gosztonyi–Polák 2014). A Helsinkai Bizottság meglévő kutatási eredmények másodelemzésén, valamint szakértőkkel és szabálysértési, illetve büntetőeljárás alá vont romákkal készített interjúkon keresztül vizsgálta a büntető igazságszolgáltatásban a romákat érő diszkriminációt (Kazarján–Kirs 2020). Az eredmények azonban már nem jutottak el a közmédiába – amely 2010 után radikálisan átalakult –, az előítéletek pedig a szociológiai felmérések alapján nem csökkentek (Keresztes–Takács–Lendvai–Kende 2016), miközben a romák – és bármiféle pozitív romakép – eltűntek a közmédiából.

Nem állítom e példákkal azt, hogy a közsociológia, a reflexív szociológia, a közvetlen kapcsolat a kutatott világgal nem olyan célok, amelyeket érdemes volna követnünk. Mindazonáltal úgy vélem, a szakmai határátlépések tétje kettős: kihívást jelenthetnek a szakmai status quo és tágabban a közéleti konszenzus számára, de számolni kell azzal a valószínűséggel, hogy sok esetben tiszavirág-életű hatást válthatnak ki csak, ha nem éppen konszolidálják, sőt megerősítik a fennálló és javítani kívánt diszkurzív mintákat. Szerencsétlen körülmények között pedig kikezdehetik a diszciplína amúgy is megtépzott hírnevét és parkoló pályára vagy pályaelhagyásra kényszeríthetik azokat a kutatókat, akik az akcionális vagy a partícipatív kutatás módszereivel lépnek ki a nyilvánosság elé.

APPADURAI AJÁNLATA

De fordítsunk egyet, mert mindeztidáig a szociológia válságáról volt főképp csak szó és néhány olyan javaslatról, amely a diszciplína pozícióját volna hivatott megerősíteni, azaz, ha a konferencia címét veszem alapul, akkor arról, hogy hogyan tehetnénk érdekessé magunkat és a tudásunkat a világ számára. Mi van azonban akkor, ha azt gondoljuk, hogy a diszciplína már nem csak a miénk – és itt nézek farkasszemet a konferencia kérdésével, „kit érdekel még a szociológia?” Nos, ebben sokkal kevésbé vagyok szkeptikus, mint az első témával kapcsolatosan. Nem mondok újat szerintem azzal: mindenki szociológus (is). Élcelődhetünk is ezen, hiszen napról-napra abba ütközünk, hogy mindenki virológus, esztéta vagy külügyi szakértő (is). Legutóbb, a „Szavazatszámoló beszámoló” facebook-csoportban találkozhattunk szociológiai szempontokat is felvonultató beszámolókkal.⁸ Nyilvánvalóan nem ütötték meg sokszor azt a mércét, amit önmagunktól egy hasonló „terepnap” után elvárunk, de a tudás terjedése már csak ilyen: minél gyorsabban terjed, annál esetlegesebb lesz a felhasználása.

Igen, mindenki szociológus (is). És nem feltétlen önszántából. Óriási kulturális fordulat következett be az elmúlt évtizedekben. Mert volt már mindenki villanszerelő, cowboy (lásd ifj. Schiffer Pál örökbecsű filmjét, a Kovbojokat 1987-ből) és agronómus, amikor a szocialista hiánygazdaság és a háztájizó mindennapok sűrűjében

⁸ <https://m.facebook.com/Szavazatsz%C3%A1ml%C3%A1l%C3%B3k-besz%C3%A1ml%C3%B3i-103340832347986/>

kellett eligazodnia, mégsem kellett minden pillanatban valamilyen új tudást megszereznie ahhoz, hogy a leg-egyszerűbb társadalmi cselekvései sikeresen végbemenjenek. Elég, ha csak a digitális forradalom óta lezajlott technológiai változásokra gondolunk: a személyi igazolvány meghosszabbítására, a gyógyszerrecept felhőből való lehívására, a munkaügyi központba való bejelentkezésre, katás elszámolásra, banki átutalásra – egyszóval apró-cseprő állampolgári ügyeink intézésére. Vagy ahogy Arjun Appadurai fogalmazott A kutatáshoz való jog című, 2006-os tézistanulmányában: „Különösen igaz ez gyorsan változó világunkban, ahol a piac, a média és a migráció megingatta a tudás biztonságos szféráit, és ugyanilyen gyorsasággal tette lehetetlenné, hogy az átlagpolgár a hagyományos, megszokott, helyi forrásokból merített tudásokra támaszkodjék. Továbbá, ahogy a demokrácia intézményei és értékei végigsöpörtek a világon, a tudás (az absztrakt és az empirikus egyaránt) helyi valutává vált. Ma már a tájékozott állampolgár számára életbevágóan fontos képesség, hogy meg tudja különböztetni a tudást a szóbeszédtől, a tényeket a fikciótól, a propagandát a hírektől, az anekdotákat a valós folyamatoktól” (Appadurai 2011:66).

Appadurai ajánlata nagyvonalúbb, mint Burawoyé vagy Szelényié: a kutatás nem csak magas színvonalú, szakmai tevékenység lehet, melyet megfelelő képzéssel és osztályhátterrel sajátíthatnak el az oktatás, a tudományok, és más rokon területek szakértői, hanem rejlik benne egy olyan demokratikus potenciál, amely elismeri, hogy a kutatás nem más, mint egy általános képesség speciális megnevezése, „azé a képességé, amely alapján szakszerű módon tájékozódhatunk olyan dolgokról, amelyeket ismernünk kellene, de még nem ismerünk. Ebben az értelemben minden emberi lény kutató, mivel mindannyian hozunk olyan döntéseket, amelyekhez szükséges, hogy szisztematikus módon aktuális tudáshorizontunk mögé hatoljunk” (Appadurai 2011:66).

Appadurai utópiája sem kevésbé józan, mint Burawoyé. Nem gondolja azt, hogy a kutatás jogával bárki felruházható volna: elsősorban a szegény országokra jellemző népesség felső felének alsó részén elhelyezkedőkről beszél, tehát a teljes népesség harminc százalékáról, akiknek lehetőségük van az általános iskolai képzésen túljutva a középfokú vagy középfok utáni képesítések legalsó fokáig jutni. Ez a csoport, amely ma nagyjából másfél milliárd embert jelent világszerte, még a globális tudástársadalom keretein belül helyezkedik el. Az e kategóriába tartozók egzisztenciája azonban számos okból bizonytalan, aminek része a hiányos oktatás, a nem megfelelő társadalmi tőke, a gyenge összeköttetések, a politikai jelentéktelenség és a bizonytalan gazdasági helyzet. Appadurai még „csak” az AIDS-ről, a konfliktuszónákról, a munkapiaci változásokról, a migrációról, a törvényekről stb. gondolkodott, ma, két év pandémia és több mint három hónap véres háború után még számos dolog felkerülhet e listára. „Növekszik a szakadék a tudás globalizációja és a globalizációról való tudás között. Ez a szakadék tükröződik világszerte a szakképesítések megszerzéséért való kapkodásban, a munkahelyi képzésekért való küzdelemben, az oktatási fúziók, vállalkozások és nemzetközi együttműködések növekedésében, ezzel párhuzamosan pedig azt láthatjuk, hogy az oktatás, a kutatás és felsőoktatás hagyományos egyetemi színterei hanyatlanak” (Appadurai 2011:72).

Itt tehát arról a lehetőségről van szó, amikor a szociológiai tudás teszi lehetővé az új tudásokhoz való hozzáférést a közös tevékenységben, nevezzük kutatásnak, s ebben Appadurai – szemben Burawoy-jal, aki az *extended case methodot* (kiterjesztett esettanulmány) javasolja – a „dokumentálás mint beavatkozás/közvetítés” módszerét dolgozta ki az alulról szerveződő globalizáció elősegítésére. Tehát azt reméli, hogy a résztvevők a közös dokumentálás nyomán egyre tisztábban látják az őket körülvevő világ társadalmi tényeit. Hasonló kezdeményezés a médiában a *fact check* (tényellenőrzés), amely meghatározó jelentőségre tett szert a pandémia alatt. A járvány elején például a Facebook bejelentette, hogy eltávolítja a globális világjárványt okozó új koronavírusról szóló hamis vagy megcáfolt állításokat a Nemzetközi Tényellenőrző Hálózat segítségével – ezt 2021-ben feloldani kényszerült, miután a COVID-19 eredetével kapcsolatos vizsgálatok nem vezettek egyértelmű ered-

ményekre. Mindez vitákat generált magáról a tudományos konszenzus fogalmáról is és konklúziójában egészen odáig jutott, hogy az a bináris elképzelés, hogy a tudományos állítások vagy helyesek vagy helytelenek, maga is hozzájárult ahhoz a megosztottsághoz, amely a világválságot jellemezte.

ÖSSZEGRÉS

Előadásomban három élő klasszikus ajánlatát vázoltam annak a válságkomplexumnak a megoldására, amely körülvesz bennünket. Ezek szükségszerűen a baloldali, magukat gyakran marxistaként definiáló hagyományból érkező ajánlatok, azonban a vitairatok alapos olvasása után az is megállapítható, hogy marxista társadalomkritikai alapelvek csak nyomokban lelhetők fel bennük. Sokkal láthatóbb a reflexivitás mint tudományos program, ha nem is olyan mélységben, mint ahogy az az 1967–68-ban Howard Becker (1967) *Kinek az oldalán állunk?* és Alvin W. Gouldner *A szociológus mint partizán: szociológia a jóléti államban* című szövegei körüli vitában zajlott. Csak nagyon erős megkötésekkel nevezhetnénk Szelényit, Burawoyt vagy Appadurait az „underdog” vagy „partizán” szociológia szószólóinak. Radikalizmusuk mégis szokatlan a magyar professzionális szociológia perspektívájából, hisz itthon – tisztelet a kivételnek – alig találunk olyan vezető professzort az egyetemeken és a tudományos kutatóintézetekben, akik szakmai karrierjüket „partizán” szociológusként képesek lettek volna megalapozni. Az elmúlt évtizedek hazai kísérletei mindazonáltal mégis említésre méltók, és itt csak azokra térek ki, akik nem csak elméleti síkon, de a gyakorlatban is megkíséreltek a társadalmi és a diszciplináris válságokra reagálni és új szociológiai módszereket kialakítani vagy meghonosítani.

Ilyenek voltak a szívemhez legközelebb álló közösségtanulmányok, egyes, belőlük is kifejlődő humán-geográfiai megközelítések, vagy például a részvételi kutatás megújítása a lakhatási mozgalmak körül, amely utóbbi világos határokat húzott maga köré a hagyományos egyetemi kutatásokon kívül és megkísérelte lebontani a kutató és kutatott közötti hierarchiát.

Akadémiai műhelyként ugyan elbukott, de CEU-s képzésként végül létrejött a kritikai roma tanulmányok irányzata, amely arra kérdez rá, hogy ki beszélhet a romák társadalmi, gazdasági, politikai és történelmi helyzetéről, és milyen etikai kérdéseket vetnek fel a kutatói határátlépések a saját közösségen belül. Ennek az irányzatnak természetes szövetségese a kritikai *race* elmélet, a posztkoloniális és feminista tanulmányok, de a kritikai közpolitikák is. A program célzottan törekszik arra, hogy az akadémiai egyenlőtlenséget a romák és a nem roma többség között csökkentse.

Végül, noha ők magukat egészen biztosan nem tekintenék a Szelényi Iván által vágyott neoklasszikus kritikai szociológia hírvivőinek, én mégis ide sorolom azokat a szociodráma-munkákat, börtönetnográfákat is, amelyek az elmaradó vagy elégtelen társadalmi gondoskodás okait keresve fejlesztettek ki komplex kutatási és segítő módszereket, azt bizonyítva, hogy a társadalmi kreativitás, a motiváltság, a cselekvő- és alkotóképesség egy hierarchikus, zárt, totális rendszerben is felébreszthető.

Ezeket az irányzatokat többé-kevésbé beilleszthetjük a Szelényi által javasolt ötös programba:

1. Reflexivitás (és önreflexivitás),
2. Közsociológia,
3. Neoklasszikus kritikai szociológia,
4. Értelmező tudomány,
5. Közvetlen kapcsolat a kutatott társadalmi ténnyel.

S bár eddig talán úgy tűnhetett, én mégis azt gondolom, hogy a szociológia válságra adott válasza nem feltétlenül irányzatos. Sokkal szorosabbnak látszik az összefüggés a diszciplína belső természetével. Ennek alap-

ján pedig – paradox módon – éppen hogy a válság az, amely a szociológiai gondolkodást előre viheti. Ehhez zárásként hadd idézzem az általam ismert talán legkonzervatívabb szociológus, Peter Berger 60 évvel ezelőtti, Meghívás a szociológiába című írását:

„Valószínűnek tűnik tehát, hogy a szociológiai gondolkodás olyan történelmi körülmények között fejlődhet leginkább, amikor súlyos megrázkódtatások érik az adott kultúra önmagáról alkotott elképzelését, különösen a hivatalos és tekintélyek által szentesített általánosan elfogadott felfogást. Csak ilyen körülmények között valószínű, hogy a megfelelő érzékenységgel rendelkező emberek késztetést éreznek majd arra, hogy gondolatilag túllépjenek az adott önértelmezés által hirdetett tételeken és ily módon megkérdőjelezzék a tekintélyeket.[...] Azt állítjuk tehát, hogy a szociológiai tudatosságban benne rejlik egyfajta nimbusz-tépázó motívum. A szociológust újra meg újra arra készíti tudományának logikája, hogy leleplezze az általa vizsgált társadalmi rendszereket. Ez a leleplezésre irányuló hajlam nem feltétlenül a szociológus vérmérsékletéből vagy beállítottságából következik. Éppenséggel az is megeshet, hogy a szociológust, bár magánemberként talán békülékeny természetű és semmi hajlandósága felborogatni azokat a kényelmes feltevéseket, amelyek saját társadalmi létének is támaszul szolgálnak, szociológusként mégis arra kényszerül, hogy szembe szálljon azzal, amit a körülötte lévők magától értetődőként fogadnak el. Más szóval, azt állítjuk, hogy a szociológiára jellemző nimbusz-tépázó motívum nem a pszichológiában, hanem a módszertanban gyökerezik. A szociológia vonatkoztatási kerete, amelybe eleve be van építve a törekvés a hivatalos társadalomértelmezésektől eltérő valóságsszintek feltárására, magával hozza azt a logikai imperatívuszt, hogy le kell lepleznie azokat a beképzeltéteket és elhitéteket, amelyek segítségével az emberek egyik cselekedetüket a másikkal leplezik. Ez a belső kényszer a leleplezésre a szociológia egyik olyan jellegzetessége, amelyik különösen összhangban van a modern kor beállítottságával” (Berger 1963:23–24, Lakatos László fordítása).

A szöveg több mint 60 éves, de talán soha nem aktuálisabb, mint most, 2022-ben. Ezzel kívánok izgalmas, inspiráló konferenciát Mindannyiótoknak.

HIVATKOZÁSOK

- Appadurai, A. (2011) A kutatáshoz való jog. *AnBlok*k, 5, 66–75. (Kerényi Szabina fordítása)
- Becker, H. S. (1967) Whose Side Are We On? *Social Problems*, 14(3), 239–247.
- Benjamin, W. (1980) A történelem fogalmáról. In *Angelus Novus*. Budapest: Magyar Helikon, 959–974. (Bence György fordítása)
- Berger, P. L. (1963) *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*. New York: Anchor Books.
- Bertha B. (1976) Kesudió. *Élet és Irodalom*, február 28, 3.
- Burawoy, M. (2006) Közérdekű szociológiát! *Replika*, 54–55, 35–66. (Kiss Zsuzsanna fordítása)
- Burawoy, M. (2021) Living Sociology: On Being in the World One Studies. *Annual Review of Sociology*, 47:17–40. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-072320-101856>
- Davis, A. – Spivak, G. Ch. (2018) Planetary Utopias. Closing plenary session- Symposium III „Planetary Utopias – Hope, Desire, Imaginaries in a Post-Colonial World” of the „Colonial Repercussions” event series at the Akademie der Künste, Berlin, 23 and 24 June. Elérhető: <https://www.youtube.com/watch?v=cc-nGN07gnk>, összefoglaló: <https://sxpolitics.org/20163-2/20163> [Letöltve: 2022-08-10].
- Dupcsik Cs. (2018) *A magyarországi cigányok/romák a hétköznapi és a tudományos diskurzusok tükrében*. Szociológiai tanulmányok 1. Budapest: MTA TK SZI.
- Fanon F. (1985) *A Föld rabjai*. Budapest: Gondolat.
- Gouldner, A. W. (1968) The Sociologist as Partisan: Sociology and the Welfare State. *The American Sociologist*, 3(2), 103–116.
- Heller M. – Némédi D. – Rényi Á. (1990) *Népesedési viták Magyarországon 1960–1986*. KSH Népeségtudományi Intézet – Kutatási jelentések 37. Elérhető: <http://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/kutatasijelentesek/issue/view/385> [Letöltve: 2022-08-10].
- Juhász A. (2010) A „cigánybűnözés” mint „az igazság” szimbóluma. *AnBlok*k, 4. 12–15.
- Karácsony G. – Róna D. (2010) A JOBBIK titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, XIX(1). 31–63.
- Kazarján A. – Kirsch E. (2020) *A romákat érő diszkrimináció a magyar büntető igazságszolgáltatásban*. Magyar Helsinki Bizottság: Budapest. Elérhető: https://helsinki.hu/wp-content/uploads/A_romakat_érő_diszkrimináció_a_magyar_büntető_igazságszolgáltatásban.pdf [Letöltve: 2022-08-10].
- Keresztes-Takács O. – Lendvai L. – Kende A. (2016) Romaellenes Előítéletek Magyarországon: Politikai orientációtól, nemzeti identitástól és demográfiai változóktól független nyílt elutasítás. *Magyar Pszichológiai Szemle*, (71)4/2, 609–627. <https://doi.org/10.1556/0016.2016.71.4.2>
- Kerecsi K. – Gosztonyi M. – Polák A. (2014) A roma és nem roma együttélés konfliktusai, kriminális vonatkozásai. *Belügyi Szemle*, 7/8, 5–51.
- Kovács É. (1994) *Indulatok a népi-urbánus vitában*. 2000, augusztus, 15–23.
- Kuczi T. – Becskeházi A. (1992) *Valóság '70*. Budapest: Scientia Humana Társulás.
- Kundera, M. (1968) *Tréfa*. Budapest: Európa. (Rubin Péter fordítása)
- Mink A. (1998) Kesudió. *Beszélő*, 7–8(3). 7, 116–125.
- Némédi D. (2006) A civil társadalom és a társadalomtudományok. Megjegyzések Burawoy közszociológiai programjához. *Replika*, 54–55 (október), 97–103.
- Népiek és urbánusok – Egy mítosz vége? (1990) *Századvég*, 2.
- Spivak, G. Ch. (1996) Szóra bírható-e az alárendelt? *Helikon – Irodalomtudományi Szemle*, 4, 450–484. (Mánfai Alice és Tarnay László fordítása)
- Standeisky É. (2005) *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest: 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
- Szelényi I. (2016) A szociológia hármassá válsága. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 1, 118–126. (Éber Márk fordítása)

ELLENSÉGKÉP, HEGEMÓNIA ÉS REFLEXIÓ

A GENDER FOGALMÁNAK TARTALMA ÉS FUNKCIÓJA AZ ORBÁN-REZSIM ÉS A NÉMET RADIKÁLIS JOBBOLDAL POLITIKÁJÁBAN²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.78>

A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI, PROBLÉMAFELVETÉS

A 2010-es évek kezdete óta Európa-szerte és globálisan is olyan társadalmi mozgalmak jelentek meg, melyek a gender fogalma ellen agitálnak. Az alulról szerveződő és/vagy egyházakhoz és/vagy szélsőjobboldali vagy jobboldali populista pártokhoz köthető mozgósítások kontextustól függően különböző ügyek ellen szerveződnek: a társadalmi nemek tudománya (*gender studies*), illetve annak közfinanszírozása, a nemek közötti társadalmi egyenlőség kérdésének főáramba terelése (*gender mainstreaming*),³ a nők reprodukciós jogai, a nemi alapú erőszak⁴ megelőzése és felszámolása, a szexuális irányultsággal és nemi identitással kapcsolatos jogkiterjesztések és követelések (például az azonos neműek házassága, a szexuális és nemi kisebbségekkel kapcsolatos érzékenyítő oktatási programok), valamint az új reprodukciós technológiák. Ami ezeket az ügyeket összeköti, az a „genderideológia”, a „genderelmélet” vagy a „genderizmus” vádja az ellenzői részéről. Ezért a szakirodalom túlnyomórészt genderellenes vagy antigender-mozgalmakként utal a jelenségre (Kuhar–Paternotte 2017, Hark–Villa 2015).

Bár a közbeszéd szintjén évek óta jelen volt a téma, Magyarországon a legtöbb európai országhoz képest később, 2017 február–márciusában került reflektorfénybe a „genderideológia” témája. Ráadásul (és ez is eltérés a legtöbb országhoz képest) itt a kormányzat, valamint a kormányzathoz kötődő média és szervezetek részéről érkezett a támadás. Az ELTE-n induló társadalmi nemek tanulmánya mesterképzés, valamint az Európa Tanács nők elleni és családon belüli erőszak megelőzéséről és felszámolásáról szóló egyezménye (Isztambuli Egyezmény) ratifikációjának kilátásba helyezése kapcsán merült fel a „genderideológia” vádja a kormányzat, a kormányközeli szervezetek, illetve a kormánymédia részéről 2017 első negyedében, majd kulminálódott 2018 augusztusában, amikor a kormány bejelentette, hogy törölni szándékozik az akkreditált képzések listájáról a társadalmi nemek tudománya mesterszakot. Erre végül még az év októberben sor is került egy kormányhatározat révén. A magyar országgyűlés a koronavírus-járvány első hulláma idején, 2020 májusában megszavazott egy politikai nyilatkozatot arról, hogy nem ratifikálja az Isztambuli Egyezményt, és törvénybe iktatta, hogy bevezeti a „születési nem” mint megváltoztathatlan adat rögzítését az anyakönyvi nyilvántartásban. 2020 decembe-

1 ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.

2 ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola, 2021. Témavezető: Fleck Zoltán. A védés időpontja: 2022. 02. 03. Minősítés: summa cum laude. A disszertáció 2022 szeptemberében jelenik meg könyv formájában a Napvilág Kiadónál.

3 „[A] *gender mainstreaming stratégia* (...) röviden azt jelenti, hogy a nemek közötti egyenlőség szempontját minden szakmapolitikai intézkedésnél mérlegelni kell, a döntéshozatal minden szakaszában és annak minden szintjén. (...) Az emberek – férfiak és nők – egyenlősége jegyében éppen különbözőségükre vagyunk tekintettel” (Betlen et al. 2009:7).

4 A két nem közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyokban gyökerező, például az elsősorban nőket érintő szexuális erőszak vagy családon belüli erőszak.

rében a 9. módosítás keretében belekerült az Alaptörvény szövegébe, hogy „*az anya nő, az apa férfi*”, valamint egy rendelkezés, miszerint védeni kell a gyermekek jogát a biológiai nemüknek megfelelő identitáshoz. 2021 júniusában pedig az Országgyűlés elfogadta az úgynevezett gyermekvédelmi törvényt, amely a pedofília büntethetőségének szigorítása mellett tiltja a homoszexualitás és a transzneműség ábrázolását reklámban, illetve iskolai oktatás keretében.⁵ Ezeket az intézkedéseket a kormányzat a „genderideológia” sürgető fenyegetésével indokolta.

Németországban is egy párt a legfontosabb szereplője a gender fogalma elleni jobboldali mozgósításoknak, mégpedig az *Alternative für Deutschland* (Alternatíva Németországnak, AfD). 2013-as megalakulása óta a migráció és az integráció kérdései mellett a párt legfontosabb témái közé tartoznak a genderrel kapcsolatos ügyek: a *gender mainstreaming*, a *gender studies* közfinanszírozása, a szexuális és nemi kisebbségek jogai, valamint a nőket és az „összes nemet” láthatóvá tévő nyelvhasználat, összekapcsolódva egy konzervatív család- és emberképpel a nők és férfiak kívánatos nemi szerepeire vonatkozóan. Bár kisebbségi és ellenzéki pozícióból, de a Fideszhez hasonlóan az AfD is egy tágabb hálózatba ágyazva fejti ki genderellenes tevékenységét és diskurzusát: a konzervatív jobboldalhoz képest radikálisabb, új kulturális hegemoniát létrehozni kívánó értelmiségiekből, folyóiratokból, szervezetekből álló, úgynevezett új jobboldali hálózat részeként működik (Fuchs–Middelhoff 2019, Salzborn 2017, Wagner 2017, Weiß 2017). Azonban míg Magyarországon a nyugat-európai és észak-amerikai törekvésekre hivatkozik a genderellenes jobboldal, Németországban az AfD a német progresszív pártok szakpolitikai kezdeményezéseire reagál, például a nemi önmeghatározás és a nemileg semleges nyelvhasználat szorgalmazására.

Magyarországon a 2010 óta regnáló kormányzat és a hozzá kötődő szervezetek egyéb ellenségképeivel kapcsolatban számos kutatás született. A „genderideológiával” kapcsolatos átfogó empirikus elemzés még nem készült. Az AfD és a német új jobboldal különböző szereplőinek genderfogalommal kapcsolatos diskurzusát és politikáját már feltárták, de a tanulmányok a jelenséget jellemzően nemzeti keretben tárgyalják és a helyi politikai sajátosságokból magyarázzák. A két nemzeti diskurzusközpont (Hajer 1993, Keller 2001, Edenberg 2021) beszédmódjában látszólag egymástól függetlenül hasonló nyelvi elemek és követelések jelennek meg. Korábbi kutatások kimutatták, hogy a genderellenes diskurzus transznacionális jelenség, és szereplői nemzetközi hálózatokban működnek (pl. Kuhar–Paternotte 2017). Ezért a csak a nemzeti kontextusra szorítkozó, úgynevezett módszertani nacionalista megközelítésmódok óhatatlanul hiányosak maradnak. A dolgozat abból indult ki, hogy egy összehasonlító elemzés révén új ismeretekhez juthatunk mindkét párt (illetve radikális jobboldali hálózat) politikájáról és a genderellenesség transznacionális jelenségéről is, illetve annak összefonódásáról tágabb politikai célkitűzésekkel.

A különböző jobboldali pártok és mozgalmak programja és támogatottsága kapcsán már évtizedek óta kutatják a gender szerepét, vagyis azt, hogy a két nem közti társadalmi viszonyokkal kapcsolatos elképzelések hogyan alakítják e pártok politikai és közpolitikai gyakorlatát, és hogy ezek a gyakorlatok hogyan termelik újra, vagy épp változtatják meg a két nem közötti hierarchikus viszonyokat. A „gender” szerepe azonban – vagyis a fogalom maga mint politikai viták tárgya – csak az utóbbi években került a politikatudomány látóterébe annak kontextusában, hogy az erősödő jobboldali populista és radikális jobboldali pártok Európa-szerte rácsatlakoztak az eredetileg egyházi gyökerű genderellenességre.

⁵ A disszertáció benyújtása és védelme óta lezajlott a 2022-es országgyűlési választásokkal egy időben az úgynevezett gyermekvédelmi népszavazás négy kérdésről, amelyek a szexuális irányultságokkal és nemi identitásokkal kapcsolatos iskolai érzékenyítésekre és médiareprezentációkra vonatkoztak. Az elemzéshez használt empiria 2021 novemberében zárult.

A tematikák és technikák transznacionális diffúzióját a mozgalomkutatás eszközkészletével igyekeztek megragadni a kutatók; a főként posztstrukturalista megközelítésben működő *gender studies* felől érkező politológusoknál pedig a genderellenesség kutatása jellemzően annak vizsgálatára szorítkozik, hogy a jobboldal hogyan konstruálja meg a fenyegető genderideológia képét, és hogyan legitimálja ezzel a nők és a szexuális és nemi kisebbségek elnyomását. Közös ezekben az elemzésekben, a normatív megközelítésen túl, hogy a kínálati oldalra fókuszálnak: a radikális és genderellenes jobboldal szereplőit, azok hálózatait, mozgósítási stratégiáit és ideológiai ajánlatát elemzik. A keresletet (vagyis azt, hogy van-e társadalmi igény ezekre a mozgalmakra, illetve e pártok ajánlataira, és ha van, akkor az miből táplálkozik) vagy a kínálat derivátumának tekintik (a jobboldal konstruálja meg a valóságértelmezéseket, végzi a sérelmek kulturális keretezését, illetve adott esetben más sérelmek genderre projektálását), vagy pedig szociálpszichológiai jelenségekre, idejétmúlt, modernitásellenes attitűdökre vezetnek vissza: például a nők és a szexuális kisebbségek alsóbbrendűségébe vetett hitre, a patriarchális és heteroszexuális privilégiumok megtartásának vágyára, az előjogok elvesztésétől való félelemre. A normatív alapállásból és a kínálati fókusból adódik, hogy jellemzően nem képezi a vizsgálódás tárgyát, hogy a jobboldali genderellenesség milyen viszonyban áll a gender fogalmával dolgozó mozgalmi, közpolitikai és tudományos trendekkel. Közös a domináns értelmezésekben az is, hogy egyenlőségjelet tesznek a gender és a „gender” közé, vagyis pontosan illeszkedő kontinuitást látnak a régi (antifeminista, homofób, 68-ellenes, úgynevezett tradicionális nemi szerepeket propagáló) küzdelmek és a mai genderellenesség között, a gender fogalmának explicit említését pusztán a jelen körülményeire aktualizált kommunikációs elemnek tekintve; arra utalva, hogy a férfiak és nők, heteroszexuálisok és homoszexuálisok egyenlőségével nyíltan szembefordulni már nem lenne politikailag korrekt, helyette a genderideológiát és az úgynevezett genderfeministákat támadják. Ezek a megközelítések nem tudják megmagyarázni, hogy a gender fogalma miért alkalmas politikai mobilizációra.

A korábbi kutatások vakfoltjai alapján fogalmaztam meg a kutatási kérdéseimet és állítottam össze egy azok megválaszolására alkalmas módszertant. Amikor a gender fogalmát analitikus értelemben használom, akkor idézőjel nélkül szerepeltetem (gender), amikor viszont a jobboldali diskurzus számos, a dolgozatban kifejtendő jelentését értem alatta, akkor idézőjellel jelölöm („gender”).

KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZERTAN

A dolgozat a következő kérdésekre kereste a választ:

1. Mi a „gender” tartalma az Orbán-rezsim és a német radikális jobboldal diskurzusában? Milyen egyéb témákkal fonódik össze? Milyen viszonyban vannak ezek a tartalmak az úgynevezett progresszív oldal követeléseivel?
2. Hogyan váltak az intézményes jobboldali politikai szereplők és az új jobboldali értelmiség a genderellenes diskurzus fő szereplőivé a két országban? Milyen tényezők befolyásolták a szerepvállalásukat?
3. Milyen viszonyban van a magyar kormányzati genderellenes diskurzus a német új jobboldalival? Milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel mind az érvek, mind a szervezeti összefonódások tekintetében? Milyen hatása van annak, hogy míg Magyarországon (alkotmányozó) kétharmados pozícióból, addig Németországban ellenzékéből küzdenek a politikai szereplők a „gender” ellen? A hasonlóságok, a különbségek, az összefonódások mit árulnak el a két jobboldali formáció tágabb politikai törekvéseiről, és mit a genderellenesség transznacionális jelenségéről?
4. Mi a genderellenes diskurzus *funkciója* a két vizsgált politikai diskurzusközlés rövid távú és hosszú távú politikai céljai elérése szempontjából? Egyszerűbben: miért „gendereznek”?

5. Milyen diszkurzív környezetbe érkezik a genderellenes diskurzusok? Mi ad az állításainak empirikus hihetőséget (Benford–Snow 2000:620, Rawłuszkó 2019)? Miért rezonálhat? Vagyis: miért „genderezhetnek”?

A kérdések megválaszolásához vegyes módszertanra volt szükség. Vegyes először is diszciplinárisan: a politikatudomány, a politikai szociológia, a társadalom- és a genderelméletek megközelítéseit és eredményeit mozgósítottam.⁶

Másodsorban, vegyes módszertant láttam szükségesnek a vizsgálat alá vont adatok típusa tekintetében is, az érvényesség növelése érdekében: adatnak tekintettem egyrészt a politikai kontextust, illetve folyamatokat; másrészt a radikális jobboldal szereplőinek saját értelmező kijelentéseit/írásait a témával kapcsolatban (diagnózis felállítása, tétek és teendők meghatározása); harmadrészt a progresszív oldal azon törekvéseit, amikre a jobboldalon hivatkoznak, amikre (állítólag) reagálnak; továbbá adatnak tekintettem mindkét ország esetében a másik vizsgált ország politikai folyamatait és diskurzusait. Mindez együtt képezi az empirikus mintát.

Harmadsorban, vegyes a dolgozat módszertana abban a tekintetben is, hogy empirikus és elméleti megismerési utakat kombinál a kérdések megválaszolásához. A gender fogalma átpolitizálódásának politikai folyamatát és benne a politikai aktorok szerepének erősödését összehasonlító perspektívában rekonstruáltam. Az oksági kapcsolatok pontosabb megértése céljából a folyamatkövetés módszeréhez (*process tracing*) nyúltam. A vizsgált magyar és német szereplők genderellenes keretezéseiből a minta összeállításához, valamint az empiria és az elmélet, az adatgyűjtés, az adatelemzés és a mintából nyerhető elméleti magyarázatok közti dialektikus kapcsolat fenntartásához a megalapozott elmélet (*grounded theory*) megközelítését használtam. Annak meghatározására, hogy a vizsgált szereplők milyen tartalmat tulajdonítanak a „gender”-nek, a legrelevánsabb keretezések vizsgálatát keretelemzéssel (*frame analysis*) végeztem. A főbb kereteket, amennyiben lehetett, összevettem a valós progresszív törekvésekkel, illetve kapcsolódó társadalomelméleti és empirikus kutatások összefüggésében elemeztem. Végül a politikai folyamatok és a keretek értelmezése alapján összesítettem a „gender” funkcióit a német új jobboldal és az Orbán-rezsim politikájában, és levontam az elméleti következtetéseket.

Abból indultam ki, hogy a politikai folyamat és a keretek, valamint a keretek és az azok rezonanciájához szükséges diszkurzív lehetőségstruktúrák⁷ együttes vizsgálata, vagyis egy gyenge konstruktivista megközelítés pontosabb képet rajzol a genderellenesség jelenségéről, mint azok az erősen normatív, posztmodern konstruktivista megközelítések, amelyek a témával kapcsolatos irodalmat uralják.

A dolgozat célja az volt, hogy a német és a magyar jobboldali genderellenes diskurzusok tartalmának és politikai funkcióinak összehasonlító feltárásával hozzájáruljak a magyar és a német politikai genderellenesség pontosabb megértéséhez, és szempontokkal szolgáljak a genderellenesség jelenségének a magyar és német kontextuson potenciálisan túlmutató magyarázatához.

6 A témával kapcsolatban szembekerültem politikai gazdaságtani, nyelvészeti, neveléstudományi, pszichológiai és biológiai kérdésekkel is, de ezekkel kompetencia hiányában nem foglalkoztam mélyebben.

7 Ezek „olyan szimbolikus, kulturális tényezők, amelyek azt jelzik, hogy egy adott ügy milyen mértékben válhat publikussá, és hogy az állampolgárok vagy azok csoportjai mennyire fogékonyak azokra” (Gerő 2020:15); ezek határozzák meg, hogy „egyes szereplők és értelmezési keretek miért rezonálnak jobban egy adott nyilvánosságban” (Mikecz 2018:64).

A DOLGOZAT FELÉPÍTÉSE

Az első részben áttekintettem a transznacionális genderellenes mozgalmakkal kapcsolatos szakirodalmat. Elsőként a gender és a genderellenesség fogalmait tisztáztam. Utóbbival kapcsolatban külön részt szenteltem a kritika és a lejáratás megkülönböztetésének, amelyek a meglévő szakirodalomban normatív okokból gyakran összecsúsznak. Ezt követően felvázoltam a transznacionális genderellenesség eredetét és kronológiáját, valamint a genderellenes mozgalmak és pártok közötti átfedésekkel kapcsolatos megközelítéseket. Utána kritikai megközelítésben ismertettem a jelenséggel kapcsolatos főbb értelmezéseket, azok eredményeit és vakfoltjait, majd megfogalmaztam, hogy az eddigi kutatások milyen kérdéseket hagytak nyitva, és az én dolgozatom ezekből melyek megválaszolására vállalkozott.

A második, módszertani fejezetben ismertettem az ontológiai és episztemológiai kiindulópontjaimat, valamint a kutatási kérdéseimet, majd megindokoltam, hogy miért döntöttem az összehasonlító elemzés mellett: hogy miért végzek összehasonlítást, hogy miért Németországot és Magyarországot hasonlítom össze, továbbá, hogy miért az ellenzékben, illetve kormányon lévő radikális jobboldal a vizsgálatom tárgya. Következő lépésben ismertettem a folyamatkövetés (*process tracing*), a megalapozott elmélet (*grounded theory*) és a keretelemzés (*frame analysis*) módszertanát, valamint azt, hogy ez a módszertani csomag hogyan segített a minta összeállításában és elemzésében. A módszertani fejezetet kutatásetikai blokkal zártam.

A harmadik részben az empirikus anyagot elemeztem. Először ismertettem azt a három kulcsfogalmat, amelyek az empiria alapján kirajzolódtak a „gender” politizálásának funkcióiról a két jobboldali diskurzuskoalíció politikájában: ellenségkép, hegemonia és reflexió. Azután ezek mentén, ezek segítségével elemeztem a német és a magyar genderellenes jelenség kronológiáját és témáit, illetve a folyamatot, ahogyan a német új jobboldal és a magyar kormányzat váltak a nemzeti diskurzus fő alakítóivá. Ezt követően ismertettem a négy tartalmi keretet: a „nemek összemosása”, az „ideológia”, az „elnyomás” és a „válság” kereteit. Ezeket a releváns társadalomelméleti és empirikus kutatások tükrében elemeztem, a német–magyar kontextuális különbségek és hasonlóságok összevetésével, megvizsgálva a diszkurzív keretfeltételeket, valamint azt, hogy mi kölcsönöz a kereteknek empirikus hihetőséget. Végül összefoglaltam az összehasonlító folyamat- és keretelemzés elméleti tanulságait a három funkció mentén.

A „GENDER” POLITIZÁLÓDÁSI FOLYAMATÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Németországban a genderellenes diskurzus 2005–2006-ban indult, mozgalmi, új jobboldali értelmiségi és pártpolitikai képviselője pedig 2013–2014-től. Magyarországon a téma 2008-tól fogva volt szórványosan jelen; a kormányzat, valamint a kormányközeli értelmiségiek és média pedig 2017-től kapta fel a témát.

A politizálódási folyamat elemzéséből kiderült, hogy a „gender”-rel tematizált ügyek között nagy az átfedés. A *gender mainstreaming* és a gendernyelv specifikusan német témáknak számítanak, Magyarországon nem jelentek meg. Az elsőnek a kontextuális oka az, hogy Németországban a CDU és a CSU pártszövetsége, vagyis középjobboldali pártok voltak hatalmon 2005-től 2021-ig, szövetségi szinten és több tartományban is progresszív pártokkal koalícióban, míg Magyarországon 2010 óta a Fidesz–KDNP kormányoz, és nincs szó a *gender mainstreaming* gyakorlatba ültetéséről. A másodiknak pedig nyelvi oka van: a magyar nyelv nem alkalmas olyan jellegű progresszív politizációra, amivel szemben a jobboldal tiltakozhatna. Specifikusan magyar téma az Isztambuli Egyezmény,⁸ amelynek Németországban végül zökkenőmentesen zajlott a ratifikációja. Amikor

8 Legalábbis magyar–német összehasonlításban: a kelet-közép-európai régióban jellemzően az Isztambuli Egyezmény körül bontakozott ki a genderezés (Balogh 2020).

az AfD tartományi parlamenti szinten tiltakozott a ratifikáció ellen, akkor azt arra hivatkozva tette, hogy a nők testi integritására a migránsok jelentik a veszélyt. Azonban a többi téma közös: *gender studies*, azonos neműek közötti házasság, a gyerekek szexuális felvilágosítása és érzékenyítése, valamint a transzneműek és a magukat transzneműnek és nem bináris neműnek vallók politikai követelései. És nemcsak az ügyek közősek, hanem a felhozott érvek is; még a megjelölés (genderőrület), a történelmi analógiák (kommunizmus és nácizmus) és a metaforák (trójai faló) is egyeznek. Igaz ez azokra az esetekre is, amikor az ügyek nincsenek minden szempontból átfedésben: a *gender mainstreaminggel* szemben felhozott fő német érv, vagyis az, hogy az csak a felszínen szól a nők jogairól, de *valójában* a nemek sokféleségét akarja bevezetni, Magyarországon az Isztambuli Egyezményrel kapcsolatban merül fel.

A Fidesz–KDNP és az AfD diskurzusát összevetve megállapítható, hogy az AfD több kérdésben liberálisabb álláspontot képvisel a magyar kormánykoalícióhoz képest. Egyrészt az AfD jellemzően nem közvetít a homoszexualitással kapcsolatban negatív üzeneteket, illetve nem üt meg politikai célból homofób (Weiss–Bosia 2013) hangot, szemben a Fidesz–KDNP-vel. Másrészt nem tekintik propaganda szülte jelenségnek azt, hogy a kiskorúak egy része a többségitől eltérő irányultságot fedez fel magában, amikor ráébred a saját szexualitására. Harmadrészt a transzneműséget az AfD csak a kiskorúak tekintetében utasítja el, illetve annak vonatkozásában, hogy a progresszív pártok kivennék az orvosi és pszichológiai jóváhagyást a nemváltoztatási eljárásból; a Fidesz–KDNP 2020 májusában a nagykorúaktól is elvette a nem jogi megváltoztatásának lehetőségét. Ami még lényeges különbség, hogy Németországban ténylegesen képviselt progresszív politikai követelésekre reagál a radikális jobboldal, mégpedig kisebbségből, míg Magyarországon a kormányzó koalíció a nyugat-európai és észak-amerikai jelenségeket politizálja, használja az ellenzékkel szemben, illetve a tudomány szabadságába való beavatkozás legitimálására, a kisebbségek megvédelmezésére, ellenségképzésre, tágabban pedig egy új kulturális hegemonia és az illiberális demokrácia kiépítésére. Mindeközben az AfD, illetve a német új jobboldal a *gender studies* mesterszakok megszüntetése, a 9. alaptörvény-módosítás és a „pedofiltörvény” recepciója kapcsán is példamutatónak tartja Orbán „gender”-politikáját.

Az AfD (és a német új jobboldali értelmiség), valamint az Orbán-rezsim (Körösényi et al. 2020) ugyanolyan diszkurzív stratégiát követ a „gender”-rel kapcsolatban, az eltérések nem ideológiaiak, hanem a politikai pozíció (kisebbség kontra alkotmányozó többség) által meghatározottak. Továbbá, ami az egyik országban történik, az a másik ország új jobboldali „gender”-politikájában diszkurzív keretfeltételként jelenik meg: az Orbán-rezsim belpolitikailag hasznosítja a centrumországokban, köztük Németországban, ténylegesen jelentkező LMBT-követeléseket; polarizáló retorikájának és válságnarratívájának ezek a hivatkozások kölcsönöznek empirikus hihetőséget. A német új jobboldal számára pedig az Orbán-rezsim a bizonyíték arra, hogy „van alternatíva.”

A két ország esetét vizsgálva az is kirajzolódott, hogy a genderellenesség jelenségét nem lehet sem mozgalom–ellenmozgalom (és kapcsolódó politikai szövetségeseik), sem mozgalom kontra állam keretben értelmezni. A jelenség ily módokon való konceptualizálása fontos szervezeti szempontokat hagyna figyelmen kívül. Például, az állam aktív szereplője lehet a genderellenességnek: így van ez Magyarországon és több más országban is (Krizsán–Roggeband 2020). Másrészt, a különböző szereplők váltogathatják is a szerepeiket, vagy több szerepet is betölthetnek egyszerre (például lehet valaki egyszerre propaganda-újságíró és értelmiségi, konzervatív civil szervezet [NGO] vezetője és radikális jobboldali párt politikusa). Harmadrészt, a különféle mozgalmi, szubkulturális és pártpolitikai szereplők gyakran ugyanazoknak a nemzeti vagy nemzetközi hálózatoknak a tagjai. A magyar esetben nem független civil szervezetek kooptálása zajlik, hanem vagy kifejezetten az állam által alapított szervezetekről (GONGO-król) van szó, vagy olyan szervezetekről, amelyek ideológiailag egy platformon állnak a kormánnyal, és emiatt – legalábbis a „gender”-ügyekben – természetes szövetségesei a kormánynak. Az állam

és a társadalom, illetve az állam és a civil társadalom viszonyának újradefiniálása zajlik, mindezzel kapcsolatban még fejlesztendő a fogalmi eszköztár. Konkrét kérdéscélpontjaimhoz ezért – a kifejezetten mozgalmakra kialakított fogalmi apparátus vagy a párt- és kormányzatfókusz alternatívájaként – a diskurzuskonföderáció fogalmát javasoltam, hogy a „gender”-ügyben szövetségre lépett, heterogén szereplői konstellációt megragadjam (Hajer 1993, Keller 2001, Edenborg 2021).

A KERETELEMZÉS EREDMÉNYEI

Négy tartalmi keretet elemeztem a német és a magyar radikális jobboldali genderellenes diskurzuskonföderáció beszédmódjában: a „nemek összemosása”-, az „ideológia”-, az „elnyomás”- és a „válság”-keretet. Ezek indoklásait (alkereteit) értelmeztem, és összevettem a valós progresszív genderaktivizmus és a *gender studies* trendjeivel, a releváns társadalom- és genderelméletek tükrében. Olyan elméleteket kerestem az empiriához, amelyek magyarázattal tudnak szolgálni a két esettel, illetve a két nemzeti eset közötti hasonlóságokkal és különbségekkel kapcsolatban, valamint azzal, hogy mi adja a két radikális jobboldali szereplőkönföderáció genderellenes politikájának és diskurzusának az empirikus hihetőségét.

Az első keret a „gender”-rel kapcsolatban a nemek összemosásának vádja. Arra voltam kíváncsi, hogy mennyiben vonatkozik a vád (1) a nők és férfiak egyenlőségével, (2) a homoszexualitással és (3) a transz- és nem bináris neműséggel kapcsolatos kérdésekre. Korábbi kutatásokkal összhangban (pl. Fodor 2021) én is azt találtam, hogy csak elvétve problematizálják „gender” alatt a nők és férfiak közötti egyenlőség ügyét. A homoszexualitás is viszonylag ritkább értelmezés; ha előfordul, akkor elsősorban az azonos neműek közötti házasságot és/vagy az azonos nemű párok általi örökbefogadást kötik a „genderideológiához”, nem pedig az azonos neműek közötti vonzalmat magát. A két vizsgált diskurzuskonföderáció a „genderideológia” kifejezését konzekvensen a transzneműségre és a nem bináris, egyénileg meghatározott nemi identitásokra érti. Mindent annak tükrében elemeztem, hogy a kurrens feminista és LGBT-politikában is különböző dolgokat értenek a szereplők gender alatt, például a női–férfi nemi szerepeket vagy szubjektív nemi *identitást*. Négy alkeretet azonosítottam annak alapján, hogy hogyan függ össze a jobboldali genderellenes szereplők számára a női–férfi nemi szerepek kulturális konstruáltságaként értelmezett gender és a nemi identitás, illetve az annak dekonstruálásaként felfogott gender: (1) a régi gender jó, az új rossz; (2) a régi és új gender egylényegűek, egyaránt rosszak; (3) a női és férfi nemi szerepek konstruáltságára, illetve a nők és férfiak egyenlőségére vonatkozó elméletek törték a transzneműséghez és nem bináris identitásokhoz vezető utat; (4) trójai falóról van szó: a nők és férfiak közötti egyenlőségre való hivatkozás félrevezetés, a cél a transzneműség bevezetése, illetve a nemek felszámolása.

A második keret az ideológia vádja, ami – a nemek összemosásával együtt – minden országban, ahol jelen van a genderellenesség, a fő értelmezés, tekintve, hogy az egész diskurzus a genderizmus, a genderelmélet és a genderideológia fogalmi köré szerveződik. Elsősorban a *gender studies* ügye kapcsán fogalmazódik meg az ideológia vádja mindkét országban, másodsorban a gyerekek szexuális felvilágosítása, illetve LGBT-kérdésekre való érzékenyítése kapcsán. Az ideológia fogalmát a szereplők nem dolgozzák ki, nem utalnak a több évtizedes ideológiakritikai irodalomra. Ideológiáról jellemzően annak hétköznapi értelmében beszélnek: manipulációs célú, hamis tudást értenek alatta. A genderideológiát hol totalitárius rendszerek ideológiáihoz hasonlítják, hol vallási meggyőződéshez.

A vizsgált radikális jobboldali szereplők jellemzően négy módon indokolják, hogy miért tekinthető ideológiának a gender: (1) Azért, mert kritikarezisztencia és immunizációs stratégiák jellemzik: kizárja a kritikát a

normatív elméleti kiindulópontok, valamint azok dogmatikus, zárt képviselése révén. (2) Azért, mert tagadja, hogy a biológiai tényezőknek hatása lenne a fiúk és a lányok, illetve a férfiak és a nők viselkedésére, pszichés működésére. (3) Azért, mert az a körülmény, hogy kritikai társadalomtudományról van szó, tudománytalanná teszi. (4) Azért, mert a nemek sokszínűségét, a transzneműséget és a nem bináris nemi identitásokat propagálja – és ez hamis tudás, hiszen két nem van.

Az 1. pontban felvetett kritikát annyira jogosnak találom, hogy a disszertáció egyik kiindulópontja is ez volt, nevezetesen az a megfigyelés, hogy a genderellenességet kutató szakirodalom jelentős részében a kritika, valamint a politikai célú démonizálás és homogenizálás szintjei normatív okokból összezsúsznak, és ez gátolja a megismerést, illetve potenciálisan katalizátora az antagonisztikus ellenreakcióknak is. Ezzel kapcsolatban, csakúgy, mint a 2. ponthoz kapcsolódó kérdések esetében olyan kritikákat vetnek fel az új jobboldali szereplők, amelyek a *gender studies*-on, illetve a feminista és LMFT-politikán belül is vita tárgyát képezik. Vagyis a kritika nem alaptalan, azonban a bírált jelenségek nem tekinthetők a mező egészére jellemzőnek.

A 3. pont egy több évtizede zajló tudománypolitikai vitához kapcsolódik, ami arról folyik, hogy lehet-e normatív pozícióból tudományt művelni. A *gender studies* – mint az összes, a kritikai elméletek talaján álló perspektíva – önképe szerint is ideologikus, abból a tudománykritikai meggyőződésből, hogy nincs a társadalmi struktúrákon és hatalmi viszonyokon kívüli tudás (Barát 2015, Lóránd 2006). Ezzel azt is állítja, hogy a magát elfogulatlanak, nem ideologikusnak láttató tudomány is ideologikus, csak nem tud róla, vagy szándékosan elfedi. A genderellenes szereplők nem ismerik el, hogy normatív pozícióból tudományt lehessen művelni.

Ideológia-e a gender a 4. vád értelmében? Amire a dolgozatban szorítkoztam, az egy – ahogy a frankfurti iskola képviselői neveznék – pozitivistá ideológiakritika, vagyis a hamis tudatot kizárólag episztemikus értelemben vizsgáltam: fennáll-e egy igaz-hamis értelemben eldönthető hamis tudás, vagyis egy tévedés állítások episztemikus státusával kapcsolatosan: például ténybeli tévedés; kognitív tartalomnak mondani valamit, ami empirikusan nem igazolható; értékítéleteket tényállításokként prezentálni; vagy egy társadalmi jelenséget természeti jelenségnek tartani (Geuss 1981). Az elemzésben arra jutottam, hogy a magukat transz- vagy nem bináris neműnek vallók politikai követeléseinek egy része az ideológia kategóriájába sorolható. A nemi diszfória vagy nemi inkongruencia mint mentális kondíció valós, és nem mindig kezelhető terápiával, tehát lehetséges, hogy bizonyos felnőtteknek kínálhat jobb életet a nemi átalakító műtét. Ezzel szemben a transz-, illetve nem bináris politikai követelések egy része ennek a kisebbségi és empátiát érdemlő pozíciónak a társadalmi elfogadtatásán túlmegy, amennyiben ontológiai állításokat tesz (Suissa–Sullivan 2021): nevezetesen azt állítja, hogy kettőnél több nem van; hogy a nemünk nem a testünktől függ; valamint hogy a nemet meg lehet változtatni. Episztemikus értelemben – mai tudásunk alapján – ideológiának nevezhető a gender ilyen monologisztikus és voluntarista megközelítése.

A harmadik keret, amit én elnyomás-keretnek neveztem el, tartalmazza azokat az állításokat, amelyek szerint a „gender” valamilyen módon kívülről ránk erőszakolt nézetrendszer. ENSZ, EU, USA, a „nyugat” – többféle eredete is lehet, a lényege az, hogy nemzetállam feletti, és a vád pedig az, hogy aláássa a nemzeti szuverenitást. E szerint a helyi politikai ellenfelek ezeknek a törekvéseknek a kiszolgálói. A német radikális jobboldalon utóbbiak elsősorban a „zöld-vörös mainstream” és a „hazug sajtó”-nak (*Lügenpresse*) titulált fősodorbéli média, Magyarországon pedig „az ellenzéki”, illetve liberális sajtó, valamint az ellenzék. A vád az utóbbiakkal kapcsolatban az, hogy ha ők kerülnének hatalomra, akkor nyugati mintára, illetve Brüsszel követelésének engedve jogszabályba, illetve gyakorlatba ültetnék a „gendert”. Ez az egyetlen keret a négyből, amelyet illetően számottevő különbséget találtam a magyar és a német diskurzusok között. Az általam elemzett német kere-

tekben nem került elő a kelet–nyugat különbségtétel és a gyarmatosítás vádja a „gender” kapcsán: megjelent ugyanakkor a nyugat, az USA, illetve az EU mint a nemzeti integritás és szuverenitás veszélyeztetői – a „gender” propagálásán keresztül is. Ezt a keretet az Európán belüli centrum–(fél)periféria egyenlőtlenségek összefüggésében elemeztem, amelyek Németország és Magyarország esetében nyugat–kelet-egyenlőtlenségekként artikulálódnak (Németországban ráadásul egy országon belül). Mind a gazdasági, mind a kulturális-szimbolikus, mind az episztemikus-tudományos aspektust illetően számos empirikus és elméleti kutatás született. Ez a három dimenzió a gender területén három témát illetően érhető tetten: a genderpolitika (Gregor 2017), a *gender studies* (Pető 2018), valamint a feminista és LMBT-aktivizmus (Barna et al. 2018). Ezek alapján úgy tűnik, hogy a külső elnyomás narratívája megragadja a genderellenesség egyik dimenzióját. A jobboldal projekciós felületként kínálja fel ezeket a megtapasztalt gazdasági, szimbolikus és episztemikus egyenlőtlenségek megragadására – amelyek ugyan nemcsak ennek a három genderterületnek a sajátosságai, de azokra is jellemzők, így alkalmasak ellenségképnek, a hierarchikus nyugat-kelet-viszonyoknak, az EU-kritikának vagy az USA-hegemoniának a szimbolizálására. Ez kölcsönöz ennek a narratívának empirikus hihetőséget.

A negyedik keretet a válság fogalmával fogtam egybe. A válság három tényező együttállásaként definiálható: fenyegetés (magas téték), bizonytalanság (bizonytalan a kimenet) és sürgősség (azonnali cselekvés szükségessége) (Boin et al. 2005). Ezt a két vizsgált diskurzusközpontú „gender”-beszédmódjában három dimenzióban tudtam megragadni: (1) a bizonyosságok elvesztése, (2) antropológiai forradalom, (3) a gyerekek. A válságmetafora a kezdetektől áthatja a „gender”-rel és a *gender mainstreaminggel* kapcsolatos diskurzust mindkét országban. De míg a német új jobboldal szabad szemmel megfigyelhető történésekre, törvényjavaslatok formájában megjelenő törekvésekre hivatkozik, amikor a „genderideológia” fenyegetéséről és válságról beszél, addig Magyarországon a nyugati folyamatok alarmista és hiszterizáló recepciójáról van szó, összekötve azzal az állítással, hogy az ellenzék esetleges hatalomra kerülése esetén elkerülhetetlenül áldozatul esnének a gyerekek, a magyar kultúra, illetve a Magyarország által őrzött európai civilizáció. A dolgozatban ezért amellett érveltem, hogy egyrészt földrajzi szempontok is befolyásolják, hogy válságnak tekinthető-e a „gender” és az a jelenség-halmaz (*cancel culture*, individualizált interszekcionalitás, pl. Suissa–Sullivan 2021, Csányi–Kováts 2020), amelyekbe ágyazódik, vagyis nem mindegy, hogy hol zajlanak az ellenzett folyamatok: belföldön vagy valahol másutt. Másrészt normatív szempontokról is szó van, amelyek azonban nem kétpólusúak: nem feltétlenül helyezhetők el a különböző kérdésekben egy konzervatív–progresszív tengelyen.

A DOLGOZAT ELMÉLETI EREDMÉNYEI

Az összehasonlító empirikus folyamat- és keretelemzés alapján a dolgozat elméleti következtetéseit Chantal Mouffe és Ernesto Laclau elméleti meglátásai (Laclau–Mouffe 1985, Laclau 2007), illetve Mouffe (2005) agonizmus és antagonizmus fogalmai mentén foglaltam össze, amelyek segítségével nézetem szerint számot lehet vetni a „gender” politizálásának mindhárom funkciójával (ellenségkép, hegemonia és reflexió) a két vizsgált diskurzusközpontú beszédmódjában. Az empiria alapján kijelenthető, hogy a genderellenesség nemcsak ellenségkép és hegemoniatörekvés, hanem reflexió is. A radikális jobboldal sokszor rémületkeltő, torz és túlzó állításainak empirikus hihetőséget kölcsönöznek a valós jelenségek. Illetve, úgy is lehet fogalmazni: a magyarországi jobboldali genderellenes keretek diszkurzív lehetőségstruktúrái a centrumországok – köztük Németország – progresszív követeléseit.

Az úgynevezett progresszív oldal az emberi jogi konszenzusra – vagyis egy depolitizált, moralizáló állításra – hivatkozva bizonyos politikai álláspontokat eleve illegitimnek, „fób”-nak, kirekesztőnek bélyegez. A progresszív hegemoniatörekvés része tehát az is, hogy követeléseiket emberi jogoknak, ezáltal minimálkon-

szenzusnak deklarálják, amit megkérdőjelezni az emberi jogok megkérdőjelezésével lenne egyenértékű: ez ugyanolyan lejárató és démonizáló nyelvi stratégia, amilyenek az alkalmazását a jobboldal esetén beazonosítanak. Ezzel viszont a pluralizmus agonisztikus dinamikája nem léphet működésbe, ami a lefojtott konfliktusok antagonisztikus felszínre töréséhez vezet, illetve ahhoz, hogy a jobboldali, ellenhegemoniára törekvő politikai erők ezeket antagonisztikus formában politizálják, beépítik saját rövid és hosszú távú politikai céljaikba. A liberális demokrácia konszenzusalapú elgondolásának szerves része a politikai konfliktus patológiaként látatása, ezzel az agonizmus és az antagonizmus összemossa (Horváth 2016). Mindez a „gender”-t illetően is jelentkezik, olyan értelemben, hogy a gender fogalmával dolgozó kutatók és aktivisták hajlanak bármilyen kritikát az antidemokratikusság vádjával illetni. Ehhez kapcsolódóan Mouffe nyomán a genderagonizmus és a genderantagonizmus kifejezéseit vezettem be.

A genderagonizmus jelöli azt a diszkurzív teret, ami annak elismerésén alapul, hogy a politika konfliktusos; hogy sem nem lehetséges, sem nem kívánatos cél a konszenzus; hogy különböző hegemon projektek vetélkednek – az úgynevezett progresszív oldalon is (akár bevallottan, akár bevallatlanul); és annak elismerésén is, hogy a „mi” megfogalmazásához, illetve a politikai identitáshoz „ők”-re is szükség van. Az utóbbi típusú viszonyoknak azonban nem kell szükségszerűen szimmetrikusnak lenniük, vagyis nem biztos, hogy az egyik oldal „mi”-je a másik oldal „ők”-je, illetve fordítva. Sőt, egyetlen „mi”-hez tartozhat több „ők” is. Például a konstruktivista, genderkritikus feminista oldal egyszerre határozza meg magát a jobboldallal és a transznenűek és nem binárisként azonosulók követeléseit képviselő oldallal szemben, anélkül, hogy azt állítaná, hogy a két ellenfél egyetlen egy homogén „másik” volna. A genderellenesség a genderagonizmus keretén belül tehát a feminista vagy LMBT-aktivizmus egyes követeléseinek, illetve a *gender studies* egyes elméleteinek kritikáját jelenti, jöjjön ez a kritika akár a mozgalmakon vagy a tudományágon belülről, akár pedig kívülről, a fogalmak és a politikai célok hasznosságával, egyes elméleti megközelítések vagy konkrét tanulmányok tudományos értékességével kapcsolatban. És mivel nem minden diskurzus csupán, a genderagonizmus keretében legitímen felvethetőek olyan kérdések, hogy mikor mi tekinthető fenyegetésnek, forradalomnak, külső kényszernek vagy gyerekveszélyeztetésnek. Vagyis pusztán az a tény, hogy a tétek magasan vannak meghatározva – ami mobilizációs és identitásképző célt szolgál –, az állításokat nem cáfolja szükségszerűen.

A genderantagonizmus esetében azonban a genderellenesség a közös politikai teret vitatja el politikai ellenfeleitől, illegitim ellenségekként állítva be az ellenfeleket, akik „ránk” törnek, és ezért „velük” szemben minden eszköz bevetése megengedett, sőt, szükséges is lehet. Az ebben a keretben mozgó szereplőknek nem célja az antagonisztikus konfliktus pluralizmuskonformmá szelídítése; kimondottan a „mi” és az „ők” homogenizálásában érdekeltek, amiben a „mi” a morálisan jó, az „ők” pedig a morálisan rossz. A genderantagonisztikus beszédmód célja a homogénnek megrajzolt Másik lejáratása, nevetségessé tétele vagy kozmikus, a közösségre törő ellenséggé nagyítása – vagyis kiírása a politikai közösségből. Az ilyen értelemben vett genderellenes gyakorlat – mivel antipluralista – antidemokratikusnak tekinthető.

A német és a magyar radikális jobboldal genderellenes diskurzusának szereplői nem sorolhatóak be egyenesen a genderagonizmus vagy a genderantagonizmus kategóriába. Ha valós politikai törekvésekkel vetnek számot, és azokat bírálják – higgadtan vagy polemikusan, hegemoniális célokat követve, vagy csak egy konkrét ügyre reagálva –, akkor a politikait agonisztikus módon fogják fel. A határátlépés egyrészt a homogenizálásban ragadható meg, vagyis annak állításában, hogy minden *gender studies*-kutató, minden gender-szakpolitikus, minden feminista és minden LMBT-aktivista, minden a *másik* oldalhoz tartozó politikus azonos ideológiát képvisel, és ugyanahhoz a lobbizhoz tartozik. Másrészt a démonizáló és polarizáló gesztusban, vagyis az ellenfelek ellenségként való megrajzolásában és bűnbakká tételében. Harmadrészt pedig megragadható a diskurzuson

túl, az ellenségképzés antidemokratikus gyakorlatokat legitimáló praxisában; ilyen a politikai ellenzék, illetve a szexuális és nemi kisebbségek méltóságának elvitatása, a politikai beavatkozás (vagy annak követelése) a tudomány területén, (Magyarországon a kormányzattal, Németországban a szélsőjobboldallal szemben) kritikus civil szervezetek zaklatása és támadása.

A genderagonizmus és a genderantagonizmus között a különbség tehát nem a kritika tartalmában rejlik, hanem a diskurzusnak a demokráciához való viszonyában. Ezen kívül, amint arra a reflexió dimenziója rávilágít, nem kizárólag a radikális jobboldali szereplőkön múlik, hogy a két konfigurációból melyik érvényesül.

Az agonisztikus konfliktusok létjogosultságának morális regiszterben történő elvitatása a progresszív oldalon kitermeli a maga antagonisztikus ellenállását. A „genderideológia” elleni küzdelem ennyiben a progresszív oldal hegemon törekvéseire és diszkurzív stratégiáira adott válasz is. Ebben viszont a radikális jobboldali szereplők nem mouffe-i, hanem schmitti konfliktuskeretet és politikai stratégiát követnek, vagyis nem ellenfélként, hanem ellenségként tekintenek a „genderistákra”.

KONKLÚZIÓ

A dolgozattal az volt az ambícióm, hogy a német–magyar összehasonlítás, illetve a gyenge konstruktivista szemlélet révén magyarázatot adjak a terület kutatásának eddigi vakfoltjaira, és pontosabban megértsem a német és a magyar esetet, valamint a két eset nemzeti kontextuson túlmutató elemeit. A materiális és a diszkurzív közötti kölcsönhatást vizsgálva egyszerre elemeztem a politikai folyamatot és a politikai szereplők „gender”-rel kapcsolatos keretezéseit, illetve a keretezések tartalmát és a tartalmak diskurzuson kívüli vonatkozásait.

A keretek és a politikai folyamat együttes elemzése révén vált felismerhetővé az a három funkció, amit a „gender” antagonizálása a két radikális jobboldali diskurzuskoalíció politikájában betölt: ellenségkép, hegemonia és reflexió. Az azonosított funkciókat visszaintegráltam az elemzésbe: a folyamatokat és a keretezéseket már a funkciókat szem előtt tartva elemeztem, illetve írtam újra. A készülő elmélet vezette a további empiriagyűjtést, és az újabb empiria szolgált a készülő elmélet ellenőrzésére. Mindezek során a megalapozott elmélet iteratív szemlélete és módszertana vezetett; a keretek azonosításában, a keretelemzés és a folyamatkövetés közti dialektikus kapcsolat fenntartásában is.

Az alkalmazott módszertani trianguláció és elméleti magyarázatadás nyomán a három fő dimenzió azonosítása, valamint az ezek közötti kapcsolódások feltárása a kutatásom legfőbb eredménye. Ellenségkép, hegemonia, reflexió: e három dimenzió együttes figyelembevételére van szükség a genderellenesség értelmezéséhez a két vizsgált országban. Az első két dimenzió a kínálathoz és a genderen túli tartalmakhoz, a harmadik a kereslethez és a gender tartalmához tartozik. Ha csak az első dimenzió vagy az első és második dimenzió van a fókusz, akkor figyelmen kívül marad, hogy miért lehet ellenségkép, illetve hegemoniaharcban bevethető a gender fogalma. Ha csak a harmadik dimenzióra szűkítjük a kérdést, akkor viszont nem vesszük figyelembe, hogy a progresszív követelésekkel szembeni tiltakozás populista hatalomgyakorlásba, illetve hatalmi törekvésbe ágyazódik, vagyis szelektál, dramatizál, homogenizál, polarizál. Ha a visszacsapás-érv jegyében a patriarchális, heteronormatív hegemonia megtartására korlátozódónak tartjuk a hegemonia és a reflexió dimenzióit, akkor figyelmen kívül hagyjuk, hogy a centrumországokban az utóbbi öt-tíz évben jelentkező progresszív törekvések és jogalkotási kezdeményezések mindezen túlmutatnak. Ezért van szükség mindhárom dimenzió befogására: hogy az új jobboldali szereplők rövid és hosszú távú politikai céljait is értsük, ugyanakkor arra is választ adhasunk, hogy mely valóságselemek jelentik azt a diszkurzív lehetőségstruktúrát, aminek a talajára hullva a polarizáló, megbélyegző vádak empirikus hihetőséget kapnak.

HIVATKOZÁSOK

- Balogh L. (2020) The Ratification Status of the Council of Europe's Istanbul Convention Among EU Member States. *MTA Law Working Papers*, 7. Elérhető: <https://jog.tk.mta.hu/mtalwp/the-ratification-status-of-the-council-of-europes-istanbul-convention-among-eu-member-states> [Letöltve: 2022-04-13].
- Barát E. (2015) Gender-ideológia kontra feminista ideológiakritika. In Bolemant L. (szerk.) *Nőképek kisebbségben. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről*. Pozsony: Phoenix PT, 49–54.
- Barna E. – Csányi G. – Gagyí Á. – Gerőcs T. (2018) A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából. *Replika*, 108–109. szám, 241–262.
- Benford, R. D. – Snow, D. A. (2000) Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology*, 611–639. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.611>
- Betlen A. – Krizsán A. – Zentai V. (2009) *Partszéről a fősodorba. Gender Mainstreaming Kézikönyv*. Szociális és Munkaügyi Minisztérium. Elérhető: https://konszenzus.org/wp-content/uploads/2014/07/Gender_mainstreaming_kezikonyv.pdf [Letöltve: 2022-04-13].
- Boin, A. – 't Hart, P. – Stern, E. – Sundelius, B. (2005) *The Politics of Crisis Management. Public Leadership under Pressure*. Cambridge University Press.
- Csányi G. – Kováts E. (2020) Túl az excelszempléteű feminizmuson. Az interszekcionalitás koncepcionális és politikai kihívásai ma. *Társadalmi Nemek Tudománya e-Folyóirat*, 1, 39–66. Elérhető: <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33941> [Letöltve: 2022-04-13]. <https://doi.org/10.14232/tntef.2020.1.39-66>
- Edenborg, E. (2021) Anti-Gender Politics as Discourse Coalitions: Russia's Domestic and International Promotion of „Traditional Values”. *Problems of Post-Communism*, 1–10. október 15. <https://doi.org/10.1080/10758216.2021.1987269>
- Fodor É. (2021) *The Gender Regime of Anti-Liberal Hungary*. Palgrave.
- Fuchs, Ch. – Middelhoff, P. (2019) *Das Netzwerk der neuen Rechten. Wer sie lenkt, wer sie finanziert und wie sie die Gesellschaft verändern*. Rowohlt Verlag.
- Gerő M. (2020) Elzárkózás és fojtogató ölelés. A civil szervezetek és az állam átalakuló kapcsolata az erősödő kontroll korszakában. In Fejős A. – Szikra D. (szerk.) *Támogatás és támadás. Női civil szervezetek az illiberális demokráciában*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, 8–30.
- Geuss, R. (1981) *The Idea of a Critical Theory. Habermas and the Frankfurt School*. Cambridge University Press.
- Gregor A. (2017) Who is for sale? Challenging the commodification of gender equality in the European Union. In Kováts E. (szerk.) *The Future of the European Union Feminist Perspectives from East-Central Europe*. Friedrich-Ebert-Stiftung, 9–20. Elérhető: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14210.pdf> [Letöltve: 2022-04-13].
- Hajer, M. A. (1993) Discourse Coalitions and the Institutionalization of Practice: The Case of Acid Rain in Great Britain. In Fischer, F. – Forester, J. (szerk.) *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning*, Durham and London: Duke University Press. 51–84. <https://doi.org/10.1215/9780822381815-003>
- Hark, S. – Villa, P.-I. (szerk.) (2015) *Anti-Genderismus. Sexualität und Geschlecht als Schauplätze aktueller politischer Auseinandersetzungen*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Horváth Sz. (2016) Konfliktus és demokrácia: Érvek a konfliktusok politikai jelentősége és korlátozásuk szükségessége mellett. *Metsztek*, 2, 8–24. <https://doi.org/10.18392/metsz/2016/2/4>
- Keller, R. (2001) Wissenssoziologische Diskursanalyse. In Keller, R. – Hirsland, A. – Schneider, W. – Viehöver, W. (szerk.) *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse. Band I. Theorien und Methoden*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 113–143. https://doi.org/10.1007/978-3-322-99906-1_5
- Körösenyi A. – Illés G. – Gyulai A. (2020) *Az Orbán-rezsim. A plebisciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata*. Osiris.
- Krizsán A. – Roggeband, C. (2020) A nőjogi mozgalmak és az állam viszonya a beszűkülő demokráciákban. In Fejős A. – Szikra D. (szerk.) *Támogatás és támadás. Női civil szervezetek az illiberális demokráciában*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, 31–57.
- Kuhar, R. – Paternotte, D. (szerk.) (2017) *Anti-Gender Campaigns in Europe. Mobilizing against Equality*. Rowman & Littlefield.
- Laclau, E. (2011[2007]) *A populista ész*. Noran Libro.
- Laclau, E. – Mouffe, Ch. (2014 [1985]) *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. Verso.
- Lóránd Zs. (2006) Nemi identitás és nemi szerep a Fidesz diskurzusában. In Szabó M. (szerk.) *Fideszválság*. Budapest: L'Harmattan, 75–95.
- Mikecz D. (2018) *A globalizációkritikus mozgalom Magyarországon. Zöldek, pacifisták, házfoglalók*. Budapest: L'Harmattan.

- Mouffe, Ch. (2011 [2005]) A politika és a politikai [ford. Horváth Sz.]. *Századvég*, 60. szám, 25–48.
- Pető A. (2018) Eastern Europe: Gender Research, Knowledge Production and Institutions. In Kortendiek, B. – Riegraf, B. – Sabisch, K. (szerk.) *Handbuch Interdisziplinäre Geschlechterforschung*. Wiesbaden: Springer VS, 1535–1545.
https://doi.org/10.1007/978-3-658-12500-4_153-1
- Rawluszko, M. (2019) And If the Opponents of Gender Ideology Are Right? Gender Politics, Europeanization, and the Democratic Deficit. *Politics & Gender*, 2, 1–23. <https://doi.org/10.1017/s1743923x19000576>
- Salzborn, S. (2017) *Angriff der Antidemokraten. Die völkische Rebellion der Neuen Rechten*. Beltz Juventa.
- Wagner, Th. (2017) *Die Angstmacher. 1968 und die Neuen Rechten*. Aufbau Verlag.
- Weiß, V. (2017) *Die autoritäre Revolte. Die Neue Rechte und der Untergang des Abendlandes*. Bundeszentrale für politische Bildung.
- Weiss, M. L. – Bosia, M. J. (2013) *Global Homophobia: States, Movements, and the Politics of Oppression*. Chicago, Illinois: University of Illinois Press.

„MERT HÁT MÉGIS EGY POLGÁRLÁNY VOLTAM”

IN MEMORIAM H. SAS JUDIT

Az interjú Kovács Éva készítette Budapesten 2010. február-május között a 20. század Hangja Archivum és Kutatóműhely megbízásából^{1}*

SZERKESZTETTE: VAJDA RÓZA² ÉS KOVÁCS ÉVA³

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.91>

Zsidó kispolgári családból jöttem, [a felmenőim] ungváriak. Édesapám utazóügynök volt, egy nagyon energikus és izgatott lény. Érettségi táján valamiért összeveszett az osztályfőnökével, és egy barátjával együtt megfogták [az osztályfőnököt] és az Ung folyóba kicsit beletették. Ennek következtében apámat természetesen kizárták a gimnáziumból és az érettségiből is. Kereskedőcsaládból jött, ahol kellett volna leérettségizni. Na de hát, emiatt az ungi kaland miatt a dolog nem jött össze. Aztán átkerült Budapestre, és így lett utazóügynök, mert nem tudott továbbtanulni. Egy joviális polgár lett belőle. És elvette az édesanyámat, aki gyönyörű lány lehetett. Még öregasszonynak is gyönyörű volt. Ő egy zsidó rabbicaládba született, mégpedig, ahogy mondják, ez egy nagyon híres zsidó rabbicalád volt, az úgynevezett Jungreiszek.⁴ A nagypapám is rabbinak készült, de miután egy baromi életvidám ember volt, ezt nem nagyon folytatta. Életemnek meghatározó személyisége ez a Jungreis József nevezetű nagypapa. Volt neki egy száküzlete. És nagyon szeretett kártyázni. Amikor jól ment a kártya, akkor megvolt az üzlet, amikor rosszul ment a kártya, akkor eladódott az üzlet.

Nagyon meleg, szép emlékeim vannak a nagypapámról. Óriási figura volt. Mindig bibliai történeteket mesélt nekem, de meseként. Tehát nem hagyományokat: a hagyományokat azokat élték és még valamennyire élették velünk, [bár] pontosan tudták, hogy két emelettel följebb ez nem működik, de valahogy mégis belénk ivódott. Az egyik ilyen mese a sófár⁵ kürtje volt, amikor a zsidók körbejárták a zsinagógát és ha megfújták a sófár kürtjét, és fújták, fújták, fújták, akkor legyőzik az ellenséget. Na, most ez rám olyan hatással volt tizenéves koromban, azonosítottam Lehel kürtjével,⁶ szóval nem összetévesztettem, [számomra a kettő] egy volt: kürt, kürt, fújják, sófár kürtje, Lehel kürtje, és akkor minden jó történik. Ez úgy esett le nálam, mint valami forradalmi cselekedet. Hogyha megfújjuk a kürtöt, akkor minden megváltozik. És hát fújni kell. Sokkal később realizáltam, hogy tettem [ezt] magamévá, mint gondolkodásmódot. Mintegy személyiségvonást. A tenni akarást.

Na, ebbe a családba született az anyukám a két testvérével. Egy bátyjával, aki énekesnek készült, aztán újságíró lett, egy jó nevű újságíró anno, a két világháború között. És a Juliska nénivel, az én nagynénémmel, aki viszont egy kövér, rosszul sikerült, vagy – fogalmazzunk így – nem olyan jól sikerült [gyerek volt], akit már nem tudtak iskoláztatni. Tehát még az anyámat is iskoláztatták: polgárit és kereskedelmit végzett, ami óriási dolog

1* Lásd: <https://20szadhangja.tk.hu/szakmatortenet/h-sas-judit>.

2 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási Dokumentációs Központ.

3 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet.

4 Vélhetően Jungreis Sámuelről van szó: Jungreis Sámuel Dávid halévi, rabbi, szül. 1837., megh. 1894. Előbb Deutsch Aharon Dávid balassagyarmati rabbinál tanult, majd innen Szofer Ábrahám Binjamin pozsonyi rabbi jesivájába került, 1868-ban elfoglalta a fehérgyarmati rabbiszéket, ahol haláláig nagy hírű jesivát vezetett (vö.: Magyar Zsidó Lexikon 1929:439).

5 A sófárt a *ros hasanakor*, a zsidó újév ünnepén fújják meg.

6 A legenda szerint Lehel kürtje Lélnek (más írásmód szerint Lehelnek), Árpád nagyfejedelem leszármazottjának, a kalandozó magyar hadak egyik vezérének kürtje. A magyar irredenta kultusz egyik lényeges eleme volt a két világháború között.

volt. [...] Az egész család [egy házban élt], a nagyszülők az első emeleten, Juliska néni és Ármin bácsi a második emeleten, mi meg a harmadik emeleten laktunk a mai István úton. Oda születtem én.

Apám nagyon olvasott ember volt, az István úti lakásunk tele volt könyvvel. Meg a pipatóriummal. A hét nagy részében nem volt otthon. Mint Willy Loman,⁷ ment a zsákokkal, könyveket árult. Amikor aztán hétvége volt, és otthon volt, akkor meg voltak a civil egyesületek. Többek között az Utazók Egyesülete. Hétvégén oda jártak, kiöltözve, apám szivarral a szájában, anyám gyönyörűen, nagy kalapokkal meg mit tudom én, mentek az Utazók Egyesületébe. Volt egy nővérem, aki huszonhárom évesen meghalt, közvetlenül a háború után. Mi ketten voltunk testvérek. Hat évvel volt idősebb nálam. A nővéremet [a szüleim el]vitték az utazók báljára, gyönyörű sárga taftruhában, amit én iszonyatosan irigyeltem. Miután hat évvel fiatalabb voltam, se taftruha, se bál, se semmi az ég egy világon.

Fura házasság volt a [szüleimé], olyan értelemben, hogy nagyon szerették egymást, az apám nagyon féltékeny volt az anyámra. Tehát rengeteget veszekedtek, rengeteg volt konfliktus, és miután az anyám volt a gyengébb, mindig az anyám volt az, akinek drukoltunk.

Az István úti egy ilyen körfolyosós ház [volt], lenn a földszinten ugye egy udvar. Laktak ott mindenfélék. Mellettünk például a harmadik emeleten egy királyi bankkerületi főigazgató. Tehát vegyes volt a ház. Ennek ellenére a sátoros ünnepekkor⁸ háncsokból meg pálmalevelekből meg mi a csudából, már nem emlékszem rá, az udvaron sátrat építettek. Már nem emlékszem, hogy hogy reagált a szomszédság, de hát nyilván eltűrte, mert az ott volt. Volt egy rossz élményem. Már nem emlékszem rá, hogy az milyen ünnephez kötődött. Volt valamilyen ünnep, ahol a kakast forgatták.⁹ A nagymama forgatta a konyhában a kakast, aki üvöltött. De hogy azt mért kellett, hogy milyen hagyomány volt, fogalmam nincs róla, nem tudom, csak arra a riadalomra emlékszem, hogy az valami rémes volt. A másik ilyen, ami nem ment a fejembe – és azt hiszem, nem kérdeztem meg a nagypapát, hogy meg ne bántsam –, hogy ugye szombaton nem szabad munkát végezni. Ennek következtében náluk, tehát ha lementem az első emeletre, akkor nem szabad volt csöngetni. Na most föl nem fogtam, hogy dörömbölni az miért kisebb munka, mint csöngetni.

Nagymama elegáns volt, gyöngyökkel, izével, minden. Ő zárkózottabb ember volt. Részben zárkózottabb, részben nem ő volt meghatározó. Szóval ez a furcsa, érdekes személyiség, [a nagypapa], ez volt a meghatározó. Nagymama intézte a háztartást.

Volt egy történet. Hat éves voltam, első elemista, és valamilyen oknál fogva a számárpadba ültettek. Rosszalkodtam. Na most ezt a számárpadot én nem mondtam el otthon. Úgy gondoltam, hogy ezt jobb, ha nem tudják. Az volt a menetrend, hogy vasárnap délelőtt az Andrassy úton korzózunk. Én messziről láttam, hogy szembejön egy osztálytárs. És akkor úgy gondoltam, hogy kiderülhet ez a számárpad, tehát jobb, ha én mondom meg most. Ott, az Andrassy úton, ezt sose felejttem el. Nem volt divat a felpofozás, ez volt az egyetlen [alkalom], hogy az apám megpofozott. És nem a számárpad miatt, hanem mert hazudtam, vagy nem mondtam meg. Na most ez a pofon, ez felejthetetlen. Az Andrassy út közepén. Felejthetetlen pofon volt.

Nagyon büszke volt ránk az apám. Vannak képek: én egyéves, a nővérem hatéves. És [apánk] rettentő büszke. De miután nagyon keveset volt otthon, és nagyon korán meghalt, nem igazán ő határozta meg az életünk.

7 Utalás Arthur Miller Az ügynök halála (1949) c. színművére.

8 A *szukkót* (=sátoros ünnep a zsidó vallásban) hét napon át tart, zárásaként a nyolcadik napon a *Smíni aceret*, vagyis az őszi záróünnep követi. Több vidám vallási szertartás, sok ének és tánc kíséri az örömnünnepet.

9 A *Kapóró*, *kápará* engesztelést, engesztelő áldozatot jelent, *jom kippur* idején kellett a kakast előírt imák mellett a fej fölött megforgatni. A népszokás értelme az volt, hogy a bűnbánat hangulatába ringassák magukat a résztvevők, bár a rabbik már a 19. század végén elvetették e hagyományt (vö.: Magyar Zsidó Lexikon 1929:452).

Azon túl, hogy a könyvek meg azok a történetek meg a polgári életmód. Hogy ott az ebédlőben a nagy, ovális asztal, akkor még háztartási alkalmazott, a pipatórium. Ennek a léghőmérséklet megmaradt, persze, és nyilván hatott az emberre, de hát nagyon koránt elment. [Megbetegedett] a szívével. Infarktust kapott. Nem azonnal vitte el, az elsőből még úgy valamennyire rendbe jött, és akkor volt egy második, a kórház. Tőlem búcsúzott legutoljára. Az első zsidótörvény után kapta az első infarktuszát. Nem tűrte el a megaláztatást, a megkülönböztetést. Nem nyugodott bele a dolgokba. Nem tartom véletlennek, hogy az első zsidótörvény után így reagált a szervezete.

Édesanyám ekkor nagyon fiatal volt, és hát a legnehezebb éveiben. Ugye, ő egy úri asszony volt, vagyon, tartalékpénz ugye nem volt, úgyhogy beállt és biztosítási ügynökként dolgozott '44-ig, aztán tisztviselő [lett]. [A nővérem és én] mind a ketten a zsidó gimnáziumba jártunk. Ő volt a szép, a jó tanuló. Én magamat nagyon csúnyának láttam, és én voltam az abszolút lázadó, rossz tanuló. A nővérem leérettségizett. Egyetemre nem mehetett, a zsidótörvény kapcsán. Megtanult varrni. A nagynéném, ez a Juliska néni volt a varrónő. Egy ideig varrt. Aztán semmi nem volt a háború után. '45 végén meghalt [balesetben]. '43-ban férjhez ment, nagyon korán, tizenkilenc éves korában, és akkor [nemsokára] már született a Péter. Még az apám élt, mikor eljegyezték egymást. Tehát a gyűrűt még az apám [vette]. Nem volt már nagy esküvő. Olyannyira nem, hogy nem is emlékszem rá.

Apám halála után ahhoz a polgári jóléthez képest, amilyenben tizenhárom éves koromig éltem – háztartási alkalmazott, nagyon szép polgári lakás, pipatórium, mit tudom én, nyári nyaralás, szóval egy jómódú polgári család – egy nagyon szegény család lettünk. És én apa nélkül, egy ilyen nagyon lázadó gyerekként fogtam magam, tizenhetedik éves voltam talán, és otthagytam a gimnáziumot. Akkor kerültem valahogy a mozgalomba, és mozgalmi felbuzdulásból – ez nagyon komikusan hangzik – beálltam szövőgyári munkásnak. Ez valahol Erzsébeten volt. Az a kispolgári zsidó kislány odaállt a gép mellé. Vetélőnek hívták a gépen azt az izét, amit szippantani kellett. No, most otthon inni sem volt szabad a pohárból egymás után, ehhez képest ez borzasztó volt nekem. Csak arra emlékszem, hogy ott állok a szövőszék mellett, és az a szörnyű szippantás. És minden egyes szippantáskor hányinger. De azért én szippantottam és énekeltem a mozgalmi dalokat. El tudom képzelni, hogy azok a szövőgyári munkások mégis hogy tekintettek erre a valahonnan idecsöppent lányra. Ami érdekes volt, hogy már akkor sem volt szabad ilyen fiatal gyerekeknek éjszakai műszakban dolgozni, de estiben igen. Amikor nem délutáni műszak volt, akkor este tízre otthon kellett lenni. Volt akkoriban egy dal, hogy *„minden rendes úrilány alszik este tíz után, mert a randevúhoz épp elég a délután. Ötkor bárhová mehetsz, hatkor Óbudán lehetsz. Hétkor eldobhatod már a régi elveket, de a lényeg, hogy este tízkor otthon legyél”*. Ez egy marha jó kuplé, és akkor az anyám ehhez tartotta magát. Hogy minden rendes úrilány alszik este tíz után. Tehát amikor nem volt éjszakai [műszak], akkor nekem este tízre otthon kellett lenni.

A munkások a séta után leginkább a kocsmába mentek. Hát én úgy féltem az éjszakai emberektől, hogy azt el nem lehet mondani, de azért fölültem a biciklire és hazabicikliztem. Az anyám teljesen odavolt. És baromi okos asszony volt: nem letiltott, mert tudta, hogy velem azzal az éggel egy világon semmire nem megy, hanem azt mondta, hogy én nagyon rosszul tartom magam, menjünk el egy ortopéd orvoshoz. Elvitt az orvoshoz, aki azt mondta – aztán kiderült, hogy ezt előzőleg megbeszélték –, hogy én nyugodtan csináljam ezt a szövőnőiséget, de akkor számoljak azzal, hogy egy éven belül púpos leszek. Ez azért elég riasztó volt, úgyhogy ettől a púpososságtól előrejelzéstől nagyon gyorsan otthagytam a szövőgyárat és visszamentem a gimnáziumba.

Hát a Korányi egy nagyon jó iskola volt. Egyébként Heller Ági ugyanoda járt, két évvel lejjebb, voltak közös tanáraink. Sokat kaptam én ettől az iskolától. Bár egyfolytában volt egy harc, mint mondtam, hogy én voltam a rossz tanuló, és a nálam hat évvel idősebb nővérem volt a „bezzeg” lány. '44-ben jártam a negyedik gimnáziumba,

de '45-ben érettségiztem le, mert közbejött sajnálatos módon ez az időszak. (...) Volt a nővéremnek a férje – őt nem hagyhatom ki –, aki tulajdonképpen az én pótapám volt. Persze sokkal fiatalabb, mint a saját apám. Egy Debrecenből jövő, nagyszerű építészmérnök. Azt a kultúrát, ami az én alapkultúrámmá vált, azt tőle kaptam. [Őt] '44-ben elvitték munkatáborba. Illetve Pesten volt munkatáborban, de a nálunk lakó albérlőnek sikerült följelentenie a nyilasoknál, és megkeresték és agyonverték. A háború után tudtuk meg [hogy agyonverték], mert az egyik főhadnagy, rendes ember volt, aki tanúja volt ennek, az a háború után megkeresett bennünket. És ő mondta el, hogy ki volt az, aki följelentette. (...) A sógorom szülei várták haza. Mi már tudtuk. Ők várták. Aztán meg már nem várták. Tehát a sógorom szülei sose tudták meg.

[A nővéremék kislánya], Péter, '43-ban született. És '45-ben a nővérem ment volna le ennivalóért egy teherautón, és a teherautót elütötte a villamos. Úgyhogy a nővérem ott, úgy halt meg. Péter két és fél éves volt akkor, mi neveltük fel. Ő az orvos fiam, Hajós Péter.

[A szövőgyári időszak] megerősítette bennem azt az akaratosságot, önállóságot, amire aztán egy vagy másfél év múlva nagy szükségem is lett. Tehát, hogy én tudok a saját lábamon állni. Mit tudom én, nagyon jól emlékszem rá, hogy '44-ben, mielőtt fölmentünk a Sváb-hegyre, és ott volt a csecsemő és az anyám, és akkor még nem tudtuk, hogy a sógoromat agyonverték, és én voltam az, aki ott álltam a szoba közepén és kieroszakoltam, hogy menjünk el hazulról. Tehát egyfajta személyiséghez egy plusz tartást feltétlenül adott. '44-ben – ez is novellába illő történet – Péter, ugye, másfél éves volt. És úgy hírlített, hogy van egy csecsemőotthon, ahol talán nagyobb biztonságban lenne. Valami súlyos bélhurutot összeszedett, és még akkor volt egy nagyon jó gyerekorvos, akihez a nővérem hordta Pétert. Még ahhoz el tudta vinni, és ott valamennyire kezelték, de [amikor] már nem lehetett, akkor nem tudom, kinek az ötlete [volt], vagy hogyan alakult, hogy ott [a csecsemőotthonban] jól el tudják látni. Valamilyen svájci Vöröskereszt csecsemőotthon volt. Aztán jött a nyilas terror, és anyám elment megkeresni, hogy visszahozza. [A városban] se én, se a nővérem nem mozogtunk. Az anyám mozgott, mert az anyám úgy nézett ki, mint egy *Grätchen* – szőke hajjal, kék szemek – és ő csillag nélkül [járt-kelt]. És amikor a Pétert ki akarta hozni, nem tudta, mert igazoltatták. Úgy került a téglagyárba.

Nekünk a nővéremmel ki kellett hurcolkodni a István úti, addigra már csillagos házból. Álltunk a kapuban, és jöttek a nyilas suhancok, hogy akkor ők elvisznek bennünket a téglagyárba. Én akkor – mint mondtam, nagyon hangos, lázadó, önkontroll nélküli fiatal lány voltam – elkezdtem velük üvöltözni, hogy engem lehet, de a nővéremet nem! Mert a nővérem csecsemője ott van a szomszéd házában. Hát nem volt ott a szomszéd házában, de elengedték. Engem meg tényleg elvittek, illetve el kellett masírozni a Bécsi úton a téglagyárba. Az egy komikus dolog volt. Éva nővérem a vállamra akasztott egy oldaltáskát, hogy abban ennivaló van. Volt is benne ennivaló, de jött egy nagy vihar. A téglagyárban beültettek bennünket oda, ahol a téglákat égették, és akkor próbáltam volna enni, de hát elázott az egész, úgyhogy azt már nem lehetett. Reggel *Appell*¹⁰ csináltak. Aki ott velem volt, a legtöbb Auschwitzban vagy más koncentrációs táborban vagy nem tudom, hol végezte. Mivel anyám nem jött haza a Péter kereséséből, volt egy olyan gyanúm – vagy nem tudom, hogy mondjam –, hogy hátha az anyám is itt van. Szóltam az előttem állónak, hogy adják sorba az anyám nevét. És ezen az úton visszakerült hozzám. Kiderült, hogy a tizenhat éven aluliakat és a hatvan év fölöttieket hazaengedték. Na most én már jól elmúltam tizenhat éves, az anyám nem volt még hatvan. Bebugyoláltam egy kendőbe, hogy öregebbnek nézzen ki. Én már akkor, ugye, szerelmes voltam, jegygyűrű volt rajtam. Eldobtam a jegygyűrűt, és eljöttünk. Hát, tulajdonképpen így éltük túl.

¹⁰ Létszámellenőrzés a koncentrációs táborokban, gettóknak, munkatáborokban.

Akkor kezdődött a gettósítás. Amikor engem elvittek a stráfkocsival, mivel üvöltöztem, a nővéremet bevitték a gettóba. Engem a téglagyárból vittek be a gettóba anyámmal. Na, de ott is ilyen történetek voltak, hogy voltunk nem tudom, hányan együtt, és volt egy úgynevezett gyerekház. Az biztonságosabbnak tűnt. És én átmentem ebbe a gyerekházba, ahol egyszer csak közölték, hogy aki tizenhat éven felüli, azt elviszik. Én láthatóan tizenhat éven felüli voltam. A történethez hozzátartozik, hogy volt ott egy házmester [az István úti csillagos házban], a Balogh néni. És – ez még a téglagyár előtt volt – jött egy rendelet, hogy a tizenhat éven felülieknek be kell vonulniuk [munkaszolgálatba]. És onnan megszöktem, és ő beengedett. Tehát egy baromi rendes [nő volt]. Jöttek a nyilasok, és míg átfésülték a lakást, addig én ennek a [házmesterlakás] vécéjének az [udvar] felőli ablakából jöttem kifelé. Azt hiszem, aztán én visszamentem [a gyerekházba], és [később] valaki kihozott bennünket. Egy rokon. [Hamis] papírokkal kihozott bennünket. Akkor kerültünk a Sváb-hegyre.

Valamikor '45 végén visszajött a Sas Gabi nevezetű szerelmem. Akkor összeházasodtunk. Egyéves házasság volt, aztán gyorsan lemondtuk, mert kiderült egymásról, hogy mégse az igazi. Óriási nagy szerelem volt, nagy dunai evezésekkel, nagy dunai összeveszésekkel. Volt egy olyan, hogy összevesztünk, és én fogtam magam és átúsztam Gödnél a Dunát. Szóval ilyen viharos.

Hát, nagyjából ez a háború előtti történet. Úgy kezdtük a háború utáni életet, hogy miután nem volt ennivaló, akkor a vonatetőn, mint ahogy a József Attila versben van, elmentem mindenféle ruhák cserélése ügyében Szegedre. Vagy nem is tudom, valahova elmentünk, és tényleg mindenféle tojásra meg nem tudom, mi a csudára becseréltük a ruhákat. Jöttünk haza, és az egy felejthetetlen trauma volt. Egy oldalzsákban volt az összeszedett mindenféle finom sonka, tojás, micsoda, és a ház előtt tízlépésnyire elszakadt a válltáska, és rántotta lett a tojásból. Ezek ilyen picit [dolgok, de] egy ilyen nem felejt el az ember.

Egyébiránt a felszabadulást nem a pesti oldalon értük meg. A gettóban nem voltunk többet, mint tíz napot. És amikor kiszöktünk a gettóból – ez valami elmebaj – hárman, anyám, nővérem meg én, nem ismertük ki magunkat Pesten. Aztán igen, egy idő után. Pedig ez nem Auschwitz volt, nem Dachau volt. Akkor átjöttünk Budára, mert Budán voltak távoli rokonaink. Hogy is? '44-ben, igen. Pénzünk se nagyon volt, kivettünk egy szuterén-szobát. Anyám és a nővérem elmentek, akkor találták meg a Pétert, akkor hozták vissza. '44 decemberében, még karácsony előtt, tejért mentünk. A Sváb-hegy aljában valahol volt egy tehén. Oda mentünk tejért, és akkor megbeszéltük – már szóltak a katyusák –, hogy nem biztos, hogy életben maradunk: aki életben marad, az neveli fel a gyereket. Hát aztán azok mi lettünk.

És akkor bejöttek az oroszok. Nem! Mielőtt bejöttek az oroszok, laktunk ebben a szuterénben. És két megállóval följebb laktak azok a távoli rokonok, akiknek a kapcsán átjöttünk Budára. Én mentem föl. Még akkor a Gestapo nem tudom, melyik szállodában volt elszállásolva. És én mentem föl. Úgy voltam öltözve egyébként, mint ahogy túrázni jártunk. Mert az maradt rajtam. Bakancs, viharkabát, ami akkor, hogy mondjam, menő volt, a baloldali ismerősök vagy társaság [körében]. Mentem föl a fogással ezekhez az ismerősökhöz, vagy nem is, jöttem le tőlük, és fölszállt egy SS tiszt. Akinek, hogy hogy nem, miért, ne kérdezd, nagyon megtetszettem. És kérdezte, hogy hazakísérhet-e. Na, hát gondoltam magamban, te? Mondtam, hogy hát azt nem lehet, mert az én anyukám nagyon szigorú. Ismeretlen ember nem kísérhet haza.

Aztán bejöttek az oroszok, felszabadultunk. A háború utáni élet úgy kezdődött, hogy az Érmelléki utcában volt egy villa. Egy teljes kommuna költözött oda be: részben az én családom, részben aztán hazajött Sas Gabi, aki az első férjem volt, az unokatestvére és annak két unokatestvére, pluszban hazajöttek a sógorom szülei. [Először] volt ez a kollektíva vagy kvázi kommuna [a Sváb-hegyen]. Az egy ilyen gyülekezőhely volt. Tizenöt és húsz között voltunk ott. Aztán visszajöttek azok, akiké az [a lakás] volt, és akkor kaptunk lakást a Nyúl utcában.

Oda már csak mi mentünk. És aztán a Nyúl utcából lett a Fillér utca, és a Fillér utcából lett ez [Szilágyi Erzsébet fasor]. Ott egy ilyen, nem tudom, hány személyes kommunában éltünk egy évet körülbelül. Nagyon jó csapat jött össze: Vitányi Iván, zenészek. Egy világmegváltó csapat jött össze. Akkor alakult a MADISZ. Aztán onnan ide, innen oda ki-ki elszállingózott, és hát, elkezdte az életét. A nővérem, Péter meg én [ott maradtunk]. És oda nőszült be a férjem, „Bandi bácsi”,¹¹ jóval később. Az első férjemnek, a Sas Gabinak ügyvéd [volt] az apja. Az én apám mondta rá valamikor, hogy „békebeli rossz ember”. Na, most ez a békebeli rossz ember volt az apja. Patakon volt egy tanyája. És amikor ő [Gabi] visszajött Dachauból, akkor mi lementünk Sárospatakra, erre a tanyára azzal, hogy [ott] sokkal jobb körülmények [vannak]. Ott minden ennivaló volt Sárospatakon. És [Gabi apja] nem engedte meg, hogy küldjek haza. És Évi [a nővérem] ezért ment el ruhát cserélni kajáért. És így ment a villamos neki az autónak. Ezek ilyen nehezen feldolgozható [dolgok].

A továbbtanulás, hát nagyon nehéz volt. Anyám tisztviselő volt, a minimális keresetéből éltünk akkor hárman, mert már a nővérem meghalt: Péter, az anyám meg én. '47 végén, '48 elején olvastam egy felhívást, hogy a Györfly Kollégium (Papp 2002) elindítja az akadémiáját, oda lehet jelentkezni. Ez nekem borzasztóan tetszett. Ugye, ott a Kardos Laci¹² volt a főnök. A sógorom debreceni volt. És debreceniek voltak a Kardos Laci bácsiék. Az ő fia, Kardos Pándi Pál akkor már párttitkár volt az egyetemen. Ez egy három hónapos felvételi volt a Vasvári Akadémiára.¹³ Aztán az sose lett. Állati érdekes felvételi volt egyébként, mert nem a tudást, hanem a személyiséget [nézték]. Mindenféle feladatokat kapott az ember. Egyébként engem a Kardos Lacinak sikerült permanensen úgy szólítani, hogy Sas kisasszony. Mert hát mégis egy polgárlány voltam.

Nagyon érdekes hónapok voltak. Egyrészt egy egész másféle társasággal találkoztam. Maga ez a felvételi időszak is nagyon érdekes volt, mert a Györflynek nagyon más hagyományai voltak. Ott volt például Györfly Sándor,¹⁴ aki történész volt. Ilyen melák pali volt, sose felejttem el, előadott. És saját előadása közben elaludt. Úgyhogy, ez ilyen furcsa [volt]. Na, de jó közösségi élet volt. Jó és bizonyos értelemben riasztó. Mert az ember azt gondolná, hogy ez a kritika-önkritika, ez csak a Kommunista Pártban volt. Nem! A Vasvári Kollégiumban, a Györfly Kollégiumon belül is. És sose fogom elfelejteni, volt ott egy fiú, akire rákerült ez a kritika-önkritika ügy, és borzasztó szerencsétlen volt. Már nem tudom, hogy miért volt olyan szerencsétlen, de nagyon szerencsétlen volt. És én teljesen föl voltam háborodva, és kiabáltam, hogy hagyják ezt abba, ez azért egy békeszekció. Na, többek között ezért lettem én Sas kisasszony. Mert valami módon, nyilván otthonról hozva, mentalitásban nekem ez nem fért bele. Ugyanakkor nagyon sok élményt kaptam ez alatt az ottlét alatt.

Ott ismertem meg a „Bandi bácsit”. Mert ő is Györfly kollégista volt. Győrben érettségizett, fölkerült az egyetemre és a Györflybe került. Sose felejttem el, tulajdonképpen az én részemről az abszolút, hát nem tudom, hogy a szerelem vagy az odaadás vagy az odafigyelés, ezt most mindegy is, hogy minek nevezem, az akkor ébredt föl [bennem], amikor volt valami buli. Ami nem a kollégiumban volt, hanem az egyik kollégista lakásán. És ott volt valamennyi ital. Onnan mentünk haza a kollégiumba a „Bandi Bácsival”, és én elkezdtem volna az úton hazafelé mesélni neki, elmesélni neki a válásomat Sas Gabival. És azt mondta, hogy ne most. Mert most ittál, nem biztos, hogy holnap is el akarod mondani. Na, most én még ilyen emberrel nem találkoztam, úgyhogy ez valami olyan, emberileg valami olyan---. Na szóval, ettől kezdve aztán öt évig jártunk, mert ebben közben mindenféle volt. Tehát őneki volt egy nagy szerelme, az abbamaradt. Ami nagyon érdekes, azt talán ő mondta,

11 Hartai András (lásd <http://www.nekosz.hu/>). Az interjúban H. Sas Judit gyakran „Bandi bácsiként” nevezi meg a férjét.

12 Kardos László irodalomtörténész, [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kardos_L%C3%A1szl%C3%B3_\(irodalomt%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9sz\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kardos_L%C3%A1szl%C3%B3_(irodalomt%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9sz))

13 Vasvári Pál Akadémia (lásd: <http://www.nekosz.hu/hu/kollegiumok>). [Letöltve: 2022-06-14].

14 Lásd: <http://www.nekosz.hu/> [Letöltve: 2022-06-14].

vagy nem is tudom, hogy mondtuk-e: hogy elvileg, vagy hogy mondjam, nem elvileg, szociológiailag nagyon máshonnan jöttünk. És az az elképesztően furcsa, hogy ez a polgári zsidó család, amiben én felnőttem és az ő darnózseli parasztcsaládjá, annak az értékrendje – az értékrend alatt az emberi kapcsolatokat értem, tehát nem vallásosságot meg nem, nem tudom, micsodát –, az teljesen azonos. A szolidaritásuk, a család, teljesen azonosak. Ami szociológiailag szinte érthetetlen.

Az egy parasztcsalád volt. Mégpedig úgy parasztcsalád, hogy az édesanyjék, akik eredetileg darnózsелиek voltak – a nagymama, az úgynevezett Horváth lány volt – tehát a Horváthok azok ilyen középbirtokos család voltak. Az édesapja egy szegény családból házasodott be ide. [Nekik] is aztán egy tizenvalahány holdas [földjük volt] de [hozzá] öt gyerekük. „Bandi bácsi” nagynénjék, a mecsérik, azok gyerektelenek voltak. Úgy kerültek Mecsérre, a Füsiékhez: „Bandi bácsi” meg a húga.¹⁵ A háború alatt... Hogy is volt ez? Az érettségi után jelentkezett egyetemre. Fölvették, följöttek Pestre a Györfly Kollégiumba, és aztán innen vitték el egy, nem tudom, pár hónapra, nem olyan hosszú időre katonának. És utána úgy került vissza a kollégiumba.

[Amikor udvarolni kezdett nekem], már akkor az összes vizsgáit letette, de a diplomamunkáját még nem csinálta meg. Milyen szép történet! Én borzasztó harcos voltam a tekintetben, hogy szerezzem meg a diplomáját, és akkor elkezdte csinálni. Most jó lenne, ha emlékezne rá, de nem emlékszem rá, valamilyen szerkentyűt, nem tudom már, milyen szerkentyűt. Nagy volt a szerelem, és azt közölte, hogy ez a szerelem csak akkor lehet tartós, ha én ezt a szerkentyűt megértem. Na most, hát nekem körülbelül annyi műszaki érzékem van, mint egy cserebogárnak, de hát a szerelem mire képes, én akkor megértettem. Fogalmam nincs. Francis-turbina! A Francis-turbinát meg kellett értenem. Hát, öt percre megértettem.

Hát a mi esküvőnk, az kiváló volt a „Bandi bácsival”, mert az ’54-ben volt. Már ’48-tól együtt voltunk, de ’54-ben házasodtunk össze. És az úgy volt, hogy nekem, nem taggyűlés, hanem mit tudom én, miről, de el kellett kérdezned, mert valamilyen párt akármilyen, már nem tudom, hogy mi volt pontosan. És a „Bandi bácsi” meg a Marxista Egyetemre járt, neki is el kellett kérdezned. Úgyhogy mind a kettőnket elengedték az esküvőnkre.

Mikor összekerültünk a „Bandi bácsival”, attól kezdve Pétert abszolút mi [neveltük]. Ugye ma Péter tudja, hogy nem mi vagyunk a szülei, de ezzel együtt teljesen úgy [nőtt fel], mintha mi lennénk azok. Még a háború előtt az is hozzátartozott ehhez a baloldali – nem a szövőgyárhoz, de ehhez a baloldali túra, társaság, bakancs, kirándulás, izé [dologhoz], hogy az ember Montessori óvodába járattja a gyereket. Én jártam Montessori óvodába hospitálni, és [akkoriban úgy gondoltam, hogy] majd óvónő lesz belőlem. És richtig a háború után én elmentem a Rákosi Gyereketthonba óvónőiséget tanulni. Ki is tanultam az óvónőiséget, és ott dolgoztam a Rákosi Gyereketthonban, és a Péter is odajárt a Rákosi Gyereketthonba (vö. Sváby 2013).

Hát ott aztán minden volt. Nagy emlékeim vannak onnan is, mert hát oda ugye kádergyerekek jártak. Nemcsak kádergyerekek, de zömében. Többek között ott volt a Révai gyereke. Délután az iskolás gyerekeknek volt egy tanítóbácsi. De a tanítóbácsi éppen nem tudom, hol volt, úgyhogy én voltam, a tanítónéni. Még előző nap a tanítóbácsinak a Révai beírt valamit, a tanítóbácsit rendre utasító szöveget. Minden gyereknek volt ilyen üzenőkönyve. És jött a Révai a gyerekért másnap, és én nagyon letoltam a Révait – részben a természetemből fakadóan, részben nem tudtam, hogy nem szabad és nem illik –, hogy hát, hogy jön ahhoz, hogy a gyerek kezébe ad egy olyat, ahol a gyerek nevelőjét leszúrja? Semmi különös bajom nem történt.

A gyereketthon vezetője egy freudi pszichoanalízisben képzett Ganzel Irén nevezetű [nő] volt, [Ő volt] az igazgató, és a Pikler Emmi volt a gyerekorvos. Ez egy társaság... hát nem egy társaság, de hát mégis egy generáció [volt]. Nem is tudom, meddig voltam ott. Tán egy évet. Azért az is egy jó iskola volt. Nekem nagyon

¹⁵ A család történetét H. Sas Judit feldolgozta a Közelmúlt- Rendszerváltások, családtörténetek című tanulmánykötetben (2003).

rossz lett a felnőtt viszonyom az egész freudi pszichológiához – mert hát még a háború előtt, fiatal lányként, a sógoromtól kapott kultúráként az benne volt amúgy az ember kultúrájában –, és ennek egy adott motívuma a következő volt. A Rákosi Gyerekotthonban [volt] ez a bizonyos Ganzel Irén és voltunk mi, a tanulók, akik hát ott tanultuk az óvodapedagógiát. És volt egy lány, egy évfolyamtárs, vagy hogy mondjam, akivel együtt dolgoztunk, tanultunk stb., aki Dachauból jött haza. És a szülei, azok meg ottmaradtak. Tehát a szüleit gázba küldték. Ganzel Irén egy ilyen nyilvános analízist csinált, amitől szörnyűbbet el nem tudok képzelni. Kiderült – ez ott került, méghozzá, mondom, nyilvánosan napirendre –, hogy ez a lány nagyon-nagyon rossz viszonyban volt a szülőkkel. Nagyon nem szerette a szüleit. Akiket azonban elégettek. Ez mind ott jött föl. Amitől ez a lány teljesen tönkrement, nem is jött rendbe. Attól kezdve nekem ez az élve boncolás, ez---

(...)

Engem alapvetően mindig az irodalom és a történelem érdekelt. Főleg az irodalom. Irodalom-történelem szakon kezdtem a Bölcsészkaron és Szegeden diplomáztam. Nem is. Nem is egészen így volt. A pedagógia érdekelt, de nem úgy, mint az irodalom. A Pedagógiai Főiskolán kezdtem. És ott nagyon-nagyon jó tanárim voltak méghozzá. Onnan mentem át a bölcsészkarra, és elvégeztem a bölcsészkart, és nem tettem le a diplomát akkor, csak pár év múlva.

Még a Pedagógiai Főiskolán az egyik tanárom a Hegedűs Géza volt. Mivel nagyon szerettük egymást, és a Géza bácsi meg szerette volna, akkor már tanított a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, és csábított, hogy menjek át. Én nagyon át is mentem volna, de igazán az irodalom érdekelt. Azzal együtt, hogy elképzeléseim szerint nem akartam irodalomtörténész lenni. Irodalom-történelem szakon végeztem és újságíró akartam volna lenni. Na de ez nem úgy volt, hogy én akarom vagy nem. Hát, ahogy mondtam, az esküvőnkre is engedéllyel mehettem. Újságíró szerettem volna lenni---. De ezt a párt nem engedte. [Ezt úgy tudtam meg, hogy] végzés után köteleztek rá, hogy a bölcsészkaron a Marxista Tanszékre menjek tanítani. Úgyhogy így lett a Marxista Tanszék. Aztán a Marxista Tanszékről kirúgtak '56 után, akkor jött az állásnélküliség, és aztán jött a Népművelési Intézet.

Volt a Marxista Tanszéken egy fiatal oktató, Sós Levente. Először ő kapta azt a feladatot, hogy engem rá kell beszélni erre a Marxista Tanszékre. Ezt ő tette is, én mondtam, hogy nem, ő mondta, hogy igen. Menjek ki, gondolkozzak. Ez egy értelmes és tulajdonképpen nagyon rendes srác volt. Egy-két évvel volt idősebb, mint én. És akkor, mikor végül oda kerültem a Marxizmus Tanszékre – hát az egy döbbenetes dolog volt, azt nem fogom elfelejteni, és nagyon jelentős szerepe volt az én későbbi mindenféle oktatói és előadói magatartásomban vagy tevékenységemben –, azt a kiváló feladatot kaptam, hogy a gólyabálon előadást kellett tartanom a NEP-korszakról. Hát én mindent elolvastam, amit csak lehetséges volt. Egyébként, visszatekintve, az egy baromi érdekes korszaka volt ennek az egész korai szovjethatalomnak. Szóval előadást kellett tartanom a NEP-korszakról, és én el nem tudtam képzelni. Leírtam az előadást, ától cettig leírtam. Gondoltam, majd fölolvassom. És azt mondta nekem a Sós Levente, hogy nem, hazamész, megtanulod és elmondod a tükör előtt. És akkor hazamentem, megtanultam, papír nélkül tudtam, elmondtam a tükör előtt. Neki is el kellett mondani. És akkor beállított, mint [egy] színpadi előadásra, hogy gesztikuláljak. Mint a színpadi előadásra, úgy vezette be Sós Levente az én első előadásomat a gólyabálba a NEP-korszakról. Ezek nem nagyon felejthető dolgok. Az, hogy nem lehet papírból előadni, pedig akkortájt sokkal többen adtak elő papírból. Sokkal többen. Azt akarom ezzel valahogy érzékeltetni, hogy a különböző emberek nagyon összetetten hatnak az emberre. Mert ugyanakkor, amikor Sós Levente volt az, aki engem odakényszerített a Marxizmus Tanszékre az én újságírói vágyaimmal, valamire meg is tanított. A Marxista Tanszéken olyan botrányaim voltak, ami ma már egy vicces dolog, hogy

pártfegyelmit kaptam, mert a szobámat nyitva felejtettem, és az asztalon maradt egy Marx könyv. Most ez, hogy is mondjam, nem érthetetlen, mert abszolút érthető, csak nem racionális összefüggésekkel.

Volt egy rémes, na az is egy meghatározó történet. Molnár Laci, ő volt a tanszékvezető. [Tőle] kaptam fegyelmit azért, mert a Sztálin könyv nyitva az íróasztalomon maradt a szobámban, amikor nyitva hagytam az ajtót. Az ember nem hagyja nyitva az ajtót. Nem tudom. Jön az ellenség. És fegyelmit kaptam azért is, mert akkor már a „Bandi bácsi” udvarolt nekem. Hogy én egy megbízhatatlan középparaszt fiával vagyok szerelemben. Mikor ezért fegyelmit kaptam, végigzokogtam a villamost és zokogva értem haza. És azt mondtam zokogva otthon anyámnak és Bandinak – hogy miért mondtam ezt, arra már nem emlékszem, csak a történet folytatása miatt nagyon fontos –, hogy csak azt szeretném megérni, hogy egyszer bemegyek egy üzletbe, és ő, a Molnár Laci árul nekem valamit.

Alig telt el néhány év, anyámmal kimentünk a Farkasréti temetőbe a nővérem sírjához. Volt ott egy kis bódé, ahol virágot árultak. Bementünk, hogy virágot vegyünk a nővérem sírjára. És a pult mögött áll egy ember, azt mondja, hogy kezét csókolom, mit tetszik parancsolni? És az ott ő volt, a Molnár Laci. Valamilyen szövetkezetben dolgozott akkor [’56 után]. Amikor azt mondtam, hogy látnám [eladóként], akkor azt hittem, hogyha ez bekövetkezik, én boldog leszek. De nem voltam boldog. Nagyon rosszul éreztem magam.

Vannak nagyon jó emlékeim [is a Marxista Tanszékről]. Állítólag én egy okos kislány voltam. És ennek következtében, meg gondolom én, azért is, mert, ahogy mondtam, megmaradt ez a polgárlány fizimiskám, két helyre osztottak be szemináriumot vezetni. Az egyik, az egy egyetemista tanszék vagy csoport volt, a Heller Ágiék csoportja: Heller Ági, Fehér Feri és még nem tudom, kicsoda. A másik csoport egy tanári csoport volt, történészek. Az ember azt várta volna – máig sem értem –, hogy engem ott kicsináljanak. Nem [így történt]. Még a Heller Ágiék csoportjában sem [következett ez be], amelyik, hát, nem volt nagyon kíméletes társaság. Nem tudnám pontosan visszaidézni, csak azt gondolom, hogy nem lehettem nagyon nagyképű. És valahogy ebben a nem nagyképűségben benne volt az is, hogy hát ti is tudjátok azt, hogy én tudom. Valami ilyesmi.

Volt egy szerencsém egyébként, ami egészen ’56 utánig működött, hogy egy ideig ennek a Marxista Tanszéknek a vezetője aztán már nem a Molnár Laci volt, hanem a Mód Aladár.¹⁶ És a Mód Aladár engem nagyon szeretett. Sokra tartott és szeretett. És nyilván sokat tanultam is tőle, szóval lehetett tőle tanulni, azzal együtt, hogy a Mód Aladár kommunista volt. De azért ő egy elfogadott történész volt. Mikor aztán engem ’56 után kirúgtak az egyetemről, a Mód Aladár próbálta elintézni, interveniált, hogy ne. Nagyon sok értelmes tapasztalatot lehetett ezzel együtt szerezni. Ugye a kuláküldözések időszakában, amiben mi benne voltunk. Már mint a „Bandi bácsi” családja. De ezt nem tudták énrólam ott ugye tanársegédként, hogy ki az én családom. És tényleg jó viszonyba kerültem a nálam alig fiatalabb gyerekekkel. Jöttek hozzám mesélni, [hogy] mi történik a szülőikkel.

Aztán ’56-ban jött, hát, a mi kilépésünk vagy kiábrándulásunk, így fogalmaznék. Kilépés nem a pártból volt, hanem a világképünk [hullott] darabokra. Az ’53-tól kezdődött. Nagyon sok dolog tudatosult ’53-ra. Hogy miben hittünk, miben élünk. Nagyon sok minden. Többek között a tanítványok történeteivel és a „Bandi bácsi” gyártörténeteivel. ’53-ra kialakult ez a mi szembefordulásunk annak ellenére, hogy benne voltunk a pixisben. A pixisben, ahol emberi kapcsolatok születtek, és az emberi kapcsolatokból történetek. Azon túl, amit az ember saját maga látott a két szemével. Nyilván ez egy folyamat volt. Amíg az ember szembefordult. De a folyamatnak ezek voltak az etapjai.

¹⁶ Mód Aladáról ld. Romsics 2011:347–355.

Az egyik kollegám, aki aztán '56 után börtönbe került, Hegedűs B. Andris¹⁷ is ott tanított [a Marxista Tanszéken]. A Hegedűs Andrissal készültünk egy előadásra. – Az első férjemnek, Sas Gabinak volt egy nagynénje, a Lukács Kató. Lukács Kató egy mozgásművész volt, a férje pedig költő, Lukács László,¹⁸ aki Borban halt meg '44-ben. És én a Lukács Katóhoz jártam mozgásművészetre, gyógytornára, még a háború előtt. A mozgásművészet akkor egy ilyen baloldali izé volt, mint az óvoda és a napközi. Hozzájuk jártam, és általuk nagyon érdekes kapcsolatokat is [teremtettem] művészekkel. Mondom, a férje költő volt, egy egész jó költő. És mondom, rajtuk keresztül képzőművészekkel, költőkkel kerültem [kapcsolatba]. Na most Lukács Kató, egyébként egy mándoki nagybirtokos zsidó család sarja volt, [mégis] ők már a rendszerváltás előtt kommunisták lettek. Tehát már ott ért engem ez a hatás. A háború végén az első férje meghalt. A második férje, Horváth Imre, egy ideig külügyminiszter volt a Rákosi rendszerben. [Ő] lett a második férje. És nekik itt volt a lakásuk, két utcával följebb. És a Hegedűs B. Andrissal a Lukács Katóéknál álltunk a teraszon. Valami előadásra készültünk, amikor meghalt a Sztálin. És vigyázzba álltunk. Nem tudom, sírtunk vagy nem sírtunk, de mindenesetre még sikerült vigyázzba állnunk, és ez a Lukács Katóéknál volt. Nem miattuk álltunk vigyázzba. Magunk miatt álltunk.

Sztálin halála után nagyon rövid idő telt el, ami a kiábrándulás időszaka volt. [Ebbe] már ugye nagyon sok minden belejátszik. Mert az egyetemen is megindult egy erjedés. Tehát nemcsak a diákok, hanem Heller Ági, Fehér Feri, mit tudom én, szóval megindult egy erjedés. És ez, hogy az '53 és '56 közötti időszakban tulajdonképpen mik voltak azok az etapok, amik aztán már a Petőfi-körhöz¹⁹ vittek, [annak] a részleteire az ember már nem nagyon emlékszik. De hát akkorra kiderültek dolgok. Aztán Sztálin halála után, ami meg az itthoni [helyzetet illeti], hát az ember megélte tulajdonképpen – akkor is, ha nem tudatosította – a diktatúrát. Mondom, hogy nekünk azért ott volt a Darnószeli.

Azért ez benne van a feleszmélésben, vagy hogy mondjam. Lent voltunk Mecséren, és lent voltunk Darnón. És a mecseri Füsi papának a „Bandi bácsi” felmondta, még az ötvenes évek elején, hogy föl kell ajánlani a földet. Be kell vinni a termelőszövetkezetbe. Füsi papa okos ember volt. „Igazad van, fiam”, [mondta]. A hartai nagypapa azt mondta, hogy „a földet? Na, azt nem!” Ők húzták a rövidebbet.

Na most azt mondanám még [el] erről az időszakról, hogy tulajdonképpen mi borzasztó szegényen éltünk. Aztán '56 után egy darabig még szegényebben, mert állás nélkül voltunk. Az egyetemi fizetés nagyon kicsi volt. Nagyon szegényesen, nagyon rosszul étkeztünk. Az anyám mindenfélét kitalált: sárgarépa reszelve citrommal. Szóval kitalált mindenfélét, de ezzel együtt, azért [ha] összehasonlítom a későbbi [időszakokkal], nem összehasonlítható. Mert úgy egymásra rakódott a történelem és benne az ember sorsa.

'60-ban halt meg az anyám. És én nem tudtam abban a lakásban maradni. Még ez a Nyúl utcában volt, és akkor költöztünk a Fillér utcába. Volt egy rekamié, amit nem volt pénzünk áthúzatni. Le volt takarva egy kartonnal, és én mindig azt mondtam, hogy az előkelőék is letakarják ilyen kis kartonnal, mindenki azt hiszi, hogy valami nagyszerű huzat van alatta. De aztán, mikor költözködni akartunk, akkor elhatároztuk, hogy most áthúztatjuk a rekamiét. És jött egy kárpitós bácsi, aki áthúzta a rekamiét, de azon kívül hittérítő volt. Szombaton dolgozott ott, és a „Bandi bácsi” jött haza munkából, és elkezdte téríteni. Na, most akkor a „Bandi bácsi” azt mondta, hogy ilyenkor szombat délután lefekszik. Legyen szíves a feleségét térítse tovább. A felesége pedig aznap vett egy kiló disznóhúst sok zsírral, hogy a pecsenyészírból lesz a szűkösebb napokra. És az föl volt téve a konyhában, és a teraszon [Bandi] rám hagyta a térítő embert. Egyszer csak valami iszonyú bűz támadt. Oda[lett]

17 Lásd: http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:eletrajzok/hegedus [Letöltve: 2022-06-14].

18 Lásd: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Luk%C3%A1cs_L%C3%A1szl%C3%B3_\(k%C3%B6lt%C3%B6s\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Luk%C3%A1cs_L%C3%A1szl%C3%B3_(k%C3%B6lt%C3%B6s)). [Letöltve: 2022-06-14].

19 A Petőfi kör vitáiról lásd: A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján (1989–1994).

a disznóhús és az összes zsír. Na, most, hogy mondjam, az ember erre emlékszik, hogy ez milyen trauma volt. Az a pecsenyezsír, ami napokra lett volna, az szénné égett.

(...)

A sógorom, Lackó, nagy hatást tett rám, a vándorkóruossal, a népiekkel. [Neki köszönhetően] magammal hoztam azt, amit Bandi a családja, a faluja életéből hozott magával, és amit a kollégium '42-től a baloldaliságról, a társadalomról, a parasztsorsról, a népi kultúráról benne tudatosított. Ami az én kelengyémbe került az európai kultúráról, az elsősorban Lackó jóvoltából volt. Bandi [mindezt] megkapta a Bencés Gimnáziumban, éppen úgy, ahogy a Győrffyben. Még a háború előtt tanult Markos Györgytől. Én is. Később Hegedűs Gézától [is], mind a ketten. Mód Aladártól, Méreitől (vö. K Horváth 2022). *Méreiék jó barátaink voltak*, Feri is meg a Vera is. Vagy a kollégiumban a franciát tanító Szabolcsi Miklóstól. És ezek a források kereszteződtek is, hisz a Markos Gyuri bácsi engem is tanított még a háború előtt a Vasasban, később Hegedűs Géza és Mérei a főiskolán.

Az én két igazán jó barátnőm [közül az] egyiket úgy hívták, hogy Szántó Judit. Velem együtt tanított az egyetemen. A Szántó Ernő bácsi, akit mi úgy hívtunk, hogy Ernyő bácsi [a háború előtről] olyan mértékig gazdag volt, és egy nagyon kulturált tőkés, hogy ilyen mecénatúrája volt. Tehát művészeket segített. A Sváb-hegyen volt egy villájuk. A zsidótörvények kapcsán az Ernyő bácsi megkommunistásodta magát. Meg a felesége, az Erzsike néni. Ezek a figurák azért érdekesek, mert a történelem figurái. Erzsike néni volt az első magyar reformkönyv szerzője. Reformtáplálkozásról [írta]. Tehát miközben tőkésék, gazdagok [voltak], de azért avantgard kultúrateremtők [is]. Tehát az egyik barátnőm az ő lánya volt, a Szántó Jutka. A másik barátaink, akikkel a barátság szintén úgy kezdődött, hogy az egyetemen együtt tanítottunk, a Csanádiék voltak. Csanádi Gyuri a férj, az egyetem jogászprofesszora volt. A felesége, Mimike meg velem együtt tanított az egyetemen. Tulajdonképpen ő volt jó barátságban Hegedűs B. Andrissal, és így került aztán ez a hármas így [össze]. Na, ők voltak a legjobb barátaink. Azzal együtt, hogy a Gyuri egy ilyen naiv ember volt, aki végtelenül rácsodálkozott mindenre, hogy miért olyan rossz a rossz, és szerette volna a hitét megőrizni. Hát aztán már nem sikerült.

Tehát érett, érett ez a szembenállás, és akkor ugye jött a Petőfi-kör. A barátaink – Csanádiék, a Hegedűs Andris meg az összes barátunk, aki volt – azokkal elkezdünk járni. Mi minden Petőfi-körön ott voltunk. Még nem voltunk olyan szoros barátságban, de ott már a Nagy Tamás²⁰ is előadott mint közgazdász. Na most ezek a Petőfi-köri együttlétek, ezek ilyen – hát, nehéz visszaadni a hangulatát annak, aki nem volt ott – ezek ilyen forradalmi hangulatú együttlétek voltak, egymásra találtak az emberek. Én nagyon régről [ismertem] Gál Évát, a Litván Gyuri feleségét, akivel együtt jártam az oskolába. Hát a Litvánékkal is. Szóval egy kör alakult ki. Hát, hogy mondjam, az egy szocializációs út volt. Jobbitani szerettünk volna a saját sorsunkon és az országén. De, mint tudjuk, a pokol kapui jó szándékkal vannak kikövezve. És hiába a jó szándék, süketek voltunk a kékcédulás választásokon, de süketek voltunk Rákosit hallgatva [is]. [Míg csak] fel nem ébredt bennünk a kétség, a kételkedés. Az első három évben még talán nem volt tisztán látható mindez, ami bekövetkezett, vakságunk még további öt évig, '53-ig tartott.

Hogyan hatott ránk a történelem a mi történetünk kapcsán, a mi baloldalunk, baloldaliságunk a kritikátlanságra? A baloldaliság egyre nyilvánvalóbban az emberi jogok fontosságát, a mindenféle diszkrimináció elítélését, a demokratikus kontrollok megvalósítását, a szegények és megszorítottak melletti kiállást [jelentette]. A [bal]oldali diktatúrával való szembefordulást, minden kizárólagosság elítélését stb. stb. Kritikai gondolkodást. A megújulás periódusa az '53-tól '56-ig tartó időszak volt. '53-tól, Sztálin halálától Nagy Imre

²⁰ Lásd: <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/nagy.htm>. [Letöltve: 2022-06-14].

első népelnökségétől kezdett lényegében változni a világ. '53 sűrűjéből. Mi az '53? Munkásfelkelés Berlinben. Berija letartóztatása.

A Petőfi-körbe tulajdonképpen a baloldali értelmiség járt. Akinek a szeme kezdett felnyíltni. Minden előadás a gazdaságról, az újságírásról, az irodalomról [szólt]. Alkalom volt arra, hogy az akkor már tisztábban látók, mint mondjuk a Déry, elmondják azokat a történeteket, amikről az ember nem tudott. Na most a hasonló gondolkodású embereknek hasonló volt a reakciójuk. Hogy „*te jó Isten! Vakok voltunk.*” Az ember kivitte ezt a tudást [az egyetemre]. Ugorva egyet, '55–'56 körül már az egyetemen, ilyenek voltak a felszólalásaink. A Fehér Ferié, az enyém, a Heller Ágié. Nem véletlenül zártak ki aztán az egyetemről.

A forradalomban túl sok szerepem nem volt, mert '55 és '56 között leginkább kórházban voltam. Október 23-án is. Kaptam egy májfertőzést, és aztán szó nélkül sárgultam. [Előtte valamikor] volt egy ilyen pártcsoporthétekezetlet. Akkorra már az első Nagy Imre beszéd elhangzott. És ezen a pártcsoporthétekezetleten támadták a Nagy Imrét. És én akkor már minden tudásom birtokában támadtam a Rákosit és védtem a Nagy Imrét. Tehát az ember akkor már abszolút úgy érezte, hogy ezt ki kell mondani! Mert ha eddig vak voltam, süket voltam, és nem mondtam, és pártfegyelem volt és nem tudom, micsoda, hát akkor ki kell mondani! Tehát az én pártfegyelmim már a Nagy Imre ügyel volt kapcsolatos. Azt nem mondom, hogy tudtam, hogy ezért mi fog járni. Végző soron az járt, hogy kirúgtak az egyetemről. Adminisztratív a forradalom után.

Ehhez tartozik, hogy [még valamikor '56 előtt] lementünk – mert már akkor sejtettük, hogy mikor hallgatnak le, mikor van a lehallgatás a lakásban – tehát lementünk a „Bandi bácsival” a Szilágyi Erzsébet fasorba, és kötöttünk egy egyezséget, hogy mindenki tovább tartja az álláspontját, [akkor is, ha] elbocsátják. Soha nem teszünk egymásnak szemrehányást. Nem is tettünk. Szóval tartottuk a megállapodást.

A kirúgásom után azt a tanácsot kaptam, hogy menjek be a minisztériumba, és hát mondjam el, hogy hát mért is, vagy hogy. És én tényleg bementem. Az elvtárs azt mondta nekem, teljesen cinikus módon, hogy most nem tud semmit se csinálni, de ne izguljak. Változni fognak a dolgok és én vissza fogok kerülni. Akkor jött az az időszak, hogy én állás nélkül voltam. Egészen a Népművelési Intézetig, '58-ig. Két évet. És ebből egyet a „Bandi bácsi” is állás nélkül volt. Mert ő meg előzetesen a MOM-ban volt, és ott azt terjesztették róla, hogy '56-ban elásta a párttagkönyvét. És akkor bemutatta a párttagkönyvét, ami nem volt elásva, de ezzel együtt kirúgták. Tehát volt egy időszak, ő hamarabb helyezkedett aztán el, az Elektroakusztikai Gyárban.

Pluszban még a kettőnk állásnélküliségéhez jött a következő, hogy nekünk egy nagy lakásunk volt a Nyúl utcában, és hát azt nem tudtuk fönn tartani. '55 végén, '56 elején elkezdtük átépíttetni, hogy leválasszuk az egyik felét, és abból lett egy külön lakás, hogy fönn tudjuk tartani. Szét volt rombolva a lakás, amikor jött '56. Anyám kórházban volt, fiunkat, a Lackót leküldtük – volt két és fél éves – a sógornőmhöz, mivel nem volt hol laknunk. Péter, [aki] olyan tizenhárom éves [volt akkor], a nagyszüleinél volt. Szét voltunk rombolva. Úgyhogy kiváló kis időszak volt.

Aztán egy ideig Szántó Jutka barátnőméknél laktunk. Akkor már nem tanítottam, szóval már nem járhattam be az egyetemre, de a fizetésemet még kaptam. Aztán utána mind a ketten korrepetáltunk. Hát az, az remek volt, a Latabár, szegény Árpád, tehát az idősebb Latabár lányát korrepetáltuk, aki aztán tüdőszerecsétlenségben meghalt. Én korrepetáltam magyarra, latinra, történelemre, a „Bandi bácsi” matematikára, fizikára. Több gyereket korrepetáltunk mindenféle. Akit értünk. Így [kerültünk] közelebb [egymáshoz] Nagy Tamással, mert az ő Muli lányát is korrepetáltuk. Szóval egy ideig abból éltünk.

Aztán Bandi összetalálkozott '58 elején egy kollégista társával, aki kérdezte, hogy mi van velünk. És akkor „Bandi bácsi” mondta, hogy hát ő most már dolgozik, de én állás nélkül vagyok. És azt mondja ez a valamikori Györffy kollégista, hogy hát hívjam én föl a Népművelési Intézetben a Meduka elvtársat.²¹ Hátha az én bölcsész diplomámmal tudnak nekem valami állást kreálni. Ez a Meduka elvtárs akkor a Népművelési Intézet igazgatója volt, korábban pedig a Sztálin Akadémiának volt a vezetője. Na most nekem ez a Sztálin Akadémia és a Meduka elvtárs, ez maga volt a félelem. De föl hívtam a Meduka elvtársat, és kértem, és a titkárnője mondta, hogy kapcsolom. És azt hallom én, hogy „Erőt, egészséget!”. A következőt voltam képes válaszolni, hogy itt a Sas Judit elvtársnő beszél. Ezt se fogom elfelejteni. Akkor már ott dolgozott a Sipos Zsuzsa, és az ő férje Györffy kollégista volt. Zsuzsával aztán én nagyon jó barátságba [kerültem]. Részben az ő segítségével végül kaptam állást a Népművelési Intézetben. És az megalapozta a szociológusi pályámat. Egyrészt jó társaságba kerültem. Nem a Meduka elvtárs volt a jó társaság, az szörnyűség volt. Hanem velem szemben ült a másik íróasztalnál a Józsa Péter. És akkor jött át a Színház-történeti Intézetből fiatal kutatóként a Somlai Peti. Tehát ott volt a Sipos Zsuzsa, a Józsa Péter, a Somlai meg én. Hát ez nem volt rossz társaság. Szóval furcsán összeérnek ezek a sorsok, szálak.

Mikor az első tanulmányomat írtam, akkor megmutattam a [Somlai] Péternek, aki egy kurva okos pali volt. Elolvasta, és ha jól emlékszem, azt mondta, hogy akkor induljunk. Hát én addig nem foglalkoztam semmiféle tudománnyal, tanítottam, de [nem írtam]. [Somlai azt mondta,] ez egy nagyon jó képességű háziasszony munkája. De nem bántóan. Hanem aztán sorra veszi, hogy miért. Na, és rögtön azt a feladatot kaptam, ami meghatározta a későbbi szociológiai pályámat, hogy kutassam fel a két világháború közötti magyar népművelés történetét. Na most én ehhez rengeteg levéltári mindent át [kellett nézmem]. A két világháború közötti magyar kultúra, népiek és szociológiai és mit tudom én [milyen ismereteket]: én ezt ennek az ötletnek köszönhetem. [Ami] meglepő volt: nekünk a Horthy-korszakról csak negatív [képünk volt]. – Az, hogy a Horthy-korszak csak negatív, az azért nem igaz, és ez eléggé kiderült ebből a kutatásból.

'60 körül alakult a [Szociológiai] Intézet. Ugye Hegedüs Andris²² volt az igazgatója, Györffy kollégista volt egyébként. De talán nem az Andris hívott. Valamivel előttem került oda a [Losonczi] Ági. Utánam jött a Heller Ági, ha jól emlékszem. Akkor még se a Hegedüsnek, se a Losonczinak, se a Heller Áginak nem volt kutatási tapasztalata. Fiatal emberek voltak, hát honnan lett volna? [A szociológiát] meg abszolút nem tanultuk. Egyikünk se. [Losonczi] Ági is irodalom szakon végzett. Heller Ági filozófia-esztétikát végzett. Hegedüs közgazdász volt. Énnekem a másik szakom történelem volt. Szóval nem létezett a szociológia. Senki nem volt ott. Lőcsei Pali került aztán oda, de hát ő se. Hegedüs például a Lőcsei Palinál gyűjtötte az üldözött embereket. Tehát akikkel valami probléma [volt]. Nemcsak a kiábrándulás, az ötvenhatosság [állt a háttérben], hanem kinek-kinek valamiféle társadalomtudományi indíttatása volt. Hegedüs Moszkvából jött vissza közgazdászként, és viszonylag hamar nagyon mély krízisen esett át a saját politikai útját illetően. Amit most fogok mondani, az később volt már, mint az intézeti igazgatósága. Főnt járt nálunk. Hozzám jött, mert „Bandi bácsi” nem volt otthon, és én rákérdeztem, hogy volt ez a te miniszterelnökséged? És nagyon őszintén és nagyon drámaian elmondta, hogy őszintén hitte, amit, tehát egy percig nem akarta magát úgy föltüntetni, mintha [nem ő hívta volna be az oroszokat].

Akkor kezdtük tanulni [a szociológiát]. Illetve az egyetlen, aki tudott [már valamit], volt egy nagy olvasottsága, az a Józsa Péter volt. [Ő] az ELTE-n volt, kultúraszociológiát tanított. Egy társadalmi látásmód van, és még senki se volt szociológus. Olyanok voltak ott, [mint] Zsille Zoli, aki egy nagyon furcsa figura volt egyébként szegény, borzasztó. Praktikusan mindenki valahonnan a társadalomtudomány közeléből jött, de hát

21 A Magyar Népművelődési Intézetről lásd: Halász 2006:22–26.

22 Az intézet történetéről lásd Szabari 2020.

nem volt szociológia. De létrehozták a Szociológiai Kutatócsoportot. Nem intézetet. Olyanokból, akiknek volt valami társadalmi [érdeklődése].

Az első kutatás a Heves megyei vizsgálat volt. Kitaláltuk, tulajdonképpen minimális tudással – akkor persze mindenki elkezdett vadul olvasni –, hogy különböző témákban megkutatjuk, hogy hogyan gondolkodnak az emberek különböző dolgokról. Heller Ági a zsidó kérdésről. Én az irodalommal való viszonyról. [Losonczi] Ági, a zenével [kapcsolatban]. Vagy tízen [elmentünk] három Heves megyei faluba. Mindenki kidolgozott valamit, hogy mit akart megtudni. [Úgy gondoltuk,] hogy az a szociológia, hogy elmegyünk interjúkat csinálni. Valamennyit olvasott nyilván mindegyik[ünk], alap dolgokat.

Nekem egyébként maradandó élményem volt ez a Heves megyei három falu, mert ott találkoztam például azzal, hogy falu végén nem kurta kocsmá, hanem falu végén a legutolsó házban egy öreg házaspár. A bácsi osztrák, a Monarchia hadseregében volt őrmester vagy valami hasonló, a néni meg a néni volt. A bácsi beteg volt, és a paszományra rá, úgy feküdt az ágyban. A néni meg nem mert. És én elkezdtem tőlük kérdezni irodalomszociológiai [vonalon], mert engem a befogadás érdekelt. Az érdekelt, hogy hogyan dolgoznak föl egy regényt. Na most olvastak, mint kiderült, mert az egri piacon ponyváról lehetett fillérekért venni a klasszikus regényeket. Hozzá tartozott az akkori kultúrához. Kiderült, hogy ilyen ponyvából olvasták a Karenina Annát és a Svejket. Na most ennél nagyobb győzelem, hogy a falu végén Karenina Anna és Svejki! Nem voltam szociológus még, de okos kislány voltam. Tehát azt kérdeztem, hogy ez így gyönyörű, hát ez fantasztikus. És hát, hogy tetszett a Karenina Anna? Erre az volt a válasz, hogy végigsírták a Karenina Annát. És miért tetszettek sírni a Karenina Annán? Hát, azon a szegény férjen, hogy ez a gaz kurva hogy megcsalta. És hát tulajdonképpen kikötötték volna. Mármint a bácsi kikötötte volna. [És] kikötötte volna a Svejket [is]. Na most kell neked ennél jobb szociológia?

Nem olyan bonyolult [a szociológia], ha valamilyen szemlélettel hozzányúlsz ahhoz, hogy az emberek miről mit mondanak. Aztán persze az ember elolvasta a szakirodalmat, ami irodalomszociológiából, szociológiából németül, angolul megjelent. Szóval megtanultuk, de igazán úgy tanultam meg, hogy „*min tetszett sírni*”. Meg kikötötte a Svejket, mert egy tisztességes Monarchia őrmester kikötötte a Svejket. Akkor rájössz arra, hogy ha irodalomszociológiát csinálsz, akkor nagyon rossz [felől] indulsz, ha abból az alapállásból indulsz, hogy mi az esztétikai érték.

A következő vizsgálat, amiben már Kárpáti Zoli is benne volt, meg még nem tudom, hányan, az a békési vizsgálat [volt]. Nagy vizsgálat. Mi készítettük elő [Losonczi] Ágival. Amikor elkezdtük csinálni, akkor lejött az András. A Hegedűs András. Tudták, hogy le fog jönni. Ahogy leszálltunk a vonatról – az is egy felejthetetlen dráma volt. Ő volt akkor az intézet igazgatója, és az egész Békés megyei pártbizottság várt rá. És az András a szállodában elsírta magát, mert szembesült azzal, hogy a Békés megyei pártbizottság őt még ma is miniszterelnöknek tekintette. Csinálhat ő bármit. Megdöbbenő volt. Este rendeztek egy nagy vacsorát, a pártbizottság. És akkor bementünk a szobába a szállodában, akkor sírta el magát.

A Békés megyei vizsgálatban én már családot kutattam. A paraszti kis családok is a gyerekeiket már nem engedték dolgozni a mezőgazdaságban, mert tanulni kell. Teljesen új stratégiák[at] követtünk. Életmód dolgokra kérdeztünk rá, többek között arra, milyen gyakorisággal mosnak stb. Akkor ez döbbenetes volt, és az ember akkor tanulta meg, hogy mi mindenre figyeljen, ha életmódot kutat. Hogy minden mosásban számtalan zsebkendő volt. Szóval annyi zsebkendő, amennyi nincs. És aztán elkezdtünk [gondolkozni azon,] hogy mi az Isten, hogy huszonhat zsebkendő van hetenként a mosásban, vagy több. Kiderült, hogy az iskolában megkövetelték, hogy zsebkendőt kell vinni a gyerekeknek. Na, most a zsebkendő ennek kapcsán a kultúra szimbólumává vált.

Tehát aki kulturált, az nagyon sok zsebkendőt fogyaszt. Azért mesélem el ezeket, mert énszerintem így tanultuk meg a szociológiát.

A békési [kutatást] a [Losonczy] Ági, a Kárpáti Zoli meg én csináltuk az intézetben, és hol az én lakásomon, hol az Ági lakásán. Hát az elképesztő volt, mert nem volt akkor még számítógép, tehát striguláztunk. Táplálkozásra is. Borzasztó monoton volt a munkastrigula, Ágival énekeltük, hogy „*egy hetente, egy hetente, egy naponta*”. Nagyon-nagyon sok [kérdőívünk] volt.

Jóval később, [Lackó fiam hatására elkezdett érdekelni] a filmművészet. Nincs messze az irodalomtól. Az, hogy aztán [a villatörténeti kutatásban] megpróbáltam képileg is [rögzíteni] az interjút, nagyon erősen összefügg azzal, hogy [ezáltal] megjelent az ember. Meg kell mondani, nagyon tanulságos volt az, hogy mennyivel többet tud meg az ember egy személyiségről, ha nem csak a hanganyag van meg. Tehát a gesztusai, a szemei, amit a kezével csinál. Ha pusztán a történetet olvasod vagy hallgatod, azt mondod, hogy vagy hazudik vagy nem. Na most [hadd] tegyem ehhez hozzá még a tartást, az arcot, a grimaszokat, a gesztusokat, a testbeszédet. A beszélgetést én csináltam. És a szoba sarkában volt egy fiú, aki mozdulatlanul felvette. Az volt a kikötésem, hogy nehogymozgassa a kamerát, mert nem filmet akarok, hanem azt akarom látni, ami látható.

Az első vizsgálatot egyébként jóval korábban, Sipos Zsuzsával csináltuk [még] a Népművelési Intézetben. Mégpedig egy ilyen kultúravizsgálatot, interjúkkal. A Zsuzsa néprajzos volt. Én a Zsuzsától rengeteget tanultam, és hát azok [az alkalmak] is nagy élmények voltak. Mit tudom én, benn ültünk egy faluban egy fiatal parasztcsaládnál. És velünk jött a tanító, a falu tanítója, hogy fogadjanak bennünket. Tehát elég bizalmatlanok voltak. A férj kiment éppen állatokat etetni. És a tanító, hogy oldja a bizalmatlanságot, azt mondja, hogy hát Mariska vagy Juliska! Nincs most bent a férje. Hányszor szoktak hetenként? Erre aszondja a Juliska, gondolkodik egy kicsit és aszondja, hogy „*Tanító Úr! Írjon be egy olyan átlagost.*”

Sokszor volt, hogy nővel interjúztam szülés stb. [témában], tehát ami velünk, nővel történhet. És egyszerűen attól, hogy látták valószínűleg a szememen, hogy én ezt tudom, ezt ismerem, ezt átéltem, ezt átéreztem, ettől elképesztő dolgokat elmeséltek.

Hát persze az ember rengeteget tanult a szakmából és az irodalomból, de ezek a személyes tapasztalatok, ezek kitörölhetetlenek. Sok mindent lehet megtanulni könyvből, de ezeket nem. Én azt állítom, mint minden szakmánál, a szociológiánál is [különböző hozzáállások léteznek]: van egy szociológusfajta, aki nagyon jó az adatok feldolgozásában – mondjuk, ha ezek jól felvett adatok. És van egy másik típusú szociológus, aki csak akkor tud jó lenni, ha van egy olyan személyiségvonása, ami az emberi kapcsolatok [kialakítását] jelenti. Nekem – ez egy nagyon érdekes dolog – kialakult egy olyan tapasztalom egyébként, hogy amikor az embereket meséltetem, és [van] egy olyan szituáció, amikor valami olyan történik velem, amihez hasonló velem is megtörtént, akkor elmesélem. Az kinyit mindent.

HIVATKOZÁSOK

- A *Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján* (1989–1994) Kelenföldi Kiadó – ELTE – Múzsák – 1956-os Intézet.
- Halász P. (2006) Hatvan éves a Magyar Művelődési Intézet. *Szín*, 6.
- H. Sas J. (2003) *Közelmúlt – Rendszerváltások, családtörténetek*. Budapest: Új Mandátum.
- K. Horváth Zs. (2022) *Mérei Ferenc I–II. I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945, II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986*. Budapest: Korall Társadalomtörténeti Egyesület.
- Papp I. (2002) A Nékosz legendája és valósága. In Romsics I. (szerk.) *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest: Osiris, 309–338.
- Romsics I. (2011) *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest: Osiris.
- Sváby E. (2013) A pártvezetők gyermekeinek óvodai ellátása, avagy élet a Rákosi Mátyás Gyermekotthonokban. *Múltunk*, 1, 218–236.
- Szabari V. (2020) Az 1960-as években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall*, 80, 79–100.
- Újvári P. (szerk.) (2000 [1929]) *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: Makkabi.